

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
KALKINMA İKTİSADİ VE İKTİSADİ BÜYÜME BİLİM DALI

**1980 SONRASI DEVLET POLİTİKALARININ TÜRKİYE’NİN
TARIMSAL DÖNÜŞÜMÜNE ETKİLERİ**

Doktora Tezi

NEVZAT EVRİM ÖNAL

İstanbul, 2007

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
KALKINMA İKTİSADİ VE İKTİSADİ BÜYÜME BİLİM DALI

**1980 SONRASI DEVLET POLİTİKALARININ TÜRKİYE’NİN
TARIMSAL DÖNÜŞÜMÜNE ETKİLERİ**

Doktora Tezi

NEVZAT EVRİM ÖNAL

Danışman: PROF: DR: NESRİN SUNGUR

İstanbul, 2007

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

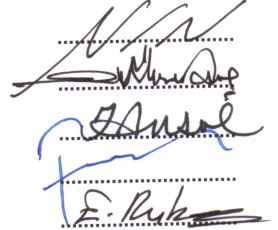
İKTİSAT Anabilim Dalı KALKINMA İKTİSADİ VE İKTİSADİ BÜYÜME Bilim
Dalı Doktora öğrencisi NEZAT EVRİM ÖNAL'ın tez çalışması, Enstitümüz
Yönetim Kurulunun 14.06.2007 tarih ve 2007-7/35 sayılı kararıyla oluşturulan jüri
tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 05.10.2007

- 1) Tez Danışmanı : PROF. DR. NESRİN SUNGUR
2) Jüri Üyesi : PROF. DR. MEHMET RIZA TÜRKAY
3) Jüri Üyesi : PROF. DR. HACER ANSAL
4) Jüri Üyesi : PROF. DR. FUAT ERCAN
5) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. ESTER RUBEN

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Nevzat Evrim Önal
Anabilim Dalı	: İktisat
Programı	: Kalkınma İktisadı ve İktisadi Büyüme
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Nesrin Sungur
Tez Türü ve Tarihi	: Doktora – Ekim 2007
Anahtar Kelimeler	: Tarım Ekonomisi, Tarımsal Gelişme, Tarımsal Destekleme Politikaları, Kırsal Kalkınma, Türk Ekonomisi

ÖZET

1980 SONRASI DEVLET POLİTİKALARININ TÜRKİYE’NİN TARIMSAL DÖNÜŞÜMÜNE ETKİLERİ

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze değin tarım sektörü hem ekonominin çok önemli bir parçası, hem nüfusun önemli bir bölümü için geçim kaynağı, hem de devlet politikaları ve siyasetin önemli bir belirleyeni olmuştur. 1980’e kadar bir yandan büyük sahiplerinin çıkarlarının korunması, diğer yandansa kırsal nüfusun kapitalist ekonominin yasaları doğrultusunda topraktan kopmasının yavaşlatılması için karmaşık bir tarımsal destek politikası oluşturulmuş, bu politikalar doğrultusunda devlet katında çok sayıda kurum ve kuruluş vücuda getirilmiştir.

Tarım sektörüne yönelik korumacı ve müdahaleci devlet politikaları 1980 yılından itibaren tedricen, 1998 yılından sonra, bilhassa 2001 kriziyle birlikte büyük ivme kazanan bir biçimde tasfiye edilmeye başlanmıştır. Devlet küçültülür ve neredeyse tüm kamu varlıkları özelleştirilirken tarım politikaları da bu doğrultuda oluşturulmuş, eski destekleme politikaları ortadan kaldırılmış ve tarım sektörü kapitalist ekonominin doğal işleyişine açılmıştır. Bunun sonucu geçimini tarımdan sağlayan milyonlarca insan için hayli yıkıcı olmuştur ve olmaya devam etmektedir.

Bu çalışma çerçevesinde, devletin tarım politikalarında 1980 sonrasında yaşanan dönüşüm ve bu dönüşümün tarım sektörü ve köylülük üzerindeki etkileri incelenmiştir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Nevzat Evrim Önal
Field	: Economics
Programme	: Development Economics and Economic Growth
Supervisor	: Prof. Dr. Nesrin Sungur
Degree Awarded and Date	: PhD – October 2007
Keywords	: Agricultural Economics, Agricultural Reform, Agricultural Support Policies, Rural Development, Turkish Economy

ABSTRACT

THE EFFECTS OF STATE POLICIES ON TURKEY'S AGRICULTURAL TRANSFORMATION AFTER 1980

Since the foundation of Turkish Republic, agricultural sector have provided the means of subsistence to an important part of the population. It have also been a very important part of the economy and one of the main determinants of state policy and politics. Until 1980's, a complex agricultural subsidization policy was designed and many institutions had been formed in line with this policy. The purpose of this system was to further the interests of the landowners on one hand and to keep in check the breaking away of the rural masses from agricultural production on the other.

The state have gradually started to dismantle its protectionist and interventionist agricultural policy after 1980. This process picked up speed after 1998 and gained a substantial momentum after the financial crisis in 2001. As governmental body diminished and many state institution were privatized, agricultural policy was redesigned in line with these changes. The old system of agricultural subsidization was abolished and agricultural sector was opened to the effects of the natural course of capitalist development. The results of this was, and still is devastating to millions who make their living from agriculture.

The transformations in the state's agricultural policy after 1980, and the effects of this transformation on agricultural sector and peasantry is examined in this study.

ÖNSÖZ

Tarım sektörünün kapitalist ekonomiye geçiş süreciyle birlikte yaşadığı dönüşüm, ülkemizde ve dünyada, farklı dönemlerde, ortaya çıkan farklı sorunlar karşısında ve farklı perspektiflerden yürütülmüş, geniş ve çok önemli bir tartışma konusudur. Tarım sektörüne yönelik devlet politikaları, bu sektörde hayatını kazanan çok sayıda köylünün kaderi üzerindeki en büyük belirleyen olarak öne çıkmaktadır, zira küçük köylülüğün devlet tarafından kollanmadığı durumlarda kapitalist ekonominin geri kalanını oluşturan büyük sermaye yapılarına karşı kendi çıkarlarını savunmaları mümkün değildir. Bu çalışmada, Türkiye’de kapitalizmin gelişme sürecinde köylülüğün nasıl bir dönüşüm yolundan geçtiği ve 1980 yılının ardından devletin tarım sektörüne yönelik koruyucu politikalarının ortadan kalkmasıyla beraber nasıl bir iktisadi sıkışma ile karşı karşıya kaldığı incelenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma boyunca benden bilgisini ve disiplinini asla esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Türkel Minibaş’a, sükûnet ve anlayışıyla beni hep şaşırtan değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Nesrin Sungur’a, doktora eğitiminin ilk gününden beri hep yanımda olan, değerli tavsiyeleri ile bana yol göstermiş olan hocam Prof. Dr. Mehmet Türkay’a ve kişisel tanışıklığımızın pek az olmasını hiç önemsemeden tavsiye ve yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof. Dr. Korkut Boratav’a teşekkürü borç bilirim.

Ayrıca, tez yazma sürecinin kişisel bir yan ürünü olan gerginliklere insanüstü bir sabır ve anlayış gösteren değerli eşim Selcen’e sonsuz sevgi ve teşekkürlerimi sunarım.

İncelenen sorunlara faydalı olması ve tartışılması dileğiyle.

İstanbul, 2007

Nevzat Evrim Önal

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
TABLO LİSTESİ	vi
GRAFİK LİSTESİ	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM – TARIM VE KIRSAL DÖNÜŞÜMÜN TEORİK İNCELEMESİ	
1.1 “TARIM” VE “KIRSAL DÖNÜŞÜM” KAVRAMLARI	4
1.2 TARIM SORUNUNUN TEORİZASYONU	6
1.2.1 Kapitalizmin Tarımsal Kökenleri	6
1.2.2 Kapitalizmin Tarımsal Üretimde Yarattığı Dönüşüm	11
1.2.3 Kırsal Alanın Yeni Sınıfsal Yapısı	17
1.2.4 Pre-Kapitalist Kırsal Yapıların “Bekası”	19
1.2.5 Devletin Tarımsal Alana Etkisi	22
1.2.6 Uluslararası Dönüştürücü Müdahaleler ve Sermaye İhracı	25
1.3 ÇEŞİTLİ EKOL VE DİSİPLİNLERİN TARIM SORUNUNA BAKIŞI	27
1.3.1 Klasik Politik İktisat	27
1.3.2 Klasik Marksizme Narodnizmin Cevabı: Popülizm	30
1.3.3 Kalkınma İktisadı	31
1.3.4 Bağımlılık Okulu	33
2. BÖLÜM – TÜRKİYE’DE 1980’E KADAR YAŞANAN TARIMSAL DÖNÜŞÜM SÜRECİNE TARİHSEL BİR BAKIŞ	
2.1 OSMANLI İMPARATOLUĞU’NDAN DEVRALINAN KIRSAL YAPILAR VE KAPİTALİSTLEŞME DÜZEYİ	39
2.2 KURULUŞ DÖNEMİ (1923-1929)	43
2.3 BÜYÜK BUHRAN DÖNEMİ (1929-1938)	52
2.4 SAVAŞ DÖNEMİ (1938-1948)	65
2.5 TARIM ÖNCELİKLİ KALKINMA DÖNEMİ (1948-1960)	75
2.6 PLANLI KALKINMA DÖNEMİ (1960-1980)	85
2.7 ARA DEĞERLENDİRME	105

3. BÖLÜM – TÜRKİYE’NİN 1980 SONRASI TARIM POLİTİKALARI VE TARIMSAL DÖNÜŞÜM

3.1 1980 SONRASINDA TARIM SEKTÖRÜNÜN TARİHSEL SEYRİ	110
3.1.1 Darbe Sonrası Yeni Liberal Saldırı (1980-1988)	112
3.1.2 Yeniden Çok Partili Rejim ve Şiddetlenen Sınıf Mücadelesi (1980-1993)	114
3.1.3 İki Kriz (1994-2001)	115
3.1.4 Konsolidasyon ve Dünya Kapitalizmine Derinleşen Eklemlenme (2001-)	117
3.2 ULUSLARARASI KURUMLARIN 1980 SONRASINDA TÜRKİYE’NİN TARIM POLİTİKALARINA ETKİLERİ	119
3.2.1 IMF ve Dünya Bankası	119
3.2.1.1 Dünya Bankası – Türkiye İlişkilerinin Türkiye Tarımına Etkileri	121
3.2.1.2 IMF – Türkiye İlişkilerinin Türkiye Tarımına Etkileri ...	126
3.2.2 DTÖ ve DTÖ Üyeliğinin Türkiye Tarımına Etkileri	135
3.2.3 AB ve AB – Türkiye İlişkilerinin Türkiye Tarımına Etkileri	139
3.2.4 DTÖ Üyeliği ve Gümrük Birliği’nin Tarımsal Ürünlerin Ticaretine Etkileri	147
3.3 1980 SONRASINDA TÜRKİYE’NİN TARIM POLİTİKALARININ DÖNÜŞÜMÜ	151
3.3.1 Ürünlere Yönelik Destekler	158
3.3.1.1 Tahıllar	166
3.3.1.2 Tütün	184
3.3.1.3 Şeker Pancarı	199
3.3.2 Girdi ve Kredi Sübvansiyonları	212
3.3.2.1 Gübre Desteği	214
3.3.2.2 Kredi Sübvansiyonları	220
3.3.2.3 Devletin Tohumculuk Alanındaki Faaliyetleri	229
3.3.3 Tarımsal Desteğin Yeni Biçimi: DGD	232
3.3.3.1 Türkiye’de DGD Uygulaması	233
3.3.3.2 Türkiye’de DGD Uygulamasına Getirilen Eleştiriler	234
3.4 1980 SONRASINDA TARIM KESİMİNDEKİ DÖNÜŞÜM	236
3.4.1 Gelir ve Bölüşümdeki Dönüşüm	236
3.4.2 Mülkiyet Yapısındaki Dönüşüm	243
3.4.3 Nüfus ve İstihdamdaki Dönüşüm	247
4. BÖLÜM – SONUÇ VE ÖNERİLER	259
KAYNAKÇA	266

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 2.1 : Tarım Ticaret Hadleri: 1929-1939	55
Tablo 2.2 : Şeker Pancarı Üretimi: 1929-1939	57
Tablo 2.3 : Pamuk Üretimi: 1929-1939	58
Tablo 2.4 : Tütün Üretimi: 1929-1939	59
Tablo 2.5 : 1930’larda Toprak Mülkiyeti Dağılımı	65
Tablo 2.6 : Buğday Üretimi ve Fiyatı: 1939-1945	66
Tablo 2.7 : Bölgelere Göre Traktör Sayıları 1950-1952	77
Tablo 2.8 : Tarım Ticaret Hadleri ve Tarımsal Ürünlerin Ticari Marjları (1945-1952)	78
Tablo 2.9 : 1952 Yılında Toprak Mülkiyeti Dağılımı	82
Tablo 2.10 : Tarım Ticaret Hadleri (1960-1979)	91
Tablo 2.11 : Çeşitli Ürünlerin Pazarlanma Oranları (1979)	92
Tablo 2.12 : Buğday Üreticilerinin Destekleme Alımlarından Yararlanma Oranları (1969)	93
Tablo 2.13 : Toprak Mülkiyeti Dağılımı (1963, 1973 ve 1980)	94
Tablo 3.1 : Türkiye’nin Dünya Bankası’ndan Aldığı Tarım Sektörü İle İlgili Krediler	122
Tablo 3.2 : Türkiye’nin IMF’den Borçlanma ve Geri Ödeme Miktarları (1984-2011, SDR)	127
Tablo 3.3 : AB, ABD ve Dünya ile Tarım ve Ormancılık Ürünleri Ticareti (1981-2005)	148
Tablo 3.4 : Seçilmiş Ürünlerde Destekleme Alım Fiyatları (1980-2005, Cari fiyatlarla TL/kg)	159
Tablo 3.5 : Seçilmiş Ürünlerde Destekleme Alım Fiyatları (1980-2005, 1980 Fiyatlarıyla TL/kg)	160
Tablo 3.6 : Seçilmiş Ürünlerde Üretim Miktarı (1980-2005, Bin Ton)	161
Tablo 3.7 : Seçilmiş Ürünlerde Destekleme Alım Miktarı (1980-2005, Bin Ton)	162
Tablo 3.8 : Seçilmiş Ürünlerde Destekleme Alım Oranı (1980-2005)	163
Tablo 3.9 : Seçilmiş Ürünlerde Destekleme Alım Oranı (1980-2005, Dönem Ortalamaları)	165
Tablo 3.10 : Türkiye’nin Tahıl Üretimi (1986-2005, Bin Ton)	167

Sayfa No:

Tablo 3.11	: Buğday Tarımında Mülkiyet Yapısı ve Destekleme Politikalarından Yararlanma Oranları	181
Tablo 3.12	: Tahıl Üretiminde Ekim Alanları ve Verimlilik	182
Tablo 3.13	: Tekel ve Özel Sektörün Sigara Satışları (Milyar Adet)	188
Tablo 3.14	: Tekel ve Özel Sektörün Sigara Piyasası Payları (%)	189
Tablo 3.15	: Türkiye'nin Tütün Ticareti ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranları	191
Tablo 3.16	: Tütün Ekim Alanı, Ekici Sayısı ve Mülkiyet Yapısı	196
Tablo 3.17	: Şeker Pancarı Üreticilerinin Pancar Ekim Alanlarına Göre Gruplanması	200
Tablo 3.18	: Türkiye Çapında Yapılan Pancar Ekim ve Üretimi ile TŞFAŞ İçin Yapılan Pancar Ekim ve Üretimi	203
Tablo 3.19	: Tarım İhtisas Kredileri ve Ziraat Bankası Kredilerinin Tarihsel Seyri	221
Tablo 3.20	: Bitkisel Üretim Yapanlara Verilen Kamu Kredilerinin Faiz Oranları	223
Tablo 3.21	: Türkiye'de Fonksiyonel Gelir Dağılımı (1976-1990)	237
Tablo 3.22	: Tarımsal Hammaddelerde Ticari Marjlar	238
Tablo 3.23	: Toprak Mülkiyeti Dağılımı (1980, 1991 ve 2001)	244

GRAFİK LİSTESİ

	Sayfa No.
Grafik 2.1 : Traktör Kullanımı (1961-1980)	99
Grafik 2.2 : Kırsal Nüfus ve Kırsal Nüfus Artışı (1960-1980)	100
Grafik 3.1 : Tarıma Yönelik Desteğin Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla) ...	154
Grafik 3.2 : Tarımsal Desteğin Yükünün Dağılımı (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)	155
Grafik 3.3 : Girdi Desteklerinin Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)	156
Grafik 3.4 : Genel Hizmet Desteklerinin Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)	157
Grafik 3.5 : Fiyat Desteklerinin Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)	164
Grafik 3.6 : Buğday Üretimi ve Destekleme Alımları (1980-2005, Bin Ton) ..	168
Grafik 3.7 : Buğdayda Destekleme Alım Miktarı ve Taban Fiyatı (1980-2005)	169
Grafik 3.8 : Buğdayda Taban Fiyatı ve Üretim (1980-2005)	170
Grafik 3.9 : Arpa Üretimi ve Destekleme Alımları (1980-2005, Bin Ton)	171
Grafik 3.10 : Arpada Destekleme Alım Miktarı ve Taban Fiyatı (1980-2005) ..	172
Grafik 3.11 : Arpada Taban Fiyatı ve Üretim (1980-2005)	173
Grafik 3.12 : Mısır Üretimi ve Destekleme Alımları (1986-2005, Bin Ton)	174
Grafik 3.13 : Mısırdaki Destekleme Alım Miktarı ve Taban Fiyatı (1986-2005) ..	175
Grafik 3.14 : Mısırdaki Taban Fiyatı ve Üretim (1986-2005)	176
Grafik 3.15 : Buğday, Arpa ve Mısırdaki Destekleme Alımları (1980-2005, Bin Ton)	177
Grafik 3.16 : Buğday, Arpa ve Mısırdaki Destekleme Alım Fiyatları (1980-2005, 1980 Fiyatlarıyla)	178
Grafik 3.17 : Tahıllara Yönelik Toplam Fiyat Desteği (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)	179
Grafik 3.18 : Tütün Üretimi ve Destekleme Alımları (1980-2005, Bin Ton)	192
Grafik 3.19 : Tütünde Destekleme Alım Miktarı ve Taban Fiyatı (1980-2005)	193
Grafik 3.20 : Tütünde Taban Fiyatı ve Üretim (1980-2005)	194
Grafik 3.21 : Tütüne Sağlanan Toplam Fiyat Desteği ve Üretim (1986-2005) ..	195
Grafik 3.22 : Tütünde Ekici Sayısı ve Ekici Başına Ekilen Ortalama Alan (1989-2005)	197
Grafik 3.23 : Şeker Pancarı Üretimi ve Destekleme Alımları (1980-2005, Bin Ton)	204

Sayfa No:

Grafik 3.24	: Şeker Pancarında Destekleme Alım Miktarı ve Taban Fiyatı (1980-2005)	205
Grafik 3.25	: Şeker Pancarında Taban Fiyatı ve Üretim (1980-2005)	206
Grafik 3.26	: Şeker Pancarında Ekim Alanı ve Verim (1986-2005)	207
Grafik 3.27	: TŞFAŞ Fabrikaları için Şeker Pancarı Ekim Alanı, Ekici Sayısı ve İşlenen Pancar Miktarı (1997-2006)	208
Grafik 3.28	: Girdi Sübvansiyonlarının İç Bileşimi ve Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)	213
Grafik 3.29	: Gübre Sübvansiyonlarının Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)	216
Grafik 3.30	: Gübre İthalat, Üretim ve Tüketimi (1981-2006, Ton)	217
Grafik 3.31	: Yerli ve İthal Gübre Fiyatları (1990=100, ortalama)	218
Grafik 3.32	: Kredi Sübvansiyonlarının Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)	224
Grafik 3.33	: Tarım Sektörüne Verilen İhtisas Kredilerinin Seyri (1980-2005, 1980 Fiyatlarıyla)	225
Grafik 3.34	: Tarım Sektörüne Verilen İhtisas Kredilerinin Toplam Kredilere Oranı (1962-2006)	226
Grafik 3.35	: Ziraat Bankası Kredilerinin Toplam İhtisas Kredilerine Oranı (1960-2006)	227
Grafik 3.36	: Tarımsal GSMH'nın GSMH'ya Oranı (1973-2006)	239
Grafik 3.37	: Tarımsal GSMH'nın Seyri (1980=100)	240
Grafik 3.38	: Tarımsal Ürünlerin Sınai Ürünler Karşısında İç Ticaret Hadleri (1976-2007, 1976=100)	241
Grafik 3.39	: Kırsal, Kentsel ve Toplam Nüfus Artış Oranları (1976-2006)	248
Grafik 3.40	: Kır ve Kentte İstihdam (1988-2006, Bin Kişi)	249
Grafik 3.41	: İstihdamın Sektörel Dağılımı (1988-2006, Bin Kişi)	250
Grafik 3.42	: Kırsal İstihdamın Sektörel Dağılımı (1988-2006, Bin Kişi)	251
Grafik 3.43	: Kırsal İstihdamın Biçimsel Bileşimi (1988-2006, Bin Kişi)	252
Grafik 3.44	: Tarımsal İstihdamın Mevsimselliği ve Mevsimsel İşsizlik (2000-2006, Bin Kişi)	253
Grafik 3.45	: Kırsal İşsizlerin İş Arama Durumu (1988-2006, Bin Kişi)	254
Grafik 3.46	: Yaşa Göre Kırsal İşsizlik (1988-2006, Bin Kişi)	255

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKÇT	Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
ARIP	Tarım Reformu Uygulama Projesi (Agricultural Reform Implementation Project)
AT	Avrupa Topluluğu
A.Ş.	Anonim Şirket
CAP	Avrupa Ortak Tarım Politikası (Common Agricultural Policy)
CARDS	Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve Stabilizasyon için Birlik Yardımı (Community Assistance to Reconstruction, Development and Stabilisation)
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
ÇAYKUR	Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğu
da.	Dekar
der.	Derleyen(ler)
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DGD	Doğrudan Gelir Desteği
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	Devlet Su İşleri
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
DYP	Doğru Yol Partisi
EBK	Et ve Balık Kurumu
EMA	Avrupa Modeli Tarım (European Model of Agriculture)
EU	Avrupa Birliği (European Union)
FEOGA	Avrupa Tarımsal Garanti ve Yön Verme Fonu (Fonds European d'Orientation et de Garantie Agricole)
GATT	Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade)
GSMH	Gayrisafi Milli Hasıla

GTS	Genel Tarım Sayımı
ha.	Hektar
IMF	International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
IPA	Üyelik Öncesi Yardım için Enstrüman (Instrument for Pre-accession Assistance)
ISPA	Üyelik Öncesi Yapısal Politikalar için Enstrüman (Instrument for Structural Policies for Pre-Accession)
İDT	İktisadi Devlet Teşekkülü
İGSAŞ	İstanbul Gübre Sanayii Anonim Şirketi
kg.	Kilogram
KHGM	Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsü
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
Mn.	Milyon
NAFTA	Kuzey Amerika Ülkeleri Serbest Ticaret Anlaşması (North American Free Trade Agreement)
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)
NBS	Nişasta Bazlı Şeker
OECD	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development)
ORÜS	Orman Ürünleri Sanayii Anonim Şirketi
Ort.	Ortalama
OTP	Ortak Tarım Politikası
ÖİB	Özelleştirme İdaresi Başkanlığı
PHARE	Polonya ve Macaristan Ekonomilerinin Yeniden Yapılandırılması Hareketi (Poland and Hungary: Action for the Restructuring of the Economy)
s.	Sayfa
SAL	Yapısal Uyum Kredisi (Structural Adjustment Loan)
SAPARD	Tarımsal ve Kırsal Gelişme için Özel Üyelik Öncesi Program (Special Accession Programme for Agricultural and Rural Development)
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
SDR	Özel Çekme Hakları (Special Drawing Rights)
SECAL	Sektörel Uyum Kredisi (Sectoral Adjustment Loan)
SEK	Süt Endüstrisi Kurumu

SHP	Sosyaldemokrat Halk Partisi
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TBB	Türkiye Bankalar Birliği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCMB	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TEFE	Toptan Eşya Fiyat Endeksi
TEKEL	Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri
TİGEM	Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TKB	Türkiye Kalkınma Bankası
TKK	Tarım Kredi Kooperatifleri
TKKMB	Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği
TKV	Türkiye Kalkınma Vakfı
TL	Türk Lirası
TMO	Toprak Mahsulleri Ofisi
TSK	Tarım Satış Kooperatifi
TSKB	Tarım Satış Kooperatifleri Birliği veya Türkiye Sınai Kalkınma Bankası
TŞFAŞ	Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi
TÜFE	Tüketici Fiyat Endeksi
TÜGSAŞ	Türkiye Gübre Sanayii Anonim Şirketi
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	Türkiye Sanayici ve İş Adamları Derneği
TZDAŞ	Türkiye Zirai Donatım Anonim Şirketi
TZDK	Türkiye Zirai Donatım Anonim Şirketi
USD	ABD Doları
WTO	Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization)
YEMSAN	Yem Sanayii Anonim Şirketi
YTL	Yeni Türk Lirası
\$	ABD Doları

GİRİŞ

Tarım sektörü, ekonomik sistemden ve gelişmişlik düzeyinden bağımsız olarak tüm ekonomilerde önemli bir yere sahiptir. Bu önem, yalnızca sektörde üretilen değerin parasal boyutlarından değil, aynı zamanda tarımsal üretimin, insanın maddi varlığının devamı için gerekli en temel nesneleri sağlıyor olmasından ileri gelmektedir. Beslenme ve giyinmede kullanılan nesnelerin, yani geçim araçlarının hammaddeleri, tarım sektöründe üretilmektedir. Bu durum, tarım sektörüne, ürettiği nesnelerin piyasa değerinden daha büyük bir önem yüklemektedir.

Kapitalizm öncesi ekonomilerde tarım sektörü, diğer tüm sektörleri marjinal kılacak bir konum ve görelî boyuta sahiptir. Feodal ve Asyatik toplumlarda üretilen tarımsal ürünün miktarı, toplumun kaç kişiyi besleyebileceğini, tarımsal üretimin verimliliği ise toplumun kaç ferdinin tarım dışında çalışabileceğini belirlemiştir. Tarımsal üretimi olabildiğince artırmak ve verimli kılmak bu toplumların en temel hedefi olmuş ve toplumların gelişkinlikleri tarımsal üretimlerinin ne denli bol ve verimli olduğuna bağlı olmuştur. Toplumlar arası ilişkilerde daha fazla ve çeşitli ürünler üreten toplumlar hem ticarete hem de daha büyük orduları besleyebildikleri için savaşlarda üstünlük sağlamıştır. Bu üretim biçimlerinde tarımsal üretim açısından en büyük sorun sulama ve benzeri altyapı olanaklarının sınırlı olmasından dolayı kurak geçen dönemlerde yaşanan kıtlıklar olmuştur.

Kapitalist üretim biçimine geçişin ardından ise endüstriyel gelişmeyle birlikte tarım sektörü ekonomideki ağırlığını yitirmiş, ancak, geçim araçlarının üretimi konusundaki önemini korumuştur. Diğer yandan, tarımsal ürünlerin bütün diğer emek ürünleriyle birlikte metalaşması sonucunda artık tarımsal üretimin bolluğu aynı zamanda arz fazlası anlamına gelmeye başlamış; bolluk beraberinde fiyat düşüşünü getirmiştir.

Öte yandan, diğer bütün üretim araçları ile birlikte toprağın da merkezileşmesi büyük nüfus kitlelerinin topraktan kopması manasına gelmektedir; ancak kapitalizmin dünya çapında eşitsiz gelişmesinden dolayı endüstri her ülkede böylesi kopuşların ortaya çıkaracağı işsiz kitlelerini içerecek gelişkinlikte değildir.

Kapitalizmin yasalarının tarım kesimine uygulanması sonucunda ortaya çıkan olumsuzlukların bütünü, “tarım sorunu” olarak tanımlanmaktadır. Türkiye gibi, kapitalistleşme sürecine yalnız endüstrisiz değil, endüstriyel atılımlar için gerekli önsel birikimden de büyük ölçüde yoksun başlamış bir ülkede tarım sorununun kapitalizmin gelişmesinin başat belirleyenlerinden biri olması kaçınılmazdır. Bu çalışmanın temel amaçlarından biri, Türkiye kapitalizminin tarihsel gelişim süreci ile tarım kesiminin dönüşümü arasındaki diyalektik ilişkinin niteliklerinin incelenmesidir.

Bu çalışmada Türkiye tarihi boyunca tarım sektörünün gelişimi, iki parça halinde ele alınacaktır. Sektörün dönüşümünde kırılma noktası olarak tayin edilen 1980 yılından önceki dönemi incelerken cumhuriyet tarihi içerisinde tarımsal sektörün dönüşümü, Türkiye kapitalizminin gelişiminin başat dinamiklerinden biri olarak incelenecektir.

Çalışmanın sınırlarından biri de burada yatmaktadır. Cumhuriyet tarihi boyunca tarımsal gelişime büyük etkide bulunacak olan Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde yaşanan gelişmeler çalışmanın kapsamının dışında kalmaktadır. Osmanlı’nın son döneminde ortaya çıkan tarımsal dönüşüm dinamikleri detaylı olarak incelenmeyecek, yalnızca sonuçları bakımından, bir başlangıç noktası olarak özetlenecektir.

Ayrıca, çalışmanın ölçeğinin yeterli olmayacak olmasından dolayı hayvancılık sektörü de inceleme dışı tutulmuştur. Hayvancılık alanına, bitkisel üretim ile arasında doğrudan ilişkilerin bulunduğu kimi noktalarda (örneğin meraların tarlaya dönüştürülmesi) değinilecekse de, bir bütün olarak hayvancılık sektörü ve onun cumhuriyet tarihi boyunca dönüşümü bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

1980 yılından günümüze kadar olan dönem incelenirken ise; yasama ve yürütme faaliyetlerinde dair belgelere, kamu kuruluşları ve uluslararası kurumlar tarafından hazırlanan raporlara ve sayısal verilere daha yoğun biçimde baş vurulacak, halen yaşanmakta olan tarihsel gelişme olabildiğince birinci elden ele alınmaya çalışılacaktır. Çalışmanın bu kesiminde temel amaçlardan biri de, 1980 öncesi ve sonrası dönemler arasında süreklilik ve kopuş dinamiklerinin saptanmasıdır. 1980

yılının neden bir kırılma noktası olarak seçildiği, bu dinamikler tarihsel bağlam içerisinde saptanabildiği ölçüde netleşecektir.

Çalışmanın birinci bölümüne, tarım sektörü ve kırsal dönüşüm kavramına yönelik teorik bir inceleme yapılacaktır. Bu inceleme çerçevesinde tarihsel maddeci yaklaşımın temel metinlerinde tarım konusunda hangi teorilerin öne sürüldüğü ve sonrasında bu teorilerin nasıl geliştirildiği alınacak, ayrıca diğer ekol ve disiplinlerin tarım konusundaki temel argümanları özetlenecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Türkiye’de 1923-1980 yılları arasında yaşanan tarımsal dönüşüm ele alınacaktır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, Türkiye’de 1980 sonrasında yaşanan tarımsal dönüşüm incelenecektir. Bu inceleme sırasında, Türkiye’nin bu dönem boyunca uluslararası kapitalist sistem ile giderek daha derin bağlar oluşturduğu dikkate alınacak ve Dünya Bankası, IMF, DTÖ, AB gibi kurumlar ile kurulan ilişkilerin tarım sektörüne etkilerine bir alt bölüm ayrılacaktır.

Çalışmanın son bölümünde ise, çalışmanın bütününden elde edilen sonuçlar özetlenecek ve tarım sektörünün güncel sorunlarına dair öneriler sunulacaktır.

1. BÖLÜM

TARIM VE KIRSAL DÖNÜŞÜMÜN TEORİK İNCELEMESİ

1.1 “TARIM” VE “KIRSAL DÖNÜŞÜM” TANIMLARI

Tarım sektörünü incelerken yapılması gereken birinci ayırım, kapitalizm öncesi tarım ile kapitalist tarım arasındaki farkları ortaya koymalı ve kapitalist ekonomide tarımsal üretim ile endüstriyel üretim arasındaki eşitsiz ilişkiden kaynaklanan zorunlu çelişkinin doğasını mercek altına almalıdır. Gerçekten de, tarımsal üretimin tarihi, yalın bir bakış açısıyla iktisat biliminin kökenine varacak kadar eskidir. Artık ürün ilk kez tarımda ortaya çıkmış ve bu artık ürüne el konma şeklinden hareketle sınıflı toplumların iktisadi ve sosyal yapıları şekillenmiştir. Ancak, tarımın tarihsel seyrini inceleyebilmek ve kırsal dönüşüm kavramının işaret ettiği değişimin ne olduğunu anlayabilmek için öncelikle güncel tarımın geçmişteki tarıma kıyasla; yani, kapitalist tarımın, kapitalizm öncesi tarıma kıyasla hangi yönleriyle farklılık gösterdiğinin açıkça ortaya konması gerekmektedir. Bu farklılıkların netleştirilmesi tarımda hangi öğelerin “eskiye ait” hangi öğelerin ise “yeni” olduğunu açıklığa kavuşturacak; böylelikle kapitalizmle birlikte gelen dönüşümün içerdiği süreklilik ve kopuş diyalektiğini incelemek mümkün olacaktır.

Kapitalist ve pre-kapitalist üretim ilişki ve biçimleri kırsal alanda kapitalizmin tarıma ne derece sirayet ettiğine bağlı olarak yan yana varlıklarını sürdürürler, zira pre-kapitalist yapılar kapitalizm ile kendiliğinden bir uyumsuzluk göstermezler. Tarımsal üretim bir bütün olarak kapitalist ekonominin değişim ilişkilerine tabi olduğu müddetçe, böylelikle endüstriyel üretimin ortaya çıkması ile birlikte sadece üretimin değil aynı zamanda nüfusun da merkezi haline gelen kentlerin başta gıda olmak üzere temel gereksinimleri karşılandığı müddetçe kırsal alanda pre-kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkileri varlıklarını sürdürmeye devam edebilirler.

“Tarım sorunu” olarak tanımlanan ve kapitalizmin erken dönemlerinden beri pek çok iktisatçıyı meşgul etmiş olan fenomen bu şekilde ortaya çıkar. Bir yanda hızla gelişmekte olan kent merkezleri ile diğer yanda gerek iktisadi, gerekse kültürel açıdan belirgin biçimde geri kalan kırsal kesim arasındaki bu eşitsizlik, sadece boyut açısından çarpıcı değildir, aynı zamanda kapitalist ekonomiye geçen ülkelerin tamamında, yapısallığa işaret eden bir benzerlik taşımaktadır.

Kırsal dönüşüm ve kırsal kalkınma kavramları bu eşitsizlik üzerine inşa edilmiştir. Farklı ekollerde farklı biçimlerde anlaşılan bu kavramlar, özünde kır ile kent arasındaki eşitsizliğin kabul edilebilir bir seviyeye çekilmesi hedefine işaret eder. Dolayısıyla bu çerçevede ele alınan tarım sorununun çözümü de, çelişen çıkarlara sahip taraflar (tarımsal üretim yapan kırsal alan ile endüstriyel üretim yapan kentsel alan) arasında karşılıklı bir fedakarlık-uzlaşa ile mümkün olacaktır.

Kırsal dönüşüm hedeflerine, bu dönüşümün gerek kır ile kent, gerekse kırsal üretim birimleri arasında bir eşgüdümüne sahip olması gerekliliği de eklendiğinde, dönüşümün yerel ölçekte de olsa az ya da çok merkezi bir plan dahilinde uygulanması zorunluluğu ortaya çıkar. Dolayısıyla dönüşüm-kalkınma denkleminde zorunlu bir özne olarak devlet eklenir. Böylelikle dönüşüm sürecinin “dönüşen” ve “dönüştüren” tarafları, nesnesi ve öznesi netleşmeye başlar. Çoğunlukla, kırsal üretim birimleri, dağınıklıkları, örgütsüzlükleri ve kendi başlarına bir özne oluşturamayacak demografik ve ekonomik nesnelliklerinden dolayı dönüşüm sürecinin dönüştürüleni olarak bir nesne derekesine indirgenirler ve edilgenleşirler. Bununla birlikte, dönüşüm programının yürütücüsü olan özne, süreci kendi sınıfsal karakteri doğrultusunda şekillendirir. Bu öznenin kapitalist devlet aygıtı olması zorunlu değildir. Günümüzde pek çok örnekte uluslararası kurumların merkezi devletleri atlayarak yerel dönüşüm süreçlerini şekillendirdiklerine dair örnekler mevcuttur.

1.2 TARIM SORUNUNUN TEORİZASYONU

1.2.1 Kapitalizmin Tarımsal Kökenleri

Tarihteki ilk sınıflı toplumlardan itibaren kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin tamamında ortak olan ve onları kapitalizmden farklı kılan olgulardan biri üretim mekanının kırsal alan olması ve bu alanda yapılan üretimin tarımsal olmasıdır. Tarımsal üretimin artık ürün vermeye başladığı andan itibaren bu artık ürüne kimin el koyacağı mücadelesi de başlamış ve böylelikle sınıflı toplumlar ortaya çıkmıştır. Tarımsal üretimin artık ürün veriyor olması, yani toplumun ihtiyacından fazla ürün üretiyor olması daha önce var olmayan çok önemli bir olguyu ortaya çıkartır; Artık ürün toplumu oluşturan bireyler arasında eşit pay edilmediği ve bazı ayrıcalıklı bireyler tarafından bu ürüne el konduğu müddetçe (ki artık ürünün ortaya çıkışı ile birlikte tipik olarak böyle bireyler ortaya çıkar), bu ayrıcalıklı bireyler çalışma ve kendi geçimlerini sağlama zorunluluğundan kurtulurlar ve vakitlerini toplumun kendisini yeniden üretmek için ihtiyaç duymayacağı uğraşlara ayırabilmeye başlarlar. Dolayısıyla toplumu oluşturan bireylerin çoğu kendi hayatlarını yeniden üretmek için gereken emekten daha fazla emek sarf ederek, diğer bazı bireylerin boş vakite sahip olmasını sağlarlar ve böylece sınıflı bütün toplumların en temel ortak özelliklerinden biri ortaya çıkar: Yöneten sınıfların, yönetilen sınıfların ürettiği artık ürün içerisinde kristalleşen artık emek zamanına el koyması yoluyla gerek kendi geçimlerini, gerekse zenginliklerini sağlaması.

Dolayısıyla not edilmesi gereken önemli noktalardan biri şudur: yönetici sınıflar tarafından el konan artık emek zamanı, kapitalizmden çok önce varolmuştur¹.

Kapitalizm öncesi toplumların hepsi, tarım dışı faaliyetleri tarımsal artık ürünün aktarılması yoluyla finanse etmişlerdir. Onları toprağa bağlı toplumlar yapan faktör de budur. Kapitalizm öncesi toplum, tarım dışı herhangi bir faaliyeti ayni veya nakdi olarak finanse edebilmek için tarımsal artığa ihtiyaç duyar ve tarımsal üretimden

¹ Karl Marx, **Kapital – Birinci Cilt**, Sol Yayınları, Ankara, 2004, s.232.

artık ürün elde edemediği noktada tarım dışı bütün faaliyetlerden vazgeçmek zorunda kalır. Dolayısıyla kapitalizm öncesi toplumların hepsi doğa karşısında büyük ölçüde edilgendir. Burada “büyük ölçüde” ifadesini kullanılmıştır çünkü kimi kapitalizm öncesi toplumlar, tarımsal üretimlerini salt doğanın öngörülmez değişimlerine tabi kılmamak için önemli çabalar sarf etmişlerdir. Modern insanı hayrete düşürecek astronomi çalışmalarının ve bilhassa sulama sistemlerinin inşası için harcanan muazzam miktarda emeğin (ki, bu emek, tarımsal artığın gelecekte daha düzenli ve güvenli biçimde üretilmesi için bugünkü tarımsal artığın bir kısmından vazgeçilerek ile finanse edilmiştir) arkasında yatan mantık budur.

Bu incelemeden şu sonuca varılır: Toprağı daha verimli hale getirmek için yapılan ve kapitalizmde sabit sermaye yatırımı başlığında incelenecek olan çalışmalar, kapitalizm öncesi toplumlarda da, sermaye kavramından bağımsız olarak mevcuttur. Dolayısıyla bir toplumun yaşadığı coğrafyada doğayı “ehlileştirmek” için gerekli çaba ne kadar az ise toplumun maddi hayatının yeniden üretimi için kullanılması gereken emek miktarı da o kadar az olacaktır. Ancak bu durum, sınıfsız bir toplumda bireyler için bol miktarda boş zaman anlamına gelecek iken, sınıflı toplumlarda daha fazla bireyin emeğinin toplumun kendisini yeniden üretebilmesi için zaruri olanlar dışındaki alanlara aktarılabilmesi anlamına gelmiştir. Eski çağlarda var olmuş toplumlar tarafından inşa edilmiş olan ve modern insanı kendisine hayran bırakan bütün ihtişamlı yapılar, toplumun kendisini yeniden üretmesi için gereken emek zamandan arta kalan insan emeği ile yapılmış, yönetilen kitlelerin boş zamanı, yönetici sınıfların lüks ve ihtişamı için kullanılmıştır².

Kapitalizm öncesi toplumun tarımsal üretime ve tarımsal artık ürüne bağımlılığı kapitalizmin kökenlerinin zorunlu olarak bu artık ürün ile ilişkilendirilmesini gerektirir. Bir üretim biçimi olarak kapitalizm, kapitalizm öncesi üretim biçimlerinden çok temel bir sınıfsal yapılanma ile ayrılır. Bu sınıfsal yapılanma, üretim araçlarından tamamen arınmış, bu açıdan tamamen mülksüzleşmiş, geçimi için emek gücünü satmak zorunda olan işçi sınıfı ile, üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan ve işçi sınıfından emek zamanını ücret karşılığı satın alan, böylelikle üretim

² Marx, s.324.

sürecinde ortaya çıkan değerin ücret olarak ödenmemiş kısmına el koyan burjuva sınıfı arasındaki üretim ilişkisidir. Kapitalizm öncesi toplumda en önemli üretim aracı toprak olduğuna göre, kapitalizmin bu toplumun içinde ortaya çıkışı, bu üretim aracının mülkiyet yapısında bir değişim ile kendisini göstermek zorundadır.

Dolayısıyla, kapitalizmin ortaya çıkışının nüvelerinin aranması gereken yer pre-kapitalist toplumun son dönemlerinde giderek karmaşılaşan ve şekil değiştiren kırsal üretim ilişkileridir. Bu yüzden, kapitalizmin doğuşunu ticari ilişkilerde arayan yaklaşımlar ciddi bir yanılgı içerisindedir. Kapitalizmin kendi bünyesinde üretime el sürmeden kâr elde eden ticari bir sermaye kesimi olduğu doğrudur, ama bu “tüccar kapitalist”ler ile Marco Polo’yu aynı tanım altında birleştirmek üretim ilişkilerinden bağımsız bir kapitalizm tanımı yapmaktır ki, böylesi bir tanımlama tarih-dışıdır ve bilimsel değildir. Bu hataya sıklıkla düşülüyor olmasının sebebi “kâr” kavramının hatalı biçimde kapitalizmle özdeşleştirilmesinde yatmaktadır. Pre-kapitalist sistemlerde de ticari kârlılık kavramı mevcuttur ancak bu kârlılık kapitalist kârlılıktan çok önemli bir noktada ayrılır. Kapitalizm öncesinde tüccar kârı, “farklılıklardan doğan fırsatların kullanılması”dır. Şöyle ki; ipek böceğinin bol ve ipek dokuma tekniğinin gelişmiş olduğu Çin’de ipek daha az bir emek zamanı ile üretilecek, böylelikle ucuz olacaktır. Benzer biçimde kahve, anayurdu olan tropikal Orta Afrika’da az bir emek zamanı ile bolca üretililecek, böylelikle ucuz olacaktır. Ancak iklimsel farklılıklar ve teknik yetersizliklerden dolayı bu ürünler Avrupa’da üretilmemektedir. Ayrıca Orta Çağ koşullarında ulaşım çok güç bir iştir ve Avrupa’dan Çin’e veya Orta Afrika’ya gitmek başlı başına bir meseledir. Bu faktörler, Avrupa ve bu bölgeler arasında, tüccarlar tarafından istismar edilebilecek bir fiyat farklılığı oluşturur. Böylelikle pre-kapitalist tüccar kârı bir “ucuza alıp pahalıya satma” faaliyetinin sonucu olarak ortaya çıkar, veya Marx’ın ifadesiyle³ “yalnız bir dolandırıcılık ve aldatmaca olarak görünmekle kalmaz, aynı zamanda büyük ölçüde bundan doğar”. Diğer yandan, nihayetinde kapitalizmi yeni hakim üretim sistemi haline getirecek olan, burjuva devrimi olarak tanımlanan tarihsel kırılma, kendisini önceleyen bir “ilkel birikim”e ihtiyaç duyar. Ticari faaliyetlerden elde

³ Karl Marx, **Kapital – Üçüncü Cilt**, Sol Yayınları, Ankara, 2003, s. 289-291.

edilen kâr ve bu kârın biriktirilmesinden doğan servet kapitalizmin doğuşunun önkoşulunu sağlayacak ilkel birikimin önemli bir bölümünü oluşturur⁴.

İşte bu kırılma noktası, pre-kapitalist Avrupa'nın orta sınıfı olan burjuvazinin, elinde servet şeklinde büyüyen ilkel birikimden aldığı güçle aristokrasinin iktidarını devirerek yeni kurulan kapitalist sistemin yönetici sınıfı konumuna yükselmesine sahne olmuştur. İngiltere'de kralın yetkilerini sınırlandırılması ve sonrasında toprak mülkiyetini kökten değiştirecek olan “çitleme kanunu” kapitalizmin doğuşunun ilk aşamalarıdır⁵. Burjuvazi, öncelikle eski yönetici sınıfın yetkilerini önemli ölçüde sınırlandırmış ve İngiltere tahtını bugünkü sembolik konumuna getirecek dönüşümü başlatmıştır. Çitleme kanunu ise ortak arazi olarak tanımlanan bütün otlak ve ekeneklerin “*bu toprakları iyileştirerek kullanacak olan*”⁶ girişimcilerin özel mülküne dönüştürülmesini öngörür. Bunun sonucunda kırsal kesimde ikamet eden ve ortak araziden geçimlerini sağlayan büyük nüfus kitleleri topraktan kısa süre içinde kopmuş ve önceden ortak kullanıma açık olan topraklar büyük toprak sahiplerinin kontrolüne girmiştir. Böylelikle ortaya bugünkü sınıfsal yapılanmanın ilk biçimi olarak (1)toprağını kiraya veren rantiye, (2)toprağı kiralayan ve bu toprak üzerinde, topraktan kopmak suretiyle bütün geçim olanaklarını yitirmiş insanların emeğini satın alarak üretim yapan kiracı kapitalist ve (3)emek gücünü kapitaliste satarak geçimini sağlayan işçiden oluşan üçlü sınıfsal yapı ortaya çıkmıştır. Bu yapı çerçevesinde kapitalistin doğal olarak, satın alacağı emek gücü konusunda olabildiğince rasyonel davranması ve kiraladığı toprağı verimli biçimde olabildiğince az emek satın alarak işlemeye çalışması beklenir. Nitekim bu sürecin işlemesi, topraktan kopan nüfusun önemli bir bölümünün kır işçisi olarak çalışamaması ve kırsal kesimde ortaya çıkan bu işsiz nüfusun kentlere göç etmesiyle

⁴ Marx, s. 292

⁵ Hayli hacimli ve henüz tamamlanmamış bir tartışma olan kapitalizmin nerede ve hangi koşullar altında ortaya çıktığı tartışması, bu çalışmanın kapsamının dışında kalmaktadır. Çalışmanın kavramsal çerçevesi oluşturulurken kapitalizmin İngiltere kırsalında ortaya çıktığı argümanı kabul edilerek hareket edilecektir. Tartışmanın detayları konusunda kapsamlı bir inceleme için **The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe** (der. T.H. Aston ve C.H.E. Philpin), Cambridge University Press, New York, ABD, 2002

⁶ “İyileştirme” kelimesi, İngilizce “improve” kelimesinin türkçeye çevirilmiş halidir. Orijinal kelimenin etimolojik kökeni hakkında kısa ancak çok ilginç bir inceleme için Ellen Meiksins Wood, **The Origins of Capitalism**, Verso, Londra, 2002, s.106.

sonuçlanmış, kentlere göçen bu yığın İngiliz burjuva devriminin hemen ardından gelen endüstri devriminin ihtiyaç duyacağı iş gücünü sağlamıştır⁷.

Kapitalizm bir kez bir üretim biçimi olarak tarihsel yerini aldığı anda, diğer bütün ülkelerin kapitalistleşmesi mevcut kapitalist uluslar ile ilişkiler çerçevesinde gelişmiştir. İngiltere'den ticaret kanalıyla Kıta Avrupası'na, Rusya'ya ve Osmanlı İmparatorluğu'na sirayet eden bu değişim, Fransız Devrimi ile büyük bir ivme kazanmış, bir yanda İngiltere'nin ticari hegemonyası ve sömürgeci yayılması, diğer yanda ise Napoleon Bonaparte'ın seferleriyle kısa sürede dünyanın hakim üretim sistemi haline gelmiştir. Sürecin ilk aşaması sona erdiğinde ve erken kapitalistleşen ülkelerin dünyayı sömürgeler halinde paylaşması tamamlandığında, İngiltere de, kapitalist dünyanın ilk emperyalist egemen ülkesi olarak emperyalist hiyerarşinin zirvesine yerleşmiştir.

Burada not edilmesi gereken önemli fark şudur: İngiltere'de doğan ve çok çeşitli ilişkiler yoluyla dünyaya yayılan kapitalist üretim biçimi, bu süreç içerisinde İngiltere'de yaşanan özgüllüğü tekrarlamamış, yayıldığı çoğu yerde kapitalist dönüşüm kentlerden başlayarak, çoğunlukla doğrudan endüstri devrimine yönelik hamleler ile gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kapitalist ilişkiler öncelikle kentlerde kurulmuş, kırsal alanın kapitalist dönüşümü yaşaması, kapitalist ilişkilerin kentlerden kıra yayılması sonucunda gerçekleşmiştir.

Her şekilde, kapitalist dönüşüm kırdan başlamış da olsa, kapitalizm öncesi döneme ait olan ve kendilerini toplumsal dokuya sadece üretim, bölüşüm ve mülkiyet ilişkileriyle değil aynı zamanda bu ilişkilerin yüzyıllar boyu yeniden üretilmesini sağlayan gelenekler, adetler ve alışkanlıklarla da derinlemesine yerleştirmiş olan üretim biçiminin kalıntıları, varlıklarını yavaş yavaş çözümlenerek de olsa uzun bir süre boyunca kapitalizm ile yan yana sürdürürler. Kapitalizm öncesi dönemin dayandığı üretim merkezi olan kırsal alan, kapitalizmin dönüştürmeyi en son bitireceği alan olacaktır⁸.

⁷ Karl Marx, **Grundrisse – Birinci Kitap**, Sol Yayınları, Ankara, 1999, s. 397-399.

⁸ Marx, s. 402.

1.2.2 Kapitalizmin Tarımsal Üretimde Yarattığı Dönüşüm

Kapitalist üretim tarzının tarımsal alana sirayet etmeye başlamasıyla birlikte oluşan değişimin tahlili, öncelikle “Ne değişti?” sorusuna üretim ilişkileri açısından tutarlı bir cevap bulunmasını gerektirir. Bu cevabı verebilmek için pre-kapitalist köylülük ile kapitalist üretim tarzı ile doğrudan ya da dolaylı ilişki içerisine giren köylülüğün gösterdiği farklılıkları analiz edilmesi gerekmektedir.

Pre-kapitalist ekonomilerde köylü olarak tanımladığımız topluluğun ortak özelliği *kullanım değeri* ürettiği olması ve üretim araçları üzerinde, kimi zaman ve mekanlarda tamamen olmasa da kullanım açısından tasarruf hakkına sahip olmasıdır. Köylü tamamen, veya neredeyse tamamen kendi kendisine yeterli bir topluluktur ve ürettikleri artık ürüne ya hükmü altında oldukları efendi (feodal derebeyi, kral, imparator, kabile şefi vb.) tarafından, askeri güç ile desteklenen bir zor-rıza ilişkisi çerçevesinde el konulmakta, ya da köylü bu artık değeri karşılıklılık ilkesi çerçevesinde *yerel* alanda, pazar yerlerinde, takas yoluyla veya ortak bir değer ölçütü (para) kullanarak başka kullanım değerleri ile değiştirmektedir. Pre-kapitalist toplumda köylünün yaşam alanı mekansal olarak çok dardır. Sıradan bir köylü yaşadığı köy ve komşu köylerin, bunların yerel pazarlarının dışındaki dünyayı görmeyi beklemez. Önemli deniz ve kara ticareti yollarının ticaret imparatorlukları tarafından kontrol altına alınması ve tarımsal ürünün bölgeler arası taşımacılığına başlanması da köylünün üretim biçimi ve yaşam tarzında bir değişiklik yaratmamaktadır.

Kapitalizm öncesinde tarımda hakim olan basit meta üretimidir. Basit meta üretimi döngüsü Mal-Para-Mal (M-P-M) biçimindedir ve kapitalizmden farklı olarak yaşamını kendi kendine idame ettirme mantığına dayanır. Yani, pre-kapitalist köylünün birincil uğraşı olan tarımsal üretim tamamen geçimlik bir nitelik taşımaktadır ve bu üretim sonunda ortaya çıkan artı ürüne yine pre-kapitalist yöneten-yönetilen ilişkileri yoluyla el konmaktadır. Bahis konusu olan köylü, tarımsal üretimden arttırdığı emek zamanını kendisinin ve ailesinin geçimi için gerekli başka kullanım değerleri üretmeye ayırır. Dikkat edilmesi gereken nokta şudur; köylünün yaptığı üretimin hiçbir kısmı, değişim amaçlı değildir. Dolayısıyla artık ürünün bir kısmının bizzat köylü tarafından dolaşıma sokulduğu zamanda dahi köylünün nihai amacı bu şekilde para kazanmak ve

servet biriktirmek olmamış, sadece normalden daha bereketli geçen bir hasat mevsiminin getirdiği normalin üzerindeki artı ürünü, tüketmeye ihtiyacı olmadığı için, başka kullanım değerlerini tüketebilmek amacıyla elinden çıkartmıştır.

Kapitalizmin tarımda yarattığı dönüşüm, biçimi ne olursa olsun, nasıl yeni mülkiyet ve üretim ilişkileriyle ve sınıfsal yapılarla kendisini gösterirse gösterebilir, bütün deneyimlerde tek bir ortak özellik taşımıştır: Kapitalist dönüşümün başlamasıyla birlikte köylü, özyeterliliğini kaybeder ve kapitalizmin yarattığı ulusal dönüşümünün bir sonucu olarak ortaya çıkan piyasa ilişkilerine tabi olur. Bu dönüşüm köylülüğün kendi kendisini yeniden üretme konusunda önce sıkıntıya, sonra açmaza girmesi ile kendisini gösterir. Pre-kapitalist dönemde hemen her ihtiyacını kendisi karşılayan, karşılayamadıklarını da ürettiği artık kullanım değerini takas ederek (burada takas sırasında arada bir ortak ölçü birimi olarak paranın bulunması çok önemli değildir, zira pre-kapitalist dönemde para takas edilecek malların değerini karşılıklı olarak belirlemeye yarayan bir dönüşüm aracıdır, en azından köylü için bir birikim aracı değildir) elde eden köylü, meta ilişkileri gelişip yaygınlaştıkça, ihtiyaçlarını karşılayabilmek için üretimini paraya dönüştürme zorunluluğu hissetmeye başlar. Kullanım değeri üretiminin hakim olduğu eski toplumsal formasyonlar yıkılmaya başlar ve bu yıkılma kendisini ilk olarak, paraya duyulan ihtiyaç sonucunda kullanım değil değişim amaçlı üretime geçiş ile gösterir. Gelişmekte olan piyasa ilişkilerine ve yeni toplumsal iş bölümüne tabi olan köylü, giderek tarımsal üretim konusunda uzmanlaşır ve geri kalan bütün ihtiyaçlarını para ile satın almaya başlar. Bu, kapitalist üretim biçiminin tarımı tabiyeti altına aldığı en açık göstergesidir zira tarımsal ürünün parasallaşması ve artık bir değişim değeri haline gelmesi, çeşitli tarihsel deneyimlerde de görüldüğü üzere, pre-kapitalist formasyonlar ile çok ciddi bir uyumsuzluk taşımamakta, ancak kapitalist dönüşümün alamet-i farikası olarak görülmektedir⁹.

Köylü bir kez pazara bağımlı hale geldikten sonra, artık onun için bu bağları koparmak mümkün değildir, zira bu ilişki geri dönüşü olmayan bir karşılıklı uzmanlaşma ve tarımsal üretimin toplumsallaşması ilişkisi olarak kendisini göstermektedir. Geçimlik üretimi büyük ölçüde terk eden ve pazara yönelik üretim

⁹ Marx, *Kapital – Birinci Cilt*, s. 144-145.

yapan köylü ürününü satmak zorundadır. Ancak yeni üretim biçiminin ilk açmazı da burada ortaya çıkar. Tarımsal üretim doğanın öngörülmez etkilerine çok açıktır. Pre-kapitalist dönemde bu çok büyük bir sorun değildir; mahsulün kötü olduğu dönemlerde dahi artık ürüne el koyan yönetici sınıfın yapabileceği çok birşey yoktur, zira köylü kimin hükmü altında olursa olsun, bu kişi veya kurum köylünün kendi kendisini yeniden üretme şartlarına zarar vermeyi, geniş çaplı bir açlık ve mutsuzluğu göze alabilecek bir konumda değildir. Pre-kapitalist toplumda köylü tüm toplumun geçim araçlarını üretmektedir ve artığa zor ile el koymanın doğal ve objektif sınırları vardır. Ancak, yeni sistemde el konma mekanizması askeri zora dayalı olmayan piyasa sistemidir ve bu sistem köylü için çift taraflı bir açmaz yaratmaktadır: eskiden ürünün bol olduğu dönemler tasasız, rahat zamanlarken, artık ürün bol olduğunda aynı zamanda ucuzlamaktadır. Diğer yanda ise, ürünün kötü olduğu dönemlerde köylü ailesinin geçimini sağlamak için emeğini satması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

Köylünün üretiminin metalaşmasına paralel olarak yerel ilişki ağları da yerini daha geniş mekansal ilişki ağlarına bırakır. Köylü, bu genişleyen pazara yönelik tek tip ve büyük hacimli üretim yaptıkça, ürününü pazara ulaştırma sorunu ile karşı karşıya kalır. Bu zorluklar tüccar sermayenin tarıma sirayet etmesinin iki yolunu oluşturur: (1) Ürünü köylüden satın alarak pazara taşıyan ve burada satan, dolayısıyla üretim yapmaksızın artı değere el koyan tüccarlar kendilerine bir aracı konumu bulur-oluşturur ve (2) ürününü satarak ihtiyaçlarını karşılayamayan köylüye borç veren tefeciler köylüyü borç açmazına alarak sürgit bir sömürü mekanizması yaratırlar. Zamanla kapitalist sistem geliştikçe, tefecilerden alınan borcun yerini banka kredileri, tüccarla girilen aracılık ilişkileri ise çeşitli kartellere sözleşmeli hammadde üreticiliği ilişkilerine dönüşecektir.

Geçimlik tarımsal üretim, pre-kapitalist dönemde kırsal alanda ciddi bir atıl nüfusun varlığını sürdürmesi sonucunu doğurmuştur. Ancak kapitalist ilişkiler kırsal alana sirayet ettikçe ve tarımsal üretim geçimlikten çıktıkça bu atıl nüfus da kırdan barınamaz hale gelir. Burjuva devrimi ile birlikte başlangıçta hızlı, sonrasında giderek yavaşlayan ancak sürekli bir kentleşme gözlemlenir. Bu göç sürecinin başlangıçta hızlı olmasının sebebi, tarımsal alanda meta üretimine başlayan büyük üreticilerin (ki bu

üreticiler tipik olarak ya bizzat pre-kapitalist dönemin toprak ağaları ya da onların topraklarını kiralayan girişimcilerdir), atıl emeği topraktan kovmalarıdır. Buna paralel olarak burjuva devrimi kent merkezli üretim atılımına ağırlık verir ve böylelikle topraktan kopan yığınlar önce manüfaktür üretiminin, sonra da endüstriyel üretimin ihtiyaç duyduğu işgücünü sağlar.

Burada önemli olan noktalardan biri, kent merkezli kapitalist sermayenin ihtiyaç duyduğu işçi kalifikasyonlarının işçileşmekte olan yığınlarda zaten var olması durumudur. Gerçekten de, pre-kapitalist dönemde geçimlik tarımsal üretim ile uğraşan ve bu üretimden arta kalan emek zamanı ile de çeşitli başka kullanım değerleri üreten köylü işçileştiğinde, bu yan üretimi yaparak kazandığı beceriler onun yeni toplumsal iş bölümünde hangi iş kolunda çalışacağını de belirler¹⁰. Öncelikle kontratlar ile eve iş vermeye başlayan ve aynı zamanda hammadde sağlayan sermayedar, sonrasında tekil küçük üreticileri manüfaktür atölyelerinde toplar ve nihayetinde iş bölümünün derinleşmesi ve tekil işlerin niteliksizleşmesiyle birlikte endüstriyel kitle üretimine geçiş sağlanır¹¹.

Öte yandan, ilk kentleşme dalgasının ardından kırdan kente doğru göç durmaz, başlangıçtaki kitlesellikte olmasa da devam eder. Burjuva devrimiyle birlikte hızlı kentleşme kısmen kendiliğinden, kısmen de yeni egemen sınıfın siyasi müdahalesiyle ortaya çıkar, zira üretim merkezinin kentlere kayması burjuvazinin iktidarının konsolidasyonu için zorunludur. Ayrıca endüstri devrimi sürecinde kentlerde emek talebi büyük bir hızla artar. Bu artış, diğer yanda kırdaki emek talebindeki daralma ile bir araya geldiğinde kitlesel göç için gerekli şartlar sağlanmış olur.

Bu noktadan sonra yeni bir kitlesel göç yaşanması için, kırsal alanda üretim ilişkilerini radikal biçimde etkileyecek bir yeniliğin ortaya çıkması gerekir. Bu, çoğunlukla emek tasarrufu sağlayan zirai teknolojilerin tarıma girmesi sonucunda olur. Traktör, biçerdöver gibi tarım işçisine olan ihtiyacı azaltan üretim araçlarının kullanıma sokulmasıyla ortaya çıkan atıl iş gücü de kırdan geçimini sağlayamaz hale gelir ve kente göçer.

¹⁰ Marx, *Grundrisse – Birinci Kitap*, s.397.

¹¹ Marx, s.401-402.

Ancak, kitlesel göçler dışında da kırsal alandan kentsel alana sürekli bir nüfus akışı vardır. Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte meta ilişkilerinin iyice yoğunlaştığı, yani köylünün geçimliliğini daha az ürettiği ya da artık hiç üretmediği bir aşamaya varılır. Ayrıca sanayi sermayesi sözleşmeler yoluyla köylülerle daha doğrudan ilişkiler kurarak üretimin sürekli ve düzenli olmasını sağlar ve tarımda işbölümünü geliştirir. Böylelikle köylünün piyasa ilişkilerine tabiyeti, giderek sanayi sermayesine tabiyete dönüşür ve kırsal üretim büyük sermaye tarafından doğrudan düzenlenmeye ve toplumsallaştırılmaya başlar. Bu sebepler köylünün üretim yelpazesinde de bir değişime yol açar. Geçimlik üretim döneminde gıda olarak kullanılacak ürünler üreten köylü, parasal ihtiyaçları ağır bastıkça ve üretici sermaye ile ilişkisi dolaysızlaştıkça giderek tütün, pamuk, şeker pancarı gibi, kendisi için kullanım değeri taşımayan veya çok az taşıyan, dolayısıyla geçimlik üretim anlamında hiçbir fayda ifade etmeyen, ancak daha çok para getirecek ürünleri üretmeye başlar. Bu ürünlerin alıcıları (tüccar, devlet, sömürgeciler), ellerinde bulundurdıkları monopsoni gücü ile üretim sürecinin teknik niteliklerine müdahale etmeye başlar. Bu müdahaleler ile, üretimde kullanılacak tohum, gübre, tarım ilaçları ve makinaların seçimleri gibi önemli kararları alma gücü üreticiden ayrılır ve alıcı konumundaki sermayenin eline geçer. Ancak dayatılan bu beklentiler üretim maliyetlerini arttırırken, toprak veya emek verimliliğinde çoğunlukla aynı değişiklikleri yaratmaz. Topraktan alınan ürün daha kaliteli olsa dahi, bu ürünlerin alıcısı konumundaki sermayenin monopsoni gücü bu kalitenin ürünün fiyatına yansımaları engeller, zira köylünün ürünü ne satmayıp saklaması, ne de başka bir alıcı bulup ona ulaştırması mümkündür. Dahası, kullanılan bu teknikler çoğunlukla toprağın kalitesini de düşürür. Toprak kalitesi düştükçe, bir yandan daha fazla toprağın tarıma açılması (ekstansif tarım), bir yandan da daha yoğun bir üretim yapılması (entansif tarım) zorunlu hale gelir. Giderek ticaret merkezinden daha uzak alanlar tarıma açılır ve bunun sonucunda bu bölgelerde üretim yapan köylü daha yüksek ulaştırma maliyetlerine katlanmak zorunda kalarak ticari sermaye tarafından daha fazla sömürülür. Bir yandan da verimsizleşen topraklarda daha yoğun çalışma ile aynı miktarda ürün elde etme çabası sonucunda gerek toprak, gerekse emek verimliliği düştüğü için köylünün kazancında daralma meydana gelir.

Zirai teknolojilerin çeşitlenmesi ve biyogenetik tohum üretiminin gelişmesiyle birlikte tarımın kontrol altına alınmasının pek çok yeni yolu oluşmuştur. Örneğin pek çok tarımsal ürün artık bir dönemden diğerine kendi kendisini yeniden üretmeyecek şekilde dizayn edilmektedir. Köylü ürettiği ürünün bir kısmını tohumluk olarak ayırıp, bir sonraki dönemdeki tohum ihtiyacını karşılamak yerine, her dönem yeni tohum almak zorunda kalmaktadır. Benzer şekilde, genetik modifikasyonlar ile “mükemmelleştirilen” çeşitli ürünler üzerinde (bilhassa ABD’deki soya fasulyesi üretimi bu konuda çok önemli bir örnektir) sadece belirli (ve tek bir kimya şirketi tarafından üretilen) gübre ve tarım ilaçları kullanılabilen, aksi takdirde bütün ürün kaybedilmektedir. Köylü artık üretimini Para-Mal-Para (P-M-P) döngüsü içerisinde gerçekleştirirken, zirai hammadde üretim (P-M) adımı, köylünün ürünü satın alan dev gıda, giyim, tütün vs. kartelleri de realizasyon (M-P) adımıyla üretilen artı değere el koymakta, köylünün elinde de, zaman ve mekana bağlı olarak, ya kendisini ancak yeniden üretebileceği bir kazanç kalmakta, ya da o kazanç dahi kalmamaktadır.

Ayrıca, tarımsal üretim, mevsimlik bir döngüye sahiptir ve kimi mevsimlerde emek ihtiyacı çokken, diğer mevsimlerde emek ihtiyacı tamamen ortadan kalkabilir. Pre-kapitalist dönemde bu durum, emeğin ya atıl kalması ya da geçimlik ev üretiminde istihdam edilmesi anlamına gelirken, kapitalist piyasa ilişkilerine tabi olmuş ve uzmanlaşmış yeni köylü için mevsimsel bazda geçimlik üretim yapmak artık imkansız hale gelmiştir. Dolayısıyla aile bireyleri emeğe ihtiyaç duyulan mevsim dışında emeklerini satmaya başlar. Hatta aile yoğun emek kullanacağı dönemde ihtiyaç duyduğu emeği kendi içerisinde değil, mevsimlik işçi emeği satın alarak sağlamaya başlar.

Emeğin hangi alanda satılacağı zamansal-mekansal belirleyicilere sahiptir. Örneğin tarımda emek ihtiyacının yoğun olduğu yerlerde aile emeği çoğunlukla başka kırsal alanlarda, kimi zaman kapitalist çiftçilere, kimi zaman da başka köylü ailelerine satılırken, tarımda emek ihtiyacı kısıtlı ise aile, çoğunlukla erkek çocuklarını “şehire yollar”. Öte yandan, bütün mevsimlik değişimler dışında, tefeciden aldığı borcu veya banka kredisini çeşitli nedenlerle ödeyemeyerek iflas eden, böylelikle toprağını

kaybeden ve kente göçmek zorunda kalan köylü aileler de kırdan kente nüfus akışı sürecini besler.

1.2.3 Kırsal Alanın Yeni Sınıfsal Yapısı

Kapitalist üretim biçiminin doğrudan ya da dolaylı olarak kontrol altına aldığı ve dönüştürmeye başladığı kırsal kesim, zorunlu olarak yeni bir sınıfsal yapılanmaya da uğrayacaktır. Kapitalizm öncesi dönemde köylülük olarak tanımlanan toplum, birbirleri ile girift ekonomik ilişkilere sahip olmayan ve her biri birbirine benzeyen, üretim aracı açısından çoğunlukla küçük aile ekenekleri ve-veya birkaç baş hayvanı olan, bu üretim araçları sayesinde ürettikleri geçimlik ürün üzerinden ekseriyetle aynı vergi veren, ayrıca efendileri tarafından, zora dayalı olarak angaryaya koşulmak suretiyle de artık emeğine el konan, büyük ve homojen bir toplamdır. Adı serf, teba veya ümmet olsun, bu toplumun en önemli özelliklerinden biri özgür olmamalarıdır. Kendi üretim araçlarına sahip olsalar da, bu üretim araçlarını ellerinden çıkartma veya üretimden vaz geçme tasarrufuna sahip değildirler.

Kapitalizmle birlikte köylü, sadece eski tabiyet ilişkilerinden değil, aynı zamanda üretim araçları üzerinde eskiden sahip olduğu mülkiyetten de “özgürleşir”, zira eski mülkiyet ve üretim ilişkileri, yeni üretim biçimi ile uyum gösteremedikleri ölçüde dönüşme ile karşı karşıya kalmak durumundadırlar¹². Daha önce de bahsettiğimiz özyeterlilik kaybı ve geçimlik üretimden yığınsal kopuş, sadece kırsal nüfusun büyük bir kısmını kentlere aktarıp işçileştirmekle kalmaz; üretim araçları ile bütün bağımlı kaybederek işçileşen nüfusun bir kısmı kırsal alanda ikamet etmeye ve emeğini burada satmaya devam eder. Ancak tarımsal üretimin mevsimlik doğası farklı ürünler için farklı mevsimlerde, çoğunlukla farklı yörelerde emek ihtiyacı doğurduğu için kırsal alanda emeklerini satmaya devam eden işçiler, eski geçim ilişkilerinin çözülmesiyle birlikte hızla mevsimlik işçiye dönüşür ve göçebe bir hayat tarzı benimsemek zorunda kalırlar.

¹² Marx, *Kapital – Üçüncü Cilt*, s.545.

Diğer yanda, toprağın özel mülk edinilmesi süreci eski toprak ağalarını ya emek satın alan kapitalist çiftçilere, ya da toprağını kapitalist girişimcilere kiralayan rantiyelere dönüştürür. Topraktan koparak işçileşen kesim ile toprak mülkiyetinin merkezileşmesi sonucunda ortaya çıkan, yeni yönetici sınıfa mensup bu kesim arasında, halen eski küçük mülkiyetine tutunmayı sürdüren bir küçük köylülük yığını varlığını sürdürür. Bu yığın, işçileşen kesimden ayrıdır, çünkü halen kendi özel mülkiyeti altındaki üretim aracı ile, yani küçük ölçekli toprağı ile geçinmektedir. Burjuva sınıfına dahil olan büyük toprak sahiplerinden de ayrıdır, çünkü düzenli olarak emek gücü satın almamaktadır ve büyük ölçüde halen geçimlik üretim yapmakta, en azından salt değişim amaçlı üretimle uğraşmamaktadır. Kapitalizmin en gelişkin halinde, kentli küçük burjuva sınıfına benzer bir biçimde, mülksüzleşerek işçileşip ya da mülkiyetini geliştirerek ve birikim imkanlarına kavuşarak burjuvaziye dahil olup ortadan kalkması beklenen bu ara bölge, ileride detaylarıyla inceleyeceğimiz kimi sebeplerden dolayı, sistemle barışık olmasa da, küçük mülkiyetine tutunarak ve pre-kapitalist dönemin özlemiyle var olmaya devam eder¹³.

Kapitalizmin gelişmesi, kırsal alanda da sınıfsal yapıları sürekli olarak şekillendirir. Eski yapıları yıkılmaya zorlarken yeni sınıfsal yapıları yeniden üreterek güçlendirir. Makinalaşmanın tarıma girmesiyle birlikte sağlanan önemli miktarda emek tasarrufu sonucunda kırsal alanda emek talebi daralır ve eskiden emeğini tarımsal üretimde satabilen işçiler artık kentlere göçmek zorunda kalırlar. Ayrıca, küçük köylü için makinalaşma ekilen toprağın sınırlı olmasından dolayı kendini geri ödeyen bir yatırım değildir ve makinalaşma için altına girilen borcun karşılanması için aile emeğinin dışarı satılması bir zorunluluk halini almaktadır. Öte yandan, zengin köylü için makineleşme kârı arttırır. Benzer bir durum toprağın verimini arttıracak yatırımlar için de geçerlidir¹⁴. Toprağın verimini arttıracak, dolayısıyla mutlak rant sağlayacak yatırımları yapmak, artı değer sömüren ve bu artı değeri yeniden sermaye yatırımına dönüştüren kapitalist çiftçi için en rasyonel davranış iken, küçük köylünün bu tarz yatırımlar yapmak için gerekli kaynağı bulması, bulsa da ölçek yetersizliğinden dolayı

¹³ Karl Marx ve Friedrich Engels, **Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri**, Sol Yayınları, Ankara, 2002, s. 128.

¹⁴ Marx, *Kapital – Üçüncü Cilt*, s.674-678.

bu yatırımlardan, aynı verimlilik artışını elde etmesi mümkün değildir¹⁵. Dolayısıyla teknik gelişmelerin hepsi kırsal alanda merkezileşmenin ilerlemesi ve küçük köylü mülkiyetinin sıkışması manasına gelecektir.

Bu açıdan, konu çok tartışmalı da olsa, küçük köylülüğün, kapitalist sistemle benzer eklemlenme ilişkileri içerisinde olması ve benzer çıkarlara sahip olmasından dolayı müstakil bir sınıfsal yapılanma veya bir ara-bölge teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Ancak küçük köylüler, benzer biçimde, bu çıkarlarını savunacak bir örgütlülüğe sahip olmadıkları, hatta böyle bir örgütlülük için gerekli objektif toplumsal koşullara dahi sahip olmadıklarından dolayı kendileri için bir sınıf teşkil edemezler¹⁶.

1.2.4 Pre-Kapitalist Kırsal Yapıların “Bekası”

Sermaye, doğası gereği sürekli bir yayılma güdüsü taşımaktadır. Ancak bu yayılma, sadece mekansal bir *genişlemeye* değil aynı zamanda üretim ve mülkiyet ilişkilerinin kurumsallaşması çerçevesinde yaşanan bir *derinleşmeye* de işaret etmektedir. Genişlemekte olan sermaye kırdaki üretim biçiminde hiçbir değişiklik yaratmayabilir. Köylünün ürettiği artı değere sadece dolaşım alanında tüccar ve tefeci tarafından el konulabilir ve kırsal dönüşüm belirli bir süre boyunca sadece köylü üretiminin metalaşması, dolayısıyla dolaşım alanında el konulabilecek bir niteliğe bürünmesi seviyesinde kalabilir. Ancak genişleme dünya coğrafyasıyla sınırlıdır ve kapitalizm, yayılmaya devam edebilmek için, eşitsiz bir biçimde de olsa üretim ilişkilerini derinleştirmek zorundadır.

Kırsal dönüşüm kavramı tam olarak da bu fenomene işaret etmektedir: Erken kapitalistleşen ülkelerde kırsal üretim artık tamamen kapitalist olarak tanımlanabilir çünkü bu ülkelerde kapitalist sermaye ve üretim ilişkileri kırsal üretimi de içerecek derecede derinleşmiştir. Ancak dış ülkelerle girilen ilişkiler vasıtasıyla kapitalistleşen ülkelerde kapitalizm kentlerden başlayarak ortaya çıktığı için kırdaki kapitalist dönüşüm yavaş ilerlemiş, hatta kimi örneklerde kapitalizm kırdaki pre-kapitalist yapılarda hiçbir

¹⁵ Karl Marx, **Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i**, Sol Yayınları, Ankara, 2002, s. 122.

¹⁶ Marx, s.122.

biçimsel değişikliğe neden olmamıştır. Bu ülkelerde kırsalda pre-kapitalist ilişkilerin çözülmemesi, kendisini geçimlik üretim, gizli işsizlik gibi, rasyonel kapitalist sistemlerde var olmaması beklenen bir dizi fenomen ile gösterir. Küçük köylülüğün varlığını sürdürüyor olması tartışması da tamamen bu biçimsel durağanlığa işaret etmektedir.

Dolayısıyla geç kapitalistleşen ülkelerde, kırsal bölgelerde pre-kapitalist üretim ve mülkiyet biçimlerinin varlıklarını sürdürüyor olmalarının sebebi, bu ülkelerdeki az gelişmiş kapitalizmin, bu yapıları çözecek yeteneğe sahip olmamasıdır. Bu konuda ekonomik ve siyasi olmak üzere iki ayrı başlıkta yetersizlik söz konusudur.

Ekonomik yetersizlik; geç kapitalistleşen ülkelerde az gelişmiş sermaye birikiminin, kırsal alanı kârlı bir biçimde dönüştürecek güce sahip olmaması ile ortaya çıkar. Dolayısıyla sermaye tarafından doğrudan üretim sürecine dahil edilerek kapitalist bir temelde istihdam edilmeyen bu kırsal üretim olanakları eski yapılarını korur ve küçük köylü mülkiyeti yapısı çerçevesinde geçimlik üretimde kullanılırlar.

Siyasi yetersizlik ise, gecikmiş burjuva devriminin pre-kapitalist mülkiyet ve tabiyet ilişkilerinin üzerine tutarlı biçimde gidecek siyasi güce sahip olmamasından dolayı ortaya çıkar, zira geç kapitalistleşen ülkelerde burjuva devrimi çoğunlukla dış dinamikler doğrultusunda (bu dinamikler güdümünde, veya bu dinamiklere karşı verilen ulusal bir tepki olarak) şekillenir ve mevcut pre-kapitalist güç odaklarının da (örneğin büyük toprak sahipleri) bir kısmını karmaşık ittifak ilişkileri çerçevesinde içerir. Bir başka deyişle, gecikmiş burjuva devrimlerinde devrimin süreklilik niteliği kopuş niteliğine oranla ağır basmaya başlar. Muhtelif ülkelerin ne denli kapitalistleşmiş veya halen ne denli “feodal” olduklarına dair tartışmaların hepsinin temelinde bu siyasi yetersizlik vardır. Burjuva devrimleri, kırsal üretimi dolaşım alanında sisteme dahil etmek ve metalaştırmak konusunda çok hassastırlar, ancak buna yönelik önemler alındıktan sonra, kapitalist üretim ve mülkiyet ilişkilerinin kırsal bölgelerde de, eski mülkiyet ve üretim biçimlerini ortadan kaldırarak derinleşmesi, kapitalist sistemin ekonomik ve siyasi yetkinliği çerçevesinde gerçekleşir, bu yönde tepeden inme bir müdahale yapılmaz. Böylelikle az gelişmiş kapitalizm dönüştüremediği pre-kapitalist

yapıları iktisadi düzlemde dolaşım alanında kendisine tabi kılar ve eklemlerken siyasi düzlemde de popülist bir demagoji ile içerir.

Kapitalist sisteme eklemlendikçe eskiye oranla geçim şartları giderek kötüleşen küçük köylülük, kendisini kapitalist girişimciden ayıran önemli bir farktan dolayı da varlığını sürdürür. Kapitalist girişimci, mevcut yatırımı zarar ettiğinde, hatta piyasadaki hakim kar oranının altında bir kar getirdiğinde yatırımını kapatıp başka bir yatırım alanı ararken, küçük köylünün toprağa bağlılığı onu topraktan kopmamak için elinden geleni yapmaya iter. Klasik iktisadın insanın iktisadi açıdan rasyonel davranacağı (Homo Economicus) varsayımına tamamen ters olan bu tutumla küçük köylü, yıldan yıla zarar etse bile topraktaki varlığını, kendisinin ve ailesinin emeğini her geçen gün daha fazla sömürerek ve kısıyabileceği tüm harcamalarından (eğitim, sağlık vs.) feragat ederek sürdürür. Ancak, küçük köylülüğün bu şartlar altında dahi varlığını sürdürüyor olması, kesinlikle tarımsal alanın kapitalistleşmediği manasına gelmez. Bilakis, küçük köylülüğün geçim şartlarının böylesine aşınıyor olması tarımda kapitalistleşmenin bir sonucudur.

Mülksüzleşmenin tarımda kapitalistleşmenin şartı olmadığı üzerinde Lenin durur. Lenin küçük mülk sahibi köylünün bu mülkiyetinden elde ettiği ihtiyaçlarının aslında sadece onun ücretinden bir düşme anlamına geleceğini dolayısıyla sanayideki işçiden bile daha fazla sömürülmesine neden olacağını vurgular¹⁷. Bu tip köylülüğün hali işçilerden bile daha perişan olabilir.

Son tahlilde, genel sistem kapitalistleştikten sonra pre-kapitalist kırsal yapıların ne zaman ve ne ölçüde yokolacağı kentsel sermaye birikiminin gelişmişliği-azgelişmişliği ile ilgili bir sorundur, zira kapitalist üretim ilişkilerinin bir ülkede, kırsal alanda ne denli derinleşebileceği, doğrudan doğruya o ülkenin kentsel sermaye birikiminin dönüştürücü gücüne bağlıdır. Dolayısıyla, ilişkilerin derinleşmesinin yavaşlığı, hatta zaman zaman bu derinleşmenin hiç gerçekleşmiyor olması fenomeni “küçük köylülüğün beka stratejileri”ne veya muhafazakar çilekeşliğine bağlandığında sürecin aktörleri yanlış tayin ediliyor demektir: Değişimin yavaşlığının sebebi

¹⁷ Vladimir İlyiç Lenin, **Tarımda Kapitalizm**, Sol Yayınları, Ankara, 1996, s.30-31.

köylülüğün direnme gücü değil, azgelişmiş kapitalizmin yarattığı sınırlı kentsel birikiminin kırsal yapıyı dönüştürme yeteneğinin kısıtlı olmasıdır.

Kırsal dönüşümün farklı ülkelerde ve ülkeler içerisinde farklı kırsal bölgelerde homojen olmayan bir biçimde, kimi bölgelerde diğerlerine göre daha hızlı veya yavaş ilerliyor hatta zaman zaman duruyor olması, ancak kapitalizmin doğasında olan eşitsiz gelişme kavramı ile açıklanabilir. Uluslararası boyutta bakıldığında eşitsiz gelişme, erken ve geç kapitalistleşen ülkelerin eşitsizliği ve bu eşitsizliği sürekli kılan emperyalist ilişkiler ile kendisini gösterir. Bunun sonucu olarak, dünyanın büyük çoğunluğunu oluşturan geç kapitalistleşmiş ülkeler, farklı düzeylerde azgelişmiş bir kapitalizm ile malûldürler ve bu azgelişmişliğin derecesi, aynı zamanda kendi içindeki pre-kapitalist yapıları dönüştürebilme/dönüştürememe konusunda da belirleyicidir.

Benzer şekilde, farklı ulus altı alanlar açısından da pre-kapitalist yapıların öncelikle hangi bölgede yıkılıp, hangi bölgelerde varlığını sürdüreceğini belirleyecek olan temel etken bu bölgelere müdahil olacak ve dönüştürücü bir etki taşıyacak olan sermaye birikiminin ne denli kârlı olabildiğidir. Sermaye birikimi, kırsal alana öncelikle teknoloji ve eğitim, sonrasında da doğrudan doğruya (ya tarımsal kredi ya da doğrudan yatırım biçiminde) sermaye “ihraç” ederek; bir yandan da gerek emek tasarrufu sağlayan tarım teknolojileri, gerekse de merkezileşen toprak mülkiyetinden dolayı kırdan kopan nüfusu kendi bünyesinde istihdam ederek pre-kapitalist yapıları çözecek; ancak bunu bölgeler arasında bir eşitlik gözetmeden kendi kârlılık hedefleri doğrultusunda, eşitsiz bir biçimde yapacaktır.

1.2.5. Devletin Tarımsal Alana Etkisi

Azgelişmiş kapitalizm, kırsaldaki pre-kapitalist yapıları, kendi birikimi ölçüsünde çözebilir. Kapitalist sistem dahilinde, bu sınırın ötesinde bir çözülme yaşanabilmesi için, ulusal sermaye birikiminin yetersiz kaldığı konuda piyasa dışı bir dönüştürücü müdahale gereklidir. Bu dışsal müdahalelerin literatürdeki ortak ismi “kırsal dönüşüm programları”dır.

“Program” kelimesi, anlamsal açıdan serbest piyasa mekanizmalarının dışında ve ötesinde bir planlılığa işaret etmektedir. Teorik olarak, böyle bir dönüştürücü programın öznesinin devlet olması beklenir. Örneğin devlet, küçük üreticiliği koruyacak ve destekleyecek bir tarım politikası izleyerek kırsaldaki pre-kapitalist yapıların çözülmesini yavaşlatabilir, hatta durdurabilir, bunun karşılığında mevcut destekleri geri çekerek veya salt kapitalist çiftçiye yararlı olacak destekleme biçimleriyle çözülmeyi hızlandırabilir.

Bilhassa burjuva devrimin ilk safhalarında devlet, kırsal alana zorunlu bir dönüştürücü özne olarak müdahale eder. Bu dönemde eski üretim biçimine denk gelen iktidardan arta kalan ve kapitalizmle bağdaşmayacak uygulamalara son verilmesi gereklidir. Burjuva devrimlerinin hepsinde tarımsal üretime dönük aynı vergi uygulamalarına son verilir ve köylülüğe, tarımsal ürünün metalaşmasının önünü açacak olan parasal kazanç ihtiyacı nakdi vergiler yoluyla dayatılır. Bu, kırsal alanı kentsel alana tabi kılmak için zorunlu bir uygulamadır. Aksi takdirde kentsel üretim sıçramasının gerisinde kalan kırsal yapılar ulusal pazarın bir parçası olmak yerine geçimlik üretime devam ederek kendi yağlarıyla kavrulmayı seçeceklerdir¹⁸. Bunun sonucunda kentlerde yığınsal olarak çalıştırılan işçi sınıfının başta temel gıda olmak üzere geçim araçlarının sağlanması güçleşecek ve aradaki kopma kentsel atılımın önünü kesecektir. Devlet bu tarz risklere merkezi otorite olarak gerekirse zor kullanarak müdahale eder ve tarımsal üretimi endüstriyel üretim ve ulusal pazara bağlamak için gerekli adımların atılmasını sağlar.

Devletin bu özel konumu, ona kapitalizmin doğal seyrine ters yönde müdahalelerde bulunabilme gücü de sağlar. Bu özgünlük, aynı zamanda onun küçük köylülüğün gözündeki ayrıcalıklı yerinin de nesnel temelini oluşturur. Kendi arasında işçi sınıfı gibi örgütlenemeyen küçük köylülük, kapitalist sistemin gelişmesiyle zıt çıkarlara sahip olsa da, kendi çıkarlarını savunacak bir kollektif yapılanmaya ulaşamadığı ölçüde, çıkarlarının doğrudan doğruya devlet tarafından korunması konusunda ricacı bir tavır geliştirir. Pre-kapitalist dönemin, köylünün artı ürününe el koyan zor ilişkileri, aynı zamanda köylülüğe tekdüze, ancak güvenli bir yaşam

¹⁸ Marx, s.127.

sunmaktadır. Kapitalist sistem ise küçük köylülüğü özgür ancak savunmasız bırakarak onu nihayetinde ortadan kalkacağı bir yola sokmuştur. İşte bu güvensizlik ortamında küçük köylüler pre-kapitalist dönemde sahip olduğu güvenli yaşam tarzına duydukları özlemle, kendilerine bu güveni veren ya da vaad eden siyasi oluşumların takipçisi olurlar. Kendi kendilerini kollektif olarak temsil edemezler, dolayısıyla onları temsil ettiğini düşündükleri kişi veya kuruma; kapitalizm gelmeden önce, ellerinden fazla ürünlerini alıp angaryaya koşsa da onları dış dünyanın tehlikelerinden koruyan efendilerinin yeni sistemdeki karşılığı gibi görünen devlete, pederşahi bir bağlılık ile sarılırlar.

Bu durum sadece devletin küçük köylülük üzerinde mutlak egemenliği anlamına gelmez, aynı zamanda küçük köylülüğün nüfus ağırlığının büyük olduğu azgelişmiş kapitalist ülkelerde bu yığına dönük popülist söylemlerin ciddi bir siyasi rant sağlayabileceği bir ortamın varlığını gösterir. Önceki bölümde bahsettiğimiz siyasi yetersizlik ile bu siyasi rant fırsatı yan yana geldiğinde, küçük köylülüğün kendisini yeniden üretme koşullarını aşındırarak da olsa en azından dönem dönem sağlayan siyasi oluşumlar sayesinde, bugünden yarına sürdürülen bu geri toplumsal formasyon süreklilik kazanır. Asla insanca bir yaşam olanağına sahip olamayacak ancak ellerindeki geri mülkiyet biçiminden de özgürleşmeleri için kendi inisiyatifleri dışında ve var gücüyle karşı çıkacakları yeniliklere ihtiyaç duyacak olan bu yığın, seçimden seçime hatırlanır ve seçimden hemen sonra yine unutulurlar. Dolayısıyla, endüstriyel sermaye bu alanı dönüştürecek ve çözülmesini sağlayacak gelişmişlik düzeyine erişemediği müddetçe (ki, eşitsiz gelişme dolayısıyla, bu düzeye asla erişememesi de mümkündür) kırsal alandaki mülkiyet ve üretim ilişkilerini değiştirecek bir müdahalede bulunmayacağı için bu geleneksel ve geri üretim biçimi kan kaybederek de olsa kendisini yeniden üretecektir.

Bu denklem çerçevesinde devlet kırsal yapıların çözülme sürecinin yöneticisi kimliğine sahiptir. Bu yöneticilik aynı zamanda burjuva sınıfının aklı olarak çalışması beklenen devlete önemli bir sorumluluk yükler. Kapitalizmin kent merkezli gelişmesi ile kır-kent eşitsizliğinin derinleşmesi ve geri kırsal yapıların çözülmesi diyalektik süreçlerdir. Bu iki süreç eşgüdüm içinde işlemezse gelişme kendi kendisini geri

döndürecek veya yıkıcı sonuçlar doğuracak bir nitelik taşır. Şöyle ki; endüstriyel sermayede gelişme emek talebini arttırmayan bir nitelik taşıdığı müddetçe, diğer yanda kırsal alanda bir çözülme yaşıyorsa buradan çözülen nüfus kentlerde istihdam olanağı bulamayacaktır. Bunun sonucunda kentlerde yedek işgücü ordusu gereğinden fazla büyüyebilir ve işsiz yığınlar ile işçi sınıfı arasında düzenli bir rotasyon sağlanamayabilir. Bu ve benzeri sorunlar karşısında kapitalist devlete, kırsal nüfusun çözülmesini yönetmek için gerekli “kırsal kalkınma-dönüşüm programları”nı uygulama, böylelikle çözülmenin sermaye birikimi sürecine zarar vermeyecek bir hızda yaşanmasını sağlama görevi düşmektedir. Ancak azgelişmiş kapitalizm aynı zamanda azgelişmiş ve kurumsallaşamamış devlet aygıtı manasına gelir ve emperyalist hiyerarşinin alt katmanlarında kalan ülkelerde devlet aygıtı azgelişmişlikle malûl olduğu ölçüde kırsal dönüşüm de kontrol edilememeye başlar. Dahası, kır-kent eşitsizliği kapitalizmin içinde çözülebilecek bir eşitsizlik değildir ve bu eşitsizliğin doğal sonucu kapitalist sistemde kırsal alanın şu ya da bu biçimde sürekli sorun üreten bir yapı kazanmasıdır. Gerçekten de kapitalist ülkelerde kırsal yapılar ya hiç çözülmeden varlıklarını sürdürürler ya da çözülme o kadar hızlı olur ki kentsel alanda sürekli bir toplumsal patlama tehlikesi yaratan büyük işsiz yığınları birikir.

1.2.6. Uluslararası Dönüştürücü Müdahaleler ve Sermaye İhracı

Azgelişmiş kapitalist ülkeler uluslar arası sisteme eklemlendikleri ölçüde, uluslararası bir takım öznelerin etki alanlarına da dahil olurlar. Bu özneler IMF, Dünya Bankası veya Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslar-üstü bir kurum olabileceği gibi, bilanço aktifleri toplamı geç kapitalistleşmiş pek çok ülkenin GSMH’sından fazla olan çok uluslu şirketler de olabilir. Kırsal dönüşüm konusunda ulus-üstü özneler kırsalı dönüştürmeyi hedefleyen programlara krediler sağlayarak, çok uluslu şirketler de ulus-altı kırsal alanlara doğrudan yatırımlarla müdahil olarak pre-kapitalist yapılan çözülmesini hızlandırabilirler.

Her iki durumda da, dönüştürücü faktör sermaye ihracı ve yabancı sermayeye tabiidir. Bu faktör, doğrudan veya dolaylı olarak kırsal dönüşüme neden oluyor

olabilir. Sözelimi, Dünya Bankası'ndan bir kırsal dönüşüm programı için alınan yapısal uyum kredileri veya benzer hedefli yerel projeler için sivil toplum kuruluşlarına aktarılan fonlar doğrudan bir dönüştürme hedefi içerirken; IMF ile yapılacak bir standby anlaşması için verilen bir niyet mektubunda, borçlanmanın önşartı olarak taahhüt edilen devletin tarım politikaları dolaylı bir dönüştürücü etki yaratabilir.

Ayrıca çok uluslu şirketler, az gelişmiş ulusal sermaye birikiminin çözmediği pre-kapitalist yapıları serbest piyasaya içkin yollardan, sahip oldukları gelişkin birikim ile daha etkin bir biçimde çözebilirler. Tarım sektörüne suni gübre, tarım ilacı ve (günümüzde bütün bunlardan daha önemli olan) tohum satan tekeller tarımsal yapıların kendilerini yeniden üretme kabiliyetlerini üretim aşamasından sıkıştırırlar. Benzer şekilde, tarımsal sektörle alıcı olarak ilişkiye giren gıda, tütün ve benzeri sektörlerde faaliyet gösteren tekeller ise monopsonist güçleri ile köylülüğün kendisini yeniden üretme olanaklarını tarımsal ürünün satılması aşamasında sıkıştırırlar. Bu süreç, iktisadi mekanizmalar açısından ulusal sermaye birikiminin kırsal pre-kapitalist yapılar ile girdiği ilişki ve bu yapılar üzerinde yarattığı dönüştürücü etkiden farklı değildir. Ancak çok uluslu şirketlerin ellerinde bulundurdıkları birikimin miktarı ve gelişkinliği, yarattıkları etkinin de çok daha derin ve geniş çaplı olmasına neden olmaktadır.

Piyasa mekanizmaları dışında yapılan müdahaleler ele alınırken dikkat edilmesi gereken nokta, bu müdahalelerin, müdahalede bulunan öznenin ekonomi-politik tercihleri doğrultusunda gerçekleşeceğidir. Sözelimi, devlet müdahaleleri devletin sınıfsal karakterini yansıtırken, IMF ve Dünya Bankası gibi kurumların doğrudan ya da dolaylı müdahaleleri bu öznelerin kurumsal varlık amacı olan, sermaye ihracının kolaylaştırılmasını hedefleyecektir.

1.3 ÇEŞİTLİ EKOL VE DİSİPLİNLERİN TARIM SORUNUNA BAKIŞI

1.3.1 Klasik Politik İktisat

En gelişkin eserlerini kapitalizmin erken kapitalistleşmekte olan ülkelerde serpilmeekte olduğu tarihlerde veren klasik ekolün en önemli temsilcisi kuşkusuz David Ricardo'dur. Ricardo'nun eserlerini yazdığı dönemde tarım halen ekonomideki ağırlığını korumaktaydı ve kapitalist toplumun Ricardo tarafından tespit edilen sınıf yapısı, "toprak" üzerinde yükseliyordu¹⁹:

Yeryüzünün ürünleri -emek, makine ve sermayeyi bir araya getirerek yerkürenin yüzeyinden elde edilen her şey- toplumda üç sınıf arasında paylaşılır: Yeryüzünün ekilebilmesi için gerekli olan toprağın sahipleri, sermaye sahipleri ve emeğiyle yeryüzünü eken emekçiler.

Bu sınıfsal tahlilden yola çıkan Ricardo, topraklarını kiraya veren toprak sahiplerinin elde etmekte olduğu rant gelirini kapitalist toplumda gelişmenin önündeki en büyük engellerden biri olarak tanımlamaktadır. Ricardo'ya göre başta buğday olmak üzere tahılların fiyatları, işçi sınıfının kendisini yeniden üretmesi için ihtiyaç duyacağı en düşük ücretin, yani asgari ücretin temel belirleyenisidir. Bu durumda, tahıl fiyatları yükseldikçe, ücretlerin de yükseltilmesi gerekecektir, aksi takdirde işçi sınıfı kendisini yeniden üretemeyecektir.

Ricardo'ya göre büyük toprak sahipleri, kiraya verdikleri topraklarından elde ettikleri rant ile, buğday fiyatının yükselmesine neden olmaktadır. Bu açıdan Ricardo'nun kuramında rantıye sınıfı elde ettiği rant geliriyle toplumun gelişmesini köstekleyen parazit sınıftır.

¹⁹ David Ricardo, **Ekonomi Politğin ve Vergilendirmenin İlkeleri**, Belge Yayınları, İstanbul, 1997, s.23.

Öte yandan, ekonomi geliştikçe daha fazla yatırım yapılacak, dolayısıyla daha fazla işçi çalıştırılacak, bunun sonucunda da daha fazla buğday üretilmesi gerekecektir. Bu durumda, genişlemekte olan işçi sınıfının beslenmesi için, daha önce verimsiz veya az verimli olduğu için ekilmeyen toprakların da ekilme açılması gerekecektir.

Verimsiz topraklarda, verimli topraklara göre, birim arazi başına daha az ürün üretilmektedir, ancak buğdayın tek bir piyasa fiyatı olacaktır. Bu durumda, buğdayın piyasa fiyatı en verimsiz olan, dolayısıyla üretim maliyetinin birim ürün başına en yüksek olduğu araziler tarafından belirlenecektir (aksi takdirde, buğdayın piyasa fiyatı verimsiz topraktaki buğday maliyetinin altında kalacağı için verimsiz topraklarda üretim yapılamayacaktır). Her toprak sahibi arazisinin diğer topraklara göre ne ölçüde verimli olduğunu bildiği için toprak piyasasında verimli toprakların kirası, verimsiz topraklara göre daha yüksek olacak ve böylelikle bu toprakların sahipleri ayrıca bir farklılık rantı elde edeceklerdir.

Endüstri geliştikçe işçi sınıfı büyümekte, işçi sınıfı büyüdükçe daha fazla buğday üretilmesi gerektiği için daha verimsiz topraklar ekime açılmakta, böylelikle buğdayın fiyatı yükselmektedir. Buğdayın fiyatı yükseldikçe ücretlerin yükseltilmesi gerekmekte, bunun sonucunda kârlar düşmekte, öte yandan da verimli toprakların sahipleri daha fazla rant elde etmektedir. Dolayısıyla, toplum geliştikçe bölüşüm, Ricardo'ya göre toplumun ilerici sınıfı olan burjuvazi aleyhine bozulmakta, kârlılık yoluyla sermaye birikimine dönüşebilecek toplumsal üretim onun yerine büyük toprak sahiplerinin lüks tüketime harcadıkları ranta dönüşmektedir.

Ricardo'nun milli gelirden alınan paylar konusundaki varsayımı da, kendi sınıfsal duruşunu açıklamaktadır. Ricardo'ya göre işçi sınıfı ücretinin tamamını geçimlik ürünlere, toprak sahipleri ise elde ettikleri rantın tamamını lüks tüketime harcamaktadır. Sermaye birikimini sağlayacak yatırımların tek kaynağı burjuvazi tarafından elde edilen kârdır. Ricardo modeli bu kârın tamamının yeni üretken yatırımlara dönüştüğünü varsaymaktadır.

Ricardo, bu soruna çözüm olarak dış ticaretin serbest bırakılarak buğday ithal edilmesini ve rantın vergilendirilmesini önermektedir. Gerçekten de Ricardo, dönemin

en önemli tartışmalarından biri olan mısır yasaları konusunda, mısır ithalatının serbest bırakılması yönünde önemli miktarda çaba sarf etmiş, karşılaştırmalı üstünlükler teorisini de bu doğrultuda formüle etmiştir. Ricardo'nun iki mal ve iki ülkeli ticaret modelinde, ülkelerden biri her iki malın üretiminde birden üstün olsa da dahi ticaret gerçekleşmektedir zira üstün olan ülke, üstünlüğünün daha belirgin olduğu malın üretimine uzmanlaşmaktadır. Bu teoremin formüle edildiği dönemde İngiltere, hemen hemen her malın üretimi konusunda üstündü, ancak en üstün olduğu mallar sınai mallardı ve Ricardo'ya göre İngiltere'nin daha az üstün olduğu tarımsal hammaddeyi ithal edip, sınai mal üretiminde uzmanlaşması gerekiyordu. Tahıl ithalatı ile birlikte tahıl fiyatları düşecek, bunun karşılığında toprak kiralari da düşmek zorunda kalacağı için büyük toprak sahiplerinin rantı daralacak, ayrıca ücretlerin de düşürölmesi mümkün olacaktı. Böylelikle büyük toprak sahiplerine kira ödeyen ve emek satın almakta olan burjuvazinin kâr oranları yükselecekti.

Ricardo'nun kuramı, içerdığı kapitalist toplumun sınıfsal yapısına dair saptamalar ve tarımsal üretim ile geçimlik ücret arasındaki ilişkiyi kurması açısından çok önemlidir. Ricardo'nun sınıfsal modeli, aynı zamanda Marx'ın çalışmalarının başlangıç noktalarından biri olmuştur.

Ancak Ricardo'nun kuramı aristokratların ve büyük toprak sahiplerinin elde ettikleri rantı yatırıma dönüştürme ihtimalini tamamen dışlamaktadır. Bu varsayım, ilerleyen yıllarda, Almanya'da kapitalizm gelişirken ortaya çıkan Prusya tipi kapitalist gelişme ile yanlışlanmıştır. Bunun yanı sıra Ricardo'nun yaptığı sınıfsal tasnif tarımda küçük üreticiliği yoksaymaktadır. Her iki durumun, kısmen Ricardo'nun siyasi tercihlerinden, kısmen de İngiltere'ye özgü bazı durumların genellenmeye çalışmasının bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Daha önce değinilen Çitleme Kanunu'nun ardından, 17. Yüzyılın ilk yarısında İngiltere kırsalında bir toplumsal yapı olarak küçük üreticilik, dikkate değer bir ağırlık taşımamaktadır, dolayısıyla kuramda da yer almamıştır.

1.3.2 Klasik Marksizme Narodnizmin Cevabı: Popülizm

Tarım sorunu, Marksist iktisatta da önemli bir tartışma başlığı olmuştur. 20. yüzyılın başında Kautsky'nin getirdiği²⁰ ve Lenin'in geliştirdiği, geçimlik üretimin tedrici olarak tasfiye olacağını öngören açıklamalara, daha sonra Chayanov neo-narodnik olarak tanımlanabilecek küçük köylülük tezi ile karşı çıkmıştır.

Klasik Marksizmin er ya da geç tasfiyeyi öngören tezine karşı Chayanov tarımsal üretimin kapitalist olmadığı, ücretli emekten tamamen bağımsız bir “köylü üretim tarzı” çerçevesinde kendini yeniden ürettiğini iddia eder²¹. Bu üretim tarzındaki sosyal ilişkiler üretim biriminin, yani köylü ailesinin iç ilişkilerinden ibarettir. Feodal ve kapitalist üretim tarzları bu üretim tarzına dışsaldır. Chayanov'a göre köylülük, ekonomik olarak farklılaşmamış, homojen ve diğer üretim tarzları karşısında olağanüstü bir kararlılık gösteren bir yapıya sahiptir²².

Dolayısıyla, Chayanov'un tezine göre pre-kapitalist kırsal yapılar kentsel kapitalizm ile yan yana, sonsuza değin var olabilirler, zira tarımın kapitalist sisteme dahil edilmesi için büyük, merkezi ve ücretli emek istihdam eden işletmelere gerek yoktur. Kapitalist sistem köylü üretim tarzını ticari sermaye ile dolaşım alanında hegemonyası altına alacak ve baskıcı borç ilişkileri ile her köylü ailesini birer fason hammadde üreticisine dönüştürecektir. Chayanov bu sürece “dikey konsantrasyon” adını vermektedir²³.

Chayanov'un tezinin temel sorunu tanımlanan “köylü üretim tarzı”nda yatmaktadır. Bu tanım köylülüğü tamamen tarihin dışına koymakta, her zaman varolmuş ve her zaman var olacak bir yapı olarak görmektedir. Bu tanıma göre, feodal sistemde kral için, Asyatik toplumda sultan için ve kapitalist toplumda pazar için üreten

²⁰ Jarius Banaji, **Summary of Selected Parts of Kautsky's Agrarian Question**; The Articulation of the Modes of Production içinde (der. Wolpe, H), Routledge & Kegan Paul, Boston, 1980.

²¹ Alexander Vasiliyevich Chayanov, **The Theory of Peasant Economy**, Richard D. Irwin, Homewood, Illinois, 1966, s.1.

²² Utsa Patnaik, **Neo-Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and its Fundamental Fallacy**, *The Journal of Peasant Studies*, Cilt 6, Sayı 4, Temmuz 1979, s.375.

²³ Chayanov, s.257.

köylü arasında hiçbir fark yoktur²⁴. Dahası, Chayanov'un tezinde bir ailenin iç işleyişinin incelenmesi tarımsal üretimin tamamının incelenmesi anlamına gelir zira köylülük bu homojen ve atomistik köylü ailelerinin n adedinin toplamından ibarettir. Bu tarih dışı köylülük, tüm tarihsel sistemlere dışarıdan dahil olmakta (dolayısıyla bu sistemleri, onlarla ilişkiye girerken kendisi için dışsal kabul etmekte) ve toplumsal bölüşüm birikim ve üretim ilişkilerine de sadece dışsal bir faktör olarak dahil olmaktadır.

1.3.3 Kalkınma İktisadı

Kalkınma iktisadı tarım sorununu anahatları itibariyle kentlerin modernleşerek gelişmesi ve tarımın geri kalması olarak ele almaktadır. Bu disipline göre, Batı'nın iktisadi gelişime yolu kentlerde izlenirken kırsal kesim (ki bu kesime kalkınma iktisadı literatüründe çoğunlukla “geleneksel” kesim adı verilmektedir), modern olmayan ilişkiler ve mülkiyet sistemleri, geleneklerine bağlı köylü tipolojisi gibi sebeplerden dolayı geri kalmakta ve ortaya Jorgenson'un tanımıyla “*ikili yapı*” denen durum çıkmaktadır²⁵. Kalkınma iktisadının azgelişmişliğe getirdiği genel çözüme paralel olarak, kırsal kesimin kentlerin peşinden kalkınma yoluna girmesi için bu alanlara dışarıdan müdahale edilmesi gereklidir. Yani kentsel kesimden kırsal kesime teknoloji aktarılacak, böylece geleneksel üretim çözülüp yerini tarım makinaları ve suni gübre kullanımı gibi modern teknikler ile donanmış, yüksek verimli tarımsal üretime bırakacaktır.

Kalkınma iktisadının temsilcilerinden bir başkası olan Lewis ise ikili yapı kuramına, az gelişmiş ülkelerde tarımda bulunan nüfus fazlası ve bu nüfus fazlasından faydalanma potansiyeli açısından yaklaşmaktadır.

²⁴ Henry Bernstein, **African Peasantries: A Theoretical Framework**, *The Journal of Peasant Studies*, Cilt 6, Sayı 4, Temmuz 1979, s.421.

²⁵ Dale Jorgenson, **The Development of a Dual Economy**, *Economic Journal*, Sayı 71, Haziran 1961, s.311.

Lewis'e göre de geç kapitalistleşen ülkelerin sahip olduğu ikili yapı "geçimlik sektör" ve "kapitalist sektör"den oluşmaktadır²⁶. Geçimlik sektörü büyük ölçüde kırsal alan ile tanımlayan Lewis, az gelişmiş ülkelerde bu alanda büyük miktarda emek fazlası bulunduğunu ve bu sektördeki işçi sayısının yarısının sektör dışına çıkartılmasının dahi üretimde düşme yaratmayacağını ifade eder²⁷. Lewis'e göre, geçimlik sektördeki emek fazlasının kapitalist sektöre geçimlik ücret ile aktarılması mümkündür. Böylelikle kapitalist sektör geliştikçe ve daha çok emek talep ettikçe, sanki sınırsız emek arzı varmış gibi geçimlik sektörden emek çekilecek, bu sayede geçimlik sektördeki kazançlar, kapitalist sektördeki ücretlere taban oluşturacak, yani asgari ücreti tayin edecektir²⁸.

Kalkınma iktisadının bir başka temsilcisi olan Rosenstein-Rodan ise Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın endüstrileşmede geri kalması sorunu üzerinde çalışmıştır. Rosenstein-Rodan'a göre 20. yüzyılda uluslararası ticaret, 19. yüzyılda olduğu gibi geri kalmış ülkelerin ihtiyaç duyacağı kalkınma fonlarını sağlayamaz çünkü artık gelişmiş ülkelerde ithal mallara olan talebin gelir esnekliği, bu ülkelerdeki zenginleşme ile birlikte düşmüştür. Ancak Rosenstein-Rodan gelişmiş ülkelerde talebin gelir esnekliğinin halen yüksek olduğu ve hep yüksek kalacağı bir "mal" olarak boş zamanı tanımlamaktadır. Rosenstein-Rodan'a göre gelişmiş ülkelerde 35 veya 40 saatlik bir iş haftasına karşılık gelişmekte olan ülkelerde 48 saatlik bir iş haftası uygulanırsa, gelişmekte olan ülkelerin üreteceği fazla ürün gelişmiş ülkelerdeki boş zaman ile değişilebilecek ve böylece gelişmekte olan ülkelerin kalkınmanın temelini oluşturacak endüstriyel yatırımlar için gerekli fonları sağlayacaktır. Böylelikle azgelişmiş ülkeler tarımsal ürün ihraç etmeyi bırakıp işlenmiş gıda ve hafif-endüstriyel ürünler ihraç etmeye başlayacaklardır²⁹.

Kalkınma iktisadının azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorununa, bilhassa da tarım sorununa yönelik önerileri zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Zamanla

²⁶ W. Arthur Lewis, **Economic Development With Unlimited Supplies of Labour**, *The Economics of Underdevelopment* içinde (der. Agarwala, A.N. ve Singh, S.P.), 1973, s.407.

²⁷ Lewis, s.402.

²⁸ Lewis, s.410.

²⁹ Paul Rosenstein-Rodan, **The Problems of Development in Eastern and South-Eastern Europe**, *The Economic Journal*, Cilt 53, Sayı 210/211, Haziran-Eylül 1943, s.209.

kentlerdeki sınıai kalkınmaya geçim araçları üreterek destek olacak ve içinde barındırdığı emek fazlası ile kalkınmanın ihtiyaç duyacağı işgücünü sağlayacak kırsal kesim anlayışı terk edilmiş, tarım ve sanayi kesimlerinin dengeli biçimde gelişeceği kalkınma modelleri aranmaya başlamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, kırsal kesimdeki emek fazlasının tarımda makine kullanımıyla birlikte kentlerde ihtiyaç duyulan emeği sağlayacağı varsayımının gerçek hayatta olumsuz sonuçlar taşımasıdır. Hemen her örnekte, tarımda makineleşmeyle birlikte kırsalda işsiz kalan ve kente göçmek zorunda kalan emek gücü, kentte ihtiyaç duyulan emeğin nicelik olarak çok üzerinde, nitelik olarak da çok gerisinde kalmaktadır.

Bu sorunları dikkate alan kalkınma iktisatçılarından Todaro, dengeli bir kalkınma modeli için küçük köylülüğün verimliliğinin artırılması, istihdama yönelik bir kentsel kalkınma programı ile tarımsal ürünlere yönelik iç talebin artırılması ve kırsal alanda tarım dışı istihdam olanakları yaratılması gerektiğini öne sürmüştür³⁰. Todaro, bu hedeflere ulaşılabilmesi için kırsal kalkınma programının üç başlıkta başarılı olması gerektiğini belirtmektedir. Bu başlıklar; toprak reformunun yapılması, küçük köylülüğe yönelik altyapı, kredi, girdi ve fiyat desteği sağlayan politikaların oluşturulması ve ekonomik imkanların geliştirilmesidir. Todaro ayrıca bu politikaları uygulamaya çalışacak olan devletin büyük toprak sahipleri tarafından baskı altına alınmaya çalışacağını da öngörmekte ve programa bağlı kalınmasının siyasi irade gerektireceğini de belirtmektedir³¹.

1.3.4 Bağımlılık Okulu

Kökenlerinde Latin Amerika ülkelerinin dış ticareti ilişkilerine yönelik incelemeler ve bu incelemeler sonucunda varılan bulgular ile serbest ticaret teorilerine yönelik bir reddiye olan bağımlılık okulunun tarım sorununu da yakından ilgilendiren ilk önemli ürünü Prebisch ve Singer'in ayrı ayrı, ancak yaklaşık aynı dönemlerde oluşturdukları ve bu nedenler Prebisch-Singer Tezi olarak bilinen tezdır.

³⁰ Michael P. Todaro, **Economic Development in the Third World** (dördüncü basım), Longman, New York, 1989, s.291

³¹ Todaro, s.319-323

Bu teze göre hammadde ihraç eden ülkelerin, zaman içerisinde ticaret hadleri hammaddelerin aleyhine döneceği için, sürekli olarak artan dış ticaret kayıpları ile karşı karşıya kalmaları beklenir. Ticaret hadlerinde yaşanan bu değişimin sebebi ise sınai ürünlere yönelik talebin gelir esnekliğinin, başta gıda ürünleri olmak üzere işlenmemiş ürünlere yönelik talebin gelir esnekliğinden daha yüksek olmasıdır. Bu yüzden, azgelişmiş ülkelerin ihraç ettiği hammaddeler ile gelişmiş ülkelerin ihraç ettiği sınai ürünler arasındaki ticaret hadleri, sürekli olarak hammaddeler aleyhine bozulma eğilimi içerisinde³².

Zamanla, ticaret hadlerindeki hammaddeler aleyhine yaşanan bozulmanın Prebisch-Singer tezinin önerdiği gibi sürekli değil, kesikli olduğu gözlenmiştir. Ocampo ve Parra tarafından yapılan bir çalışmada, yakıt dışı hammaddelerin uluslararası fiyatlarında 1920 ve 1980 yıllarında büyük bozulmalar yaşandığı, ancak bu bozulma dönemleri dışında hammaddeler ve sınai ürünler arasındaki ticaret hadlerinde önemli bir değişiklik olmadığı ortaya konmuştur³³.

Bağımlılık ekolü çerçevesinde, Andre Gunder Frank'ın ürettiği azgelişmişlik tezlerinin incelenmesi, uluslar arası eşitsizliğe getirdiği bakış açısından önemlidir. Frank; Lewis ve benzerlerinin kalkınma teorilerini cepheden karşısına alarak, gelişmişlik ve azgelişmişliğin, dünyanın kapitalist gelişme sürecinin birbirlerinden ayıramaz ama diyalektik açıdan çelişkili sonuçları olduğunu öne sürer. Frank'a göre azgelişmişliğin sürgit yapısının anlaşılabilmesi için kapitalizmin tarihsel ilerici bir role sahip olduğu düşüncesinin tamamen terk edilmesi gerekmektedir³⁴.

Frank'a göre, “uydu” olarak tanımlanan periferik iktisadi yapılar, artığa el koyan metropolitan merkez tarafından sürekli olarak sömürülmektedir. Periferik ekonomilerin gelişmesi merkezin hükmü altındadır ve merkez, kendi gelişme hedefleri doğrultusunda periferi sürekli olarak sömürür. Böylelikle periferik ekonomilerin endüstriyel gelişimi engellenir ve bu bölgeler birincil ürün ihraç eden bir konumda

³² Raúl Prebisch, **The Economic Development of Latin America and its Principal Problems**, Birleşmiş Milletler, New York, 1950

³³ José Antonio Ocampo ve Maria Angela Parra, **The Terms of Trade for Commodities in the Twentieth Century**, *CEPAL Review*, Sayı 79, Nisan 2003, s.12

³⁴ Andre Gunder Frank, **Latin America: Underdevelopment or Revolution**, Monthly Review Press, New York, 1969, s.4-11.

kalırlar. Bu uluslar arası işbölümüne dayalı ticari sistem devamlılık kazanır çünkü bu dikey “artığa el koyma zinciri”, metropoliten sermaye birikiminin kendisini yeniden üretme koşuludur^{35,36}.

Frank’ın tezi iki açıdan önemlidir: Birincisi; Frank’a göre, çoğunlukla tarımsal hammadde üreten periferel ekonomik yapılar, değişim için üretmeye başladıkları anda dünya kapitalist sistemine dahil olmuş, dolayısıyla kapitalistleşmiş olurlar. İkincisi ise, metropol-uydu ilişkisi olarak kavramsallaştırılan yapının, gerek gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler, gerekse de ulus-altı, kentsel ve kırsal bölgeler arasında eşitsiz, ancak değişime dayalı bir ilişki biçimi olarak tanımlanmasıdır. Not edilmesi gereken bir nokta da Frank’ın kurduğu metropol-uydu ilişkisi kalkınma iktisatçıları tarafından kurulan ikili yapı ve geri kalmış bölgeler çerçevesine hayli benzer olduğudur. Bu benzerlik, Frank’ın temsilcisi olduğu bağımlılık okulunun, kalkınma iktisadına eleştirel bir çıkışla, ancak aynı temelden beslenmelerinin bir sonucudur. Kalkınma iktisadının ikili yapı kuramı modern sektörün geleneksel sektörü ilerletici etkisini ve gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasında ticaretin azgelişmiş ülkeleri kalkındıracağını öne sürerken, bağımlılık okulu, taraflarını aynı biçimde tayin ettiği ilişkiye ters taraftan bakarak, emperyalist merkez ülkelerin azgelişmiş çevre ülkeleri ticari kanalla sömürerek geri bırakması veya eşitsiz gelişmelerine sebep olmasına işaret etmektedir.

Frank’ın tezine getirilen en önemli eleştiri de buna işaret etmektedir: Frank’a göre gelişmiş kapitalist ülkeler ile azgelişmiş kapitalist ülkeler arasında, üretilen artığa ticari ilişkiler ile el konması şeklinde ortaya çıkan bir sömürü ilişkisi mevcuttur. Bettelheim’a göre bu sav ile, geleneksel Marksist “sömürü” tanımının dışına çıkılmakta ve sınıfsal analizin yerine büyük ölçüde ulusal analiz ikame edilmektedir³⁷.

³⁵ Andre Gunder Frank, **Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil**, Monthly Review Press, New York, 1967 s.7.

³⁶ David Goodman ve Michael Redclift, **From Peasant to Proletarian**, St.Martin’s Press, New York, 1982, s.32-35.

³⁷ Charles Bettelheim, **Theoretical Comments: Unequal Exchange, A Study of the Imperialism of Trade** içinde (yaz. Emmanuel, A.), New Left Books, Londra, 1973. s. 301.

2. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE 1980'E KADAR YAŞANAN TARIMSAL DÖNÜŞÜM SÜRECİNE TARİHSEL BİR BAKIŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin Anadolu'da kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsallaşması ve kurumsallaşması ile eş zamanlı olarak yürüyecek kuruluş sürecinin başlangıcında, ülkede henüz sanayi devriminin sadece ilk adımları atılmıştı³⁸. Dolayısıyla, 2. Meşrutiyetin ilanı siyasi anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile sonuçlanacak olan burjuva devriminin başlangıcı olarak tanımlanabilir. Ancak iktisadi dönüşüm esasen burjuva devriminin taşıyıcısı olan Kemalist kadroların iktidarı ele geçirdiği ve kesinleştirdiği Kurtuluş Savaşı sürecinin bitmesinin ardından hız kazanmıştır. Bu nedenle, tarihsel olarak dönemlendirerek inceleyeceğimiz tarımsal dönüşüm sürecinin miladını, öncesini dikkate almak kaydı ile, Türkiye Cumhuriyeti'nin Anadolu üzerindeki hakimiyetinin tesis edildiği 1923 yılı olarak tanımlıyoruz.

Çalışmanın bu bölümünde tarımsal üretim yapılarında ve toplumun kırsal kesiminde 1980 yılına gelinene kadar yaşanan iktisadi dönüşümler incelenecektir. Bu incelemenin temel tezi, cumhuriyetin kuruluşundan 1980 yılına kadar Türkiye'nin kırsal kesiminde büyük ölçüde devlet politikaları ve müdahaleleri doğrultusunda yaşanan dönüşümlerin eşitsizlikleri daima artırdığı ve kapitalist mülkiyet ve üretim ilişkilerini derinleştirici bir rol oynadığıdır. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 1980 yılına kadar yaşanan kırsal dönüşüm, tarımsal artığın kırdan kente aktarılmasını hedefleyen kent yanlısı iktisat politikalarının sonucundan çok, kırdaki tarımsal yapılara devlet tarafından daha fazla eşitsizlik ile sonuçlanacak ancak bu yapıları hızla ortadan kaldırmayacak biçimde müdahale edilmesinden dolayı meydana gelmiştir.

Kapitalizmin gelişme yasalarına aykırı gibi görünen bu niteliği oluşturan dinamikler Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunda yatmaktadır. Bir dizi nedenden

³⁸ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, İmge Yayınları, İstanbul, 2004, s.20.

dolayı³⁹ gelişkin bir kentli burjuva sınıfına dayalı olmayan Türkiye burjuva devriminin en belirgin maddi ve sınıfsal taşıyıcısı kırsal eşraf ve büyük toprak sahipleri olmuştur. Dolayısıyla, her kapitalistleşme ve uluslaşma sürecinin karakteri üzerinde farklı yönlerde, az ya da çok etkili olan toprak sahipleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda kurucu öznelerden biri ve önemli bir siyasi güç olarak öne çıkmıştır. Türkiye burjuvazisinin bu baskın kırsal karakteri, ülkenin kapitalist gelişme sürecinde kendisini sürekli olarak göstermiştir.

Bu sebeple, Türkiye'de kapitalizmin kuruluş ve gelişme sürecinde devlet politikaları, uzun bir süre boyunca büyük toprak sahipleri ve kırsal eşrafın zararına olacak her türlü düzenlemeden uzak bir biçimde işlemiştir. Tarımsal yapıları dönüştürecek bütün müdahaleler, kırsal büyük mülkiyeti elinde bulunduran kesimin yararı da gözetilerek yapılmış, bunun sonucunda kırsal çözülme görece yavaş ilerlemiş ancak kırsal eşitsizlik çok derinleşmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde varolan kırsal eşitsizliklerin korunması ve derinleştirilmesinin bir sonucu olarak kırsal üretim yapıları, yeni oluşmakta olan iç pazara büyük ölçüde büyük toprak sahipleri ve tüccarlık yapan eşraf dolayımında eklenmiştir. Böylelikle tarımsal artığa el konma sürecini de içeren toplumsal patronaj ilişkilerinde büyük değişiklikler olmamış, kapitalistleşme sürecinde, varlığı zorunlu olmasa da ezberin önemli bir parçası olan bireyleşme/özgürleşme kırsal alanda gerçekleşmemiş, "ağalık düzeni" biçimsel anlamda devam etmiştir.

Bu durum, geç kapitalistleşmenin bir sonucudur. Burjuva devriminin maddi taşıyıcısı görevini üstlenecek gelişkin bir burjuvazinin olmayışı, kapitalist üretim ve mülkiyet ilişkilerinin topluma, bilhassa da kırsal kesime nüfuz etmesinin önünde bir engel oluşturmuş, pre-kapitalist ilişki biçimleri büyük ölçüde geçerliliklerini korumuştur. Çalışmanın bu bölümünün hedeflerinden biri de, bu fiili ve biçimsel durumun, Türkiye tarımının kapitalistleşmediği⁴⁰ anlamına gelmediğini ispatlamaktır. Çalışmanın bu konudaki temel savı şudur: Türkiye tarımının kapitalistleşmesi, devletin müdahaleleriyle ve Türkiye Cumhuriyetinin kurucu özneleri arasında yer alan ve

³⁹ Boratav, s. 23-24.

⁴⁰ Çağlar Keyder, **Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi**, *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.171.

kapitalizm öncesi dönemden beri var olan kırsal eşraf ve büyük toprak sahipleri (sıkça bilinen tabirle toprak ağaları) dolayımında gerçekleşmiş, bunun sonucunda yaşanan dönüşüm süreci çoğu gelişmiş kapitalist ülkelerde yaşanan dönüşüm deneyiminden farklı bir yapı arz etmiştir.

Toprak mülkiyetinin hızla merkezileşmemesi, kırdan kente hızlı bir kaynak ve işgücü akımı yaşanmaması, geçimlik tarımsal üretimin varlığını devam ettirmesi gibi kapitalistleşme konusunda ezber bozan fenomenlerin açıklaması Türkiye burjuva devriminin özgüllüklerinde ve bu özgüllüklerin belirleyeni olan eşitsiz gelişme yasasında aranmalıdır. Azgelişmiş Türkiye kapitalizmi kırsal alanda burjuva toplumunun ilişki biçimlerini ve bireyci felsefesini kurumsallaştırmak konusunda geç kalmış olabilir, ancak tarımsal yapıların ulusal pazara eklemlenmesi, tarımsal artığın metalaşması ve tarımsal mülkiyetin kesinleşmesi gibi kapitalistleşmeden başka hiçbir açıklaması olmayan dönüşümlerin tamamı bu bölümde inceleyeceğimiz dönemde tamamlanmıştır.

Cumhuriyetin ilk 57 yılı boyunca yaşanan kırsal dönüşümü inceleyebilmek için, bu sürenin dönemlere ayrılması gerekmektedir. Bu, çalkantılarla dolu 20. yüzyılın dönemlendirilmesi kadar zor bir iştir ve ne şekilde yapılırsa yapılsın pek çok haklı itiraza alan açacaktır. Yine de dönemlendirme işini, dönemleri zaman zaman alt dönemlere ayırmak gerekecek olsa bile, olabildiğince basit tutmak faydalı olacaktır. Bu açıdan bu bölümde ele alınacak olan tarih dilimini beş döneme ayırılacaktır:

(1) Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılından; Lozan Antlaşması'nın iktisadi hükümlerinin sona erdiği ve Büyük Buhran'ın başladığı 1929 yılına kadar yaşanan *kuruluş dönemi*.

(2) 1929 yılından; 2. Dünya Savaşı'nın başladığı 1938 yılına kadar yaşanan *Büyük Buhran dönemi*.

(3) 1938 yılından; Marshall Planı'nın uygulamaya konduğu 1948 yılına kadar yaşanan *savaş dönemi*.

(4) 1948 yılından; 27 Mayıs Darbesi ve planlı ekonomiye geçişin başladığı 1960 yılına kadar yaşanan ve tarıma büyük miktarda dış kaynak aktarılan, *tarım öncelikli kalkınma dönemi*

(5) 1960 yılından; ithal ikame politikalarının resmi olarak sonlandırıldığı 1980 yılına kadar yaşanan *planlı kalkınma dönemi*

Çalışmanın bu bölümü, yedi alt bölümden oluşacaktır. Bunlardan birincisinde Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı kırsal yapılar incelenecek, ardından yukarıda verilen dönemlendirme çerçevesinde 1923 yılından 1980 yılına kadar Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan tarımsal gelişme incelenecektir. Bunların ardından son alt bölümde varılan sonuçlar özetlenecek ve ardından 1980 sonrasında devlet politikalarının tarımsal dönüşüme etkilerinin inceleneceği üçüncü bölüme geçilecektir.

2.1 OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN DEVRALINAN KIRSAL YAPILAR VE KAPİTALİSTLEŞME DÜZEYİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ekilebilir alanların mülkiyeti konusunda elde bulunan verilerin güvenilirliği tartışmalıdır. Yine de farklı kaynaklarda aktarılan verilerin hepsi, kırsal alanın yegane üretim aracı olan toprağın mülkiyetinin daha kapitalistleşme sürecinin başında oldukça merkezi bir yapı arz etmekte olduğuna işaret etmektedir. Örneğin Rozaliev'e göre⁴¹:

Birinci Dünya Savaşının başında, tarımsal nüfusun yüzde birini oluşturan büyük toprak sahipleri ve ağaları, tüm işlenebilir toprakların yüzde

⁴¹ Y.N.Rozaliev, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesinin Özellikleri (1923-1960)*, Onur Yayınları, Ankara, 1978, s.23.

39,3'üne sahiptiler; nüfusun yüzde dördünü meydana getiren küçük toprak ağaları, kulaklar ve çiftçiler arazinin yüzde 26,2'sini ellerinde bulunduruyorlardı; Tarımsal nüfusun yüzde 95'ini oluşturan köylü işletmelere ise arazinin yüzde 34,5'i düşüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1912-1913 yıllarında yapılan tarım sayımları benzer rakamlara işaret etmektedir. Anadolu çapında 1 milyon aileyi kapsayan verilere göre aileler içerisinde toprakları en büyük olan yüzde 1'lik kesim toprakların yüzde 39'una, en küçük topraklara sahip olan yüzde 87'lik kesim ise toprakların yüzde 35'ine sahipti.

Ayrıca yapılan incelemelere göre, bir köylü ailesinin, iki yılda bir nadasa bırakarak işlediği topraktan geçimini sağlayabilmesi için en az 50 dönümlük toprağa (yani yılda net 25 dönüm ekili alana) sahip olması gerektiği hesaplanmaktadır. Aynı dönem içerisinde Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu hariç bütün bölgelerde 50 dekardan daha az toprağa sahip işletmelerin oranının yüzde 70-85 arasında bulgulanmakta, bu aile birimlerin yarısının ise 10 dekardan küçük toprağa sahip olduğu belirtilmektedir. Yani Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yoksul köylü, kendi toprağını işleyerek geçimini sağlayamamakta, büyük toprak sahiplerinin yanında çalışmak zorunda kalmaktadır; ileride işçileşme olarak ele alınacak olan ve kökeninde geçim için emek satma zorunluluğunun bulunduğu süreç daha bu dönemde başlamıştır⁴².

Tarımsal üretimin pazara yönelmesi konusunda ise gelişmişlik bir hayli sınırlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Anadolu çapında bir pazardan bahsetmek mümkün değildir. İmparatorluğun yarı sömürge yapısı nedeniyle, dönemin İstanbul ve İzmir gibi metropollerinin ticari anlamda entegrasyonu Anadolu'nun geri kalanıyla değil 1. Dünya Savaşı'nın taraflarını teşkil edecek olan emperyalist ülkelerledir. Bunun sonucu olarak tarımsal artık kent merkezlerine aktarılamamakta, dolayısıyla kent merkezlerinde de sanayi atılımı açısından hiçbir ilerleme kaydedilememektedir. Öyle ki, İç Anadolu'dan İstanbul'a buğday aktarılması, kısmen

⁴² Oya Köymen, **Türkiye Tarımı ve Tarım Politikaları 1923-1980**, *Sosyalist Türkiye Hangi Kaynaklarla Kalkınacak?* içinde, NK Yayınları, İstanbul, 2003, s.195.

irrasyonel vergilendirme sisteminden de kaynaklanan bir şekilde, New York'tan buğday ithal etmekten yüzde 75 pahalıdır.

Bu entegrasyon süreci, eşitsiz gelişme yasasına çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. Dış belirlenim doğrultusunda üretim yapmaya başlayan İzmir ve Çukurova gibi bölgelerden yapılan tarımsal ürün ihracatı, toplam tarımsal hasılanın yüzde 14'ü seviyesine varırken, başta İstanbul olmak üzere büyük şehirler ithal un ile beslenmekteydi⁴³. Bunun sonucunda, dış pazara açılmış bu adacıklarda tarımsal üretim tütün, pamuk gibi ihraç edilebilir sınai ürünlere doğru kayarken kendi yerelliğine sıkışıp kalan iç bölgelerde başta buğday olmak üzere geçimlik ürünler üretilmeye devam edilmiştir. Bunun sonucunda çeşitli ayrıcalıklı (tipik olarak denize kıyısı olan) yerelliklerde dış pazar talebine duyarlı, dolayısıyla kapitalizme daha yakın bir üretim tarzı benimsenmiş olsa da, Anadolu'nun büyük bölümü iç ve dış pazarlardan kopuk, geçimlik bir üretim tarzı ile yaşamaya devam etmiştir⁴⁴.

Tarımın vergilendirilmesi konusunda ise Osmanlı'nın durumu pek çok burjuva devrimi öncesi durum ile paraleldir. Tarımdan üretime bağlı ve aynı olarak toplanan Aşar vergisi alınmaktaydı. Ancak uygulamadaki zorluklardan dolayı Aşar vergisi iltizam sistemiyle, mültezimler tarafından toplanıyordu⁴⁵. Merkezi idare, bir nevi ilkel bir ihale yöntemi ile, her yöreye ait vergi toplama yetkisini, hazineye en yüksek geliri ödemeyi taahhüt eden mültezime veriyordu. Böylelikle esasta aynı bir vergi olan Aşar hazineye ulaşırken parasallaşıyordu. Öte yandan, Aşar toplama hakkı yerel eşraf içerisinde el değiştirebilen bir haktı. Devletten bu hakkı satın alan bir mültezim, bu hakkı daha yüksek bir meblağ karşılığında bir başkasına devredebiliyordu⁴⁶.

Bu uygulamanın bir diğer sonucu küçük köylünün ürettiği tarımsal artığın, mültezimlerin elinde toplanıyor olmasıydı. Böylelikle küçük köylünün ileride kapitalist pazara da bağlanma mekanizmasını oluşturacak olan dolaylı tüccarlık mekanizmasının temelleri atılmaktaydı. Diğer yandan, mültezimler yöre eşrafı içinden çıkmaktaydı,

⁴³ Boratav, s.28,33.

⁴⁴ Zafer Toprak, **Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950)**, *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.20.

⁴⁵ İzzettin Önder, **Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası**, *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.118.

⁴⁶ Rozaliev, s. 26.

dolayısıyla iltizam sistemi aynı zamanda, kaçınılmaz biçimde küçük köylünün daha fazla ezilmesi, büyük toprak sahiplerinin ise yerel güç ilişkileri içerisinde daha fazla korunması-kayırılması ile sonuçlanmaktaydı. Her şekilde, Aşar en önemli vergi kalemlerinden biriydi ve kaldırılmasından önceki son yıl parasallaşmış haliyle bütçe gelirlerinin yüzde 28,6'sını oluşturmuyordu⁴⁷.

Bunun yanı sıra ekonomik hayatın, paraya ihtiyaç duyulacak ölçüde metalaştığı bölgelerde büyük toprak sahipleri aynı zamanda tefecilik ile uğraşmaya başlamışlardı. Hatta Aşar vergisinin aynı niteliğinden dolayı pek çok büyük toprak sahibi parasal birikimlerini tarımsal üretimlerini arttıracak yatırımlar yapmak yerine küçük çiftçilere borç vermek için kullanmaktaydı. Murabaha olarak adlandırılan sistem ile, küçük köylü parasallaşmakta olan ihtiyaçları doğrultusunda büyük toprak sahiplerine borçlanıyor, borçlar çözümsüz hale geldiğinde de toprağını devretmek zorunda kalıyordu. Böylelikle kırsal alanda kapitalizmin yerleşmesiyle birlikte daha da önem kazanacak tüccar ve tefeciler Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Anadolu çapında, eşitsiz biçimde de olsa, çoktan oluşmuştu^{48,49}.

Anadolu kapitalist dönüşüme hazırlanırken, üretim faktörleri açısından da ilginç bir durum yaşanmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında art arda gelen savaşlar sonucunda nüfusta önemli azalmalar olmuştur. Buna paralel olarak, yoksul köylülüğün büyük ölçüde kendi toprağını işlemenin yanı sıra büyük toprak sahiplerine emeğini sattığı, ancak topraksızlığın yaygın olmadığı coğrafyada kıt olan üretim faktörleri pek çok diğer örneğin aksine emek ve sermayedir. Başta traktör olmak üzere tarım makinalarının yok denecek derecede az olduğu bu dönemde tarım insan ve hayvan gücüne dayalı olarak ile yapılmaktadır. Dolayısıyla tarımın emek yoğun niteliği, emeğin kıt olduğu koşullarda tarıma elverişli toprakların tamamının kullanılmaması anlamına gelmiştir. Öyle ki cumhuriyetin kurulmasının ardından da bu sorun sık sık

⁴⁷ Hershlag'dan aktaran Önder, s.119.

⁴⁸ Önder, s.120

⁴⁹ Oya Silier, **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981, s.93-95.

tarım kongrelerinde gündeme getirilmiş⁵⁰ ve Türkiye Cumhuriyeti tarıma elverişli topraklarının tamamını ancak 1970’li yılların başında kullanmaya başlamıştır⁵¹.

Bu bilgilerden yola çıkarak şu saptamaları yapmamız mümkündür: Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminden, işgücü ve sermaye yetersizliğinden dolayı tam olarak kullanılamayan bir tarımsal üretim potansiyeli, büyük toprak sahibi ve mültezim şahsında oluşmaya başlamış, çoğunlukla ticaret ve tefeciliğe dayalı bir ilkel birikim, dağınık bir iç pazar ve hayli eşitsiz bir toprak mülkiyeti devralmıştır.

Burada tarıma elverişli toprakların tamamının henüz tarıma açılmamış olması özel bir önem taşımaktadır. Bu durum, Türkiye kapitalizminde küçük köylülüğün uzun bir süre boyunca topluca çözülmemesinin önemli sebeplerinden biri olmuş, hatta kullanılmayan topraklar üzerinden yapılan köylüyü topraklandırma çalışmaları kapitalizmin dinamiklerinin tersine bir hareket olarak algılanmıştır. Aslında yaşananlar, geç kapitalizm ile uyum içerisindedir, zira Osmanlı Anadolu’sunda feodal üretim biçiminin sınırlarına ulaşamamış ve tarıma elverişli toprakların tamamı kullanıma açılamamıştır. Dolayısıyla bu potansiyelin kullanılma görev ve fırsatı da, Osmanlı İmparatorluğu’nun, gecikerek de olsa tarihin dayatmasıyla gelen burjuva devrimine bıraktığı miraslardan biridir.

2.2 KURULUŞ DÖNEMİ (1923-1929)

Savaşlardan yorulmuş, genç nüfusu ciddi bir aşınmaya uğramış devrim Anadolu’sunda, kıt kaynak emek olmasına rağmen yoksul, çok az topraklı veya topraksız köylülük önemli bir nüfus bölmesidir ve Anadolu devriminin ilk zorlu görevi, savaşların acısını en fazla çekmiş olan bu kesimi, yeni bir savaş anlamına gelen milli mücadeleye ikna etmektir. Kemalist iktidarın ilk yasama faaliyetlerinden biri olan 11

⁵⁰ Toprak, s.32.

⁵¹ Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.374-375.

Nisan 1920 tarih ve 39 sayılı “Baltalık Kanunu” bu açıdan çok önemlidir ve çok açıklayıcıdır. Bu kanun uyarınca, köylünün orman sahibi edilmesi prensibi çerçevesinde her köylüye iki hektarlık orman verilmiştir⁵².

Topraksız veya çok az topraklı köylülere ikişer hektar orman dağıtılmasının kısa vadedeki sonucu, bu ormanların kesilip keresteye dönüştürülmesi ve her köylünün böylelikle ikişer hektar tarla sahibi olması olmuştur. Topraksızlığın en büyük sorunlardan biri olduğu Anadolu’da sonucun başka türlü olması zaten beklenemezdi. Anadolu iktidarının bu yasayla köylülerin uzun vadeli davranarak ormanların değerini bilmesini beklediğini düşünmek anlamlı görünmemektedir. Bu uygulama, bir yanda alternatif bir topraklandırma yoluyla yoksul köylülüğün devrime kazanılmasını sağlamış; diğer yanda bunu yaparken yoksul köylünükilerin tam tersi sınıfsal çıkarlara sahip olan ve devrimin en önemli taşıyıcısı olan büyük toprak sahiplerinin mülküne hiçbir zarar vermemiştir.

Bu pragmatik çözüm, çok önemli bir ilk örnek teşkil etmektedir. Cumhuriyet tarihi boyunca toprak reformu daima aralıklı olarak gündeme gelecek, ancak asla gerçekleştirilemeyecektir. Devlet, dönem dönem artan toprak reformu baskılarını, tipik olarak kamu mülkiyeti altındaki toprakların kısmen dağıtılması yoluyla gerçekleştirilen sınırlı topraklandırma hamleleriyle geçiştirecek ve toprak mülkiyetinde kapsamlı bir yeniden yapılandırma asla yapılmayacaktır. Toprak reformu ile topraklandırma, eş anlamlı değildir. Toprak reformu kavramı, içerisinde zorunlu olarak büyük toprak sahiplerinin kullanmadığı veya eksik kullandığı toprakların kamulaştırılmasını ve verimli biçimde kullanacak olanlara dağıtılmasını barındırır. Türkiye’nin tarihinde bu anlamda bir toprak reformu yoktur.

Nitekim, Lozan Barış Anlaşması ile birlikte Anadolu iktidarı askeri anlamda tesis edilmiş, Baltalık Kanunu’nun uygulaması da derhal durdurulmuştur. İktidarın siyasi konsolidasyonu sürecinde toprak reformu tartışmaya açılmış olsa da, bir yasa tasarısı haline dahi gelmeden rafa kalkmış, ağalar ve eşraf buna izin vermemiştir.

⁵² Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler 1908-1988 I**, Tekin Yayınları, İstanbul, 1997, s. 21-23.

Döneme canlı biçimde tanıklık edenlerin anılarında bu konuya dair çarpıcı örnekler mevcuttur⁵³:

Diğer yandan, Kurtuluş Savaşı'nın ardından Anadolu'da toprak mülkiyetinde önemli bir merkezileşmeye neden olacak mübadele süreci yaşanmıştır. Bu süreçte boşalan topraklara çoğunlukla yerel eşraf el koyarken^{54,55}, Balkanlar ve Yunanistan'dan gelen “muhacirler” de Mübadele, İmar ve İskân Kanunu çerçevesinde Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilmiştir. İskan için sağlanan yerler kamu mülkünden seçilmiş, çoğunlukla devlet mülkü altında olan ancak hayvancılıkla uğraşan vatandaşlar tarafından serbestçe kullanılan mera toprakları yerleşmeleri için muhacirlere dağıtılmıştır. Bir yanda büyük toprak sahipleri boşalan topraklara el koyarak mülkiyetlerini genişletmekte, diğer yanda ise özel toprak mülkiyeti mera alanlarının daralması pahasına bir bütün olarak genişlemektedir.

Bu sürecin kaçınılmaz bir diğer sonucu ise göçebe hayvancılığın ciddi bir darbe almasıdır. Mübadele, İmar ve İskân Kanunu uygulamaları ile 15 yıl içerisinde toplam 40 milyon dönümlük mera ortadan kalkmıştır⁵⁶. Göçebe tarıma karşı yerleşik tarımın desteklenmesi, cumhuriyetin temel tarım politikalarından biridir, ancak hayvancılıkta yaşanan gerileme, suni gübre kullanmak için gereken maddi güce sahip olmayan küçük köylünün gübreten yoksun kalmasına da neden olmuştur.

⁵³ Sabiha Sertel, anılarında CHP Milletvekili Mazhar Müfit ile aralarında geçen bir diyalogu şöyle aktarır:

“Pekala”, dedim, “şimdi Mecliste eşraf, toprak ağaları, hacılar, hocalar yok mudur? Bunlar Mustafa Kemal'in reformlarını destekleyecekler midir? Bu gericiler yine reformlara karşı geleceklerdir. Mustafa Kemal halka değil bu gerici kuvvetlere dayanıyor. Anayasada toprak reformunu, işçi haklarını sağlayacak maddeler yok. Türkiye sınıfsız bir toplumdur, diyorlar. Ezilen işçiler, köylüler haklarını nasıl koruyacaklardır?”

Mazhar Müfit bu defa kızmadı. Düşünerek cevap verdi:

“Mustafa Kemal bir çok reformlar yapmak istiyor. Toprak reformu için burada ağalarla, özellikle Kürt ağaları ile Kürt mebuslardan Feyzi Bey'ler ve diğerleri ile konuşmalar yaptı. Bu reform meselesi, çok çetin bir mesele. Ağalara toprak reformunu anlatmak imkansız. Bu reformu ele almak, bütün ağaları, eşrafa kaybetmek demektir. Şimdilik toprak reformu defterini kapadık.”

Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, Ant Yayınları, İstanbul, 1969, s.73-74.

⁵⁴ Boratav, s.56.

⁵⁵ Mübeccel Kıray ve Jan Hinderink, **Social Stratification as an Obstacle to Development: A Study of Four Turkish Villages**, Praeger Publishers, New York, 1970, s.18-19.

⁵⁶ Toprak, s.33.

Toprak mülkiyeti konusundaki bir diğer gelişme de 1926 yılında çıkartılan ve topraktaki özel mülkiyetin yasal temellerini oluşturan Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu'dur.

Büyük toprak sahiplerine uygulanan en önemli kolaylıklardan biri askerlik konusundadır. 1924 yılında geçirilen ve ekili dikili alanların genişletilmesini hedefleyen yasa zorunlu askerlik hizmeti konusunda büyük toprak sahiplerine önemli bir kolaylık getiriliyordu. Bu yasaya göre bir çiftçinin ektiği alan 50 hektarın üzerindeyse çiftçi askerlikten muaf oluyordu ve 50 hektarın üzerinde her 50 hektar için de bir yardımcısını askerlikten muaf tutabiliyordu⁵⁷.

Bu dönemde yaşanan tarımı ilgilendiren en büyük gelişmelerden biri de, Aşar vergisinin kaldırılmasıdır. Aşar, ürün miktarı üzerinden ve aynı olarak alınan bir vergi olarak, her ne kadar iltizam sistemi ile kısmen parasallaşmış olsa da, pre-kapitalist bir vergiydi ve kapitalist cumhuriyet tarafından sürdürülmesi olanaksızdı.

Bu olanaksızlık, daha kapitalistleşme sürecinin başlangıcında, 1908 yılında görülmüştü. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında, yarı sömürgeleşmiş imparatorluğun eşitsiz kapitalistleşme sürecinde en hızlı yol almakta olan coğrafi bölgesinden gelen Selanik Mebusu Dimitri Vlahof Efendi Aşar vergisi hakkında şöyle bir konuşma yapmıştır⁵⁸:

Halk için pek zararlı ve ağır olan bu vergi adalete de aykırıdır. Aşar vergisi, safi varidatın yüzde 33, 40 hatta 52'sini teşkil ediyor. Bu vergi bir an önce kaldırılmalı ve başka bir vergi onun yerine getirilmelidir. Bu vergi ne kadar hafif olursa, ehalimiz diğer araziye ekilmiş toprak haline getirmeğe o derece çalışacaktır.

Ancak, Aşar vergisinin kaldırılması, kuruluş sürecinin sorunları ve sınıfsal gerilimleri konusunda önemli ipuçları taşımaktadır. 1925 yılının başında kaldırılan Aşar

⁵⁷ Köymen, s.197.

⁵⁸ Abdurrahman Cerrahoğlu, **Türkiye'de Sosyalizm**, Çığ Yayınları, İstanbul, 1968, s.79.

vergisi, yukarıda da belirtildiği üzere, 1924 senesinin bütçe gelirlerinin yüzde 28,6'sını oluştuyordu. Osmanlı'dan sadece Anadolu topraklarını değil aynı zamanda önemli miktar da dış borç devralmış olan genç cumhuriyet için Aşar vergisinin kaldırılması, hele ki yerine başka bir gelir kaynağı konmayacaksa, önemli bir sarsıntı anlamına gelecekti.

Konu mecliste çok kez görüşüldükten sonra 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde de tartışmaya açılmıştır. Kongrede çiftçi grubunun karar tasarısının 1. maddesi Aşar vergisinin ilgasını öngörmektedir ve bu madde çiftçi ve işçi grupları tarafından kabul edilmiş, sermaye ve ticaret gruplarından ise *“bugünkü Aşar usulünün lağvıyla yerine adil bir usulün ikamesi”* yönünde karşı teklif gelmiştir⁵⁹.

Aşar vergisinin kaldırılmasına yönelik yasa tasarısının 10 Şubat 1925'te TBMM'ye gelmesinden bir gün sonra Şeyh Sait isyanı çıkmış, tasarı derhal görüşülmüş ve 17 Şubat 1925'te 1'e karşı 151 oy ile kabul edilmiştir. Kırsal dinamiklerin belirleyici gücünün boyutları ve genç cumhuriyetin bu dinamiklerin kontrolden çıkma ihtimaline karşı verdiği refleks konunun önemini tescil eder niteliktedir.

Aşarın kaldırılmasının ardından tarımsal üründen parasal bir vergi alınmaya çalışılmıştır. Çıkarılan yasaya göre hububattan %10, satılması zorunlu olan tütün ve pamuk gibi sınai ürünlerden ise %8 düzeyinde, ürünün satışı sırasında vergi alınması öngörülmüştür. Ancak bu vergi de bir yıl içerisinde, tam olarak uygulamaya dahi konulamadan kaldırılmıştır⁶⁰.

Sonuçta cumhuriyet, tarım kesiminden vergi namına ileride Hayvanlar Vergisi adını alacak Ağnam Resmi ile yetinmek zorunda kalmıştır. Aşarın kaldırıldığı yılın sonlarında, sadece küçükbaş hayvanları kapsayacak biçimde konan bu vergi, 1925 yılı bütçe açığı 1924 yılının üç katı olarak gerçekleştiğinde derhal büyükbaş hayvanları kapsayacak biçimde genişletilmiş ve miktarı artırılmıştır. Yine de Ağnam Resmi, bütçe içindeki payının en yüksek olduğu 1925-1930 döneminde bütçe gelirlerinin %5,9'unu teşkil etmiştir⁶¹. Aşarın ilgasıyla ortaya çıkan açık kapatılmamakta, sadece

⁵⁹ Küçük, s.94.

⁶⁰ Küçük, s.96-97.

⁶¹ Önder, s.125-126.

hayvancılıktan kesilebilecek kadar vergi kesilmektedir. Cumhuriyetin tarım politikasında hayvancılığa yönelik bu tutum baskın bir karakter taşımaktadır ve not edilmesi önemlidir. Bu uygulama ayrıca, topraklarını hayvan gücüyle işlemek zorunda olan küçük köylü için önemli bir külfet manasına gelmiştir.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında tarım kesimi fiili olarak verginin dışına çıkartılmış ve kırsal kesime yönelik Ağnam Resmi dışında sadece Arazi Vergisi ve Yol Vergisi uygulanmıştır. Tarım kesimi bu tarihten sonra tekrar ancak 1960 ihtilalinden sonra kurulan Milli Birlik Komitesi döneminde vergi altına alınacaktır.

Bu dönemde uygulanan maliye politikaları kimi çalışmalarda⁶² kentin çıkarlarına aykırı bir durumun kırsal kesim tarafından dayatılması olarak algılanmakta ve eleştirel bir tavırla popülizm olarak damgalanmaktadır. Popülizm tartışmasına daha sonra dönmek kaydıyla, bu çıkarsamalarda sergilenen sınıfsallıktan kopuk çerçeveye bu çalışmanın yazarının katılmadığının belirtilmesi gerekiyor. Cumhuriyetin kuruluş döneminde tarıma yönelik uygulamalar, genel olarak bu kesimin lehine olmuş olsa da, özel olarak gözetilen büyük toprak sahibi ve kırsal eşrafın çıkarları olmuş, yoksul köylülüğün durumunda belirgin ve kalıcı bir iyileşme olmamıştır. Aşarın kaldırılmasının devlet gelirlerinde önemli bir açık yarattığı doğrudur, ancak bu açığın kentli kesim tarafından üstlenilme biçimi de sınıfsaldır. Boratav, Aşarın kaldırılmasından doğan açığın 1926 yılından itibaren şeker ve gazyagından alınan vergiler ile kapatıldığını saptamakta, bu durumun kentlerde ve pazara dönük kırsal kesimde yaşayan tüketici kitlelerinin vergi yükünü üstlenmesi anlamına geldiğini belirtmektedir⁶³. Kısacası Aşarın ilgasıyla açılan boşluk, kentli ve köylü emekçi sınıfların daha fazla vergilendirilmesiyle doldurulmuştur.

Bu durum, kapitalistleşmekte olan Türkiye'nin büyük toprak sahipleri ve kentli burjuvazisinin, kuruluş sürecindeki ağırlıkları ölçüsünde eşitsiz ancak karşılıklı bir ittifak oluşturmaları olarak okunmalıdır. Yukarıda aktarılan çerçevede, bu ittifakın sonucu olarak işçi ve yoksul köylü sınıflarından büyük toprak sahipleri ve kent burjuvazisine aktarılan artı değer doğru tahlil edilememekte, sanki sınıfsallığın olmadığı

⁶² Toprak, s.22.

⁶³ Boratav, s.54.

bir kentsel kesimden benzer biçimde sınıfsallığın olmadığı bir kırsal kesime doğru bir aktarım mekanizmasının işlediği öne sürülmektedir. Bu yanlış kanıyı sonuna kadar kullanan Türkiye kapitalizmi, cumhuriyet tarihi boyunca yoksul köylüler ile işçilerin çıkarlarını birbirine zıt göstermeyi başarabilmiştir.

Öte yandan, yukarıda altı çizilen toprak ağası-eşraf ile kentli burjuvazi ittifakı, Türkiye kapitalizminin 1960 darbesine kadar baki kalan; sonrasında da, iktidar ağırlığının belirgin biçimde kentli burjuvaziye kaymasına rağmen günümüze dek varlığını sürdüren bir başka baskın karakterini ifade etmektedir.

Kuruluş dönemi, aynı zamanda tarımsal üretimin metalaşması için önemli çabaların sarf edildiği bir dönemdir. Kurulmakta olan Türkiye Cumhuriyeti, ulusal üretimin en büyük kalemini oluşturan tarım sektörünün kapitalist gelişmenin dışına kalmaması konusunda çok hassas davranmıştır. Bir yanda bütünleşmiş bir iç pazarın olmazsa olmazı olan mal taşıma ağları⁶⁴ ve dil birliği oluşturulmuş, diğer yanda da tarımsal ürünün bu pazara daha yoğun biçimde girişinin sağlanması için çeşitli adımlar atılmıştır.

Bu dönemde tarımsal üretimin metalaşması ve kapitalist ekonomiye eklemlenmesi yönünde üç hamle yapılmıştır. Bunlar; Ziraat Bankası'nın kurulması ve tarıma kredi verilmeye başlanması, tarımsal ürünler için ticaret borsalarının kurulması ve kooperatiflerin yasal temellerinin atılmasıdır.

Zamanla devlet aygıtının en önemli parçalarından biri haline gelecek olan Ziraat Bankası, 1924 yılında, 30 milyon Lira sermaye ile kurulmuştur. Büyük Buhran döneminde, Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmadan önce destekleme alımlarını da yürütecek olan banka, kuruluş döneminde yalnızca tarımsal kredi vermiştir. Ziraat Bankası'nın tarımsal kredi vermeye başlamasının, kırsaldaki tefeci ve murabahacıların

⁶⁴ Onuncu Yıl Marşı'nın dizeleri bu konuyu ele almaktadır. Cumhuriyetin temel iki sorunu olan nüfus kıtlığı ve ulaşım yetersizliği, "On yılda 15 milyon genç yaratarak" ve "ana yurdu dört baştan demir ağlarla örerek" çözülmüştür. 1923 yılında 313.000 ton olan yük taşımacılığının 1925'te 791.000 tona, 1930'da ise 1.973.000 tona ulaştığının söylenmesi yeterince açıklayıcı olacaktır; Toprak, s.21.

elde ettikleri olağanüstü faiz gelirlerini azaltması beklenirken, kredi almak için arazi sahibi olma şartı uygulanınca, durum tam tersi olmuştur⁶⁵:

Büyük arazi sahiplerinden bazıları kasaba ve şehirlerde yazıhane açarak 'köylü-tüccar' zümresini oluşturmuşlardır. Bunlar hem kendi arazilerinin, hem de civar köylerin mahsulatını toplayarak pazarlara sevk edip satarlar. Büyük şehirlerde ortakları vardır. Hatta bazıları doğrudan doğruya Avrupa ile iş yaparlar. Hatta sermaye iştiraki suretiyle sanayici bile olmuşlardır. Böylece aynı şahısta 'köylü-tüccar-sanayici' tipi temsil edilmektedir. İşte böyle bir zat evvela arazi sahibi olarak Ziraat Bankasından kolaylıkla kredi alır, sonra tüccar sıfatıyla senetleri iskonto ettirir. Aldığı krediyle köylüden mal toplar ve daha kötüsü fahiş faizle köylüye borç verir. Yani bu 'tüccar-köylü' Ziraat Bankasından %15 faizle aldığı parayı köylüye %60 faizle borç verir. Böylece Ziraat Bankası mücadele etmesi gereken murabahacıya bilmeden destek olmaktadır.

Kuruluş döneminde ürünün iç pazara intikal etme yolu, büyük ölçüde tüccar dolayımında ve ticaret borsaları üzerindendir. Destekleme alımlarının henüz başlatılmadığı, kooperatiflerin de henüz yalnızca kanuni düzenlemelerden ibaret olduğu bu dönemde, üretim yapan büyük toprak sahipleri ürünlerini bizzat stoklar ve pazara ulaştırırken, küçük üreticinin ulusal pazara açılma yolu toptancı tüccarlardan geçmektedir. Bu mekanizma, bir yanda tarımsal ürünlerin kent fiyatlarında gereksiz bir yükselmeye neden olmakta, diğer yanda ise küçük üreticinin kırsal eşrafa olan ekonomik tabiyetini pekiştirmektedir⁶⁶.

Tüccara ürününü çoğunlukla mahsül alınmasından önce senet karşılığı satan küçük üretici, bu sayede faizsiz borç aldığını düşünerek mutlu olmakta, ancak tüccarın belirlediği düşük fiyatlar yüzünden fazlasıyla sömürülmektedir⁶⁷.

⁶⁵ Silier, s.59.

⁶⁶ Örneğin Tökin durumu şöyle anlatır:

(...)tüccara bağlıdır. Bunun sebebi ise piyasayı tanımamaları ve tüccarın kendilerine güya yardımda bulunmasıdır. Köylü müşkül gördüğü işlerin başarılmasını kendi tüccarına müracaatla halleder. Bu bağlanma bir an'ane halini almış ve köylerin ekserisi muayyen tüccarların nüfuzu altına girmiştir.

İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.148.

⁶⁷ Tökin, s.149.

Kırsal alanda sınıf ayrımları keskinleşmekte, büyük toprak sahibi ve eşraf kır burjuvazisine dönüşürken, toprağa da yabancılaşmaktadır. Örneğin büyük ölçüde tahıl üretiminin yapıldığı Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde büyük toprak sahipleri topraklarını ortakçılara veya kiracılara işlettirmekte, kendileri ise salt ticaret ve tefecilikle uğraşmaktadır⁶⁸. Diğer yandaki ortakçıların durumu ise yeni sınıf farklılıklarını çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır⁶⁹:

Bu önemli saptamalar, aynı zamanda kentli burjuvazi ile büyük toprak sahipliğinin arasındaki ayrımın nasıl silikleşmeye başladığının da önemli bir göstergesidir. Büyük toprak sahiplerine yaslanarak iktidarı ele geçiren burjuva devrimi, bu sınıfı kentli karakteri daha baskın bir yapıya büründürmektedir. Öte yandan bu sınıf, kısmen pre-kapitalist olarak tanımlanabilecek tefecilik, murabaha vs. gibi ilkel yöntemler ile yarattığı birikimi de yine daha fazla tefecilik ve murabahacılık yapmak için kullanmıştır; zira altyapının olmadığı, sınai ürüne yönelik iç talebin halen kısıtlı olduğu, sınai ürünlerde ihracata yönelmenin ise imkansız olduğu dönemde en kârlı iş, maceracılık yapmamak ve nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturan yoksul köylüyü anormal faiz oranları sayesinde sömürmeye devam etmektir⁷⁰:

Bizde toprak sahipleri ekseriyetle şehir ve kasabalarda oturan tüccar, esnaf, serbest meslek erbabı yahut şehir veya kasabalarda oturmayı tercih etmiş hal ve vakti yerinde köylülerdir... Tüccar, esnaf, serbest meslek erbabı ise, ekseriye tediye edilemeyen borçlar mukabilinde köyde toprak sahibi olmuşlardır. Bu vaziyete göre köyde teraküm etmesi icap eden milli sermaye bu tarık ile şehir ve kasabalarda teraküm ediyor... Başka memleketlerde şehir ve kasabalarda teraküm eden bu milli sermayeler, sanayiye ticarete yahut diğer iş sahasına aktığı halde, bizde pek kârlı olan murabahacılık sahasında kullanılır. Köyde istihsal olunan fazla kıymetler şehir veya kasabaya gelir ve oralardan murabaha kannalıyla tekrar köye döner.

⁶⁸ Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı*, Kadro Dergisi, 1932 Nisan, s.14, Aktaran Silier, s.19.

⁶⁹ Bunların bir kısmının memleketlerinde mülkleri vardır, bir kısmının hiç birşeyi yoktur. Bir işletmede bir veya iki sene çalıştıktan sonra diğer bir muntıkaya çalışmaya giderler. Bu gidiş ekseriyetle borcu, toprak sahibine tediye etmemek için kaçış şeklinde olur. Görülüyor ki bu nevi ortakçıların seyyar köy amelesinden farkı yoktur. Ortakçılık, amele kullanmaktan ucuz telakki etmektedir. Ameleye nakit halinde muayyen ücret vermek lazımdır. (...) Halbuki ortakçıya emeğine mukabil para etmeyen mahsulden vermek daha karlıdır. Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, s.190-191.

⁷⁰ Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı*, s.14, Aktaran Silier, s.19.

Son olarak, bu dönemdeki makinalaşma hamlesine değinmek faydalı olacaktır. Tarımda makinalaşmanın teşviki için 2 Şubat 1926'da 752 sayılı yasa çıkartılmış, bu yasa uyarında tarımsal araçların kullandığı akaryakıt gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Kanun çıktığında ülkede 600 adet traktör verken, 1929 yılında traktör sayısı 2003'ü bulmuştur⁷¹. Bir yanda büyük çiftçiler elverişli koşullarda traktör edinmekte, diğer yanda kamu malı olan traktörler de düşük kiralar ile büyük çiftçilere kiralanmaktadır⁷². Büyük Buhran döneminde iflas edecek olan bu politika, traktör kullanabilen azınlık ve kullanamayan çoğunluk arasındaki farkın daha da açılmasına neden olmuştur.

2.3 BÜYÜK BUHRAN DÖNEMİ (1929-1938)

Kuruluşundan itibaren dünya ekonomisine entegrasyonu, gerek Osmanlı'nın dış borçlarının ödenmesi, gerekse dış ticaret ilişkileri ile sürekli olarak derinleşmiş olan Türkiye, 1926 yılında dış ticaret kredilerinin kesilmesi nedeniyle tarımsal ürünlerini ihraç etmekte zorlanmaya başlamış, 1929 yılında başlayan Büyük Buhran, Türkiye için zaten var olan bir ekonomik krizi daha fazla derinleştirmiştir.

1. Dünya Savaşı sırasında, savaşı finanse etmek için dünya çapında genişletilen üretim kapasitesi, özellikle ABD'de savaş nedeniyle ortadan kalkmadığı için, savaşın bitmesinden kısa bir süre sonra aşırı üretim nedeniyle, öncelikle tarımsal ürünlerin fiyatlarında düşme başlamış, 1926 yılında dış ticaret kredilerinin de kesilmesiyle birlikte, döviz kaynağı büyük ölçüde ABD ve Batı Avrupa'ya sattığı tarımsal hammaddeden ibaret olan Türkiye kendi ekonomik krizini yaşamaya başlamıştır⁷³.

⁷¹ Selmi İlkin ve İlhan Tekeli, **Devletçilik Döneminde Tarım Politikaları**, *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.84.

⁷² Köymen, s.197.

⁷³ Silier, s.47-48.

Dolayısıyla 1930'ların başında Türkiye ekonomisinde devletin gerek planlama, gerekse üretim açısından daha etkin bir aktöre dönüşmesi, her biri kendi aşırı üretim sorunu ile uğraşmakta olan gelişmiş kapitalist ülkelerin birkaç kalem dışında Türkiye'den ihraç edilen tarımsal ürünleri satın almamalarının bir sonucudur.

Genel bir görüş, geçimlik üretimin tarımsal yapılar içinde önemini koruduğu ülkelerde ekonomik krizlerin tarımsal kesimde daha az hissedileceği, zira geçimlik kesimin kriz dönemlerinde kendi içine dönerek, bir bakıma kendi yağı ile kavrularak varlığını devam ettireceği yönündedir. Bu görüş, Buhran yıllarında Türkiye'de hububat destekleme alımlarının yapılmaya başlanması gerçeği ile birleştirildiğinde, ortaya 1930'larda küçük köylülüğün sübvansede edildiği, hatta aynı dönemde bu politikalar nedeniyle küçük köylülüğün pekiştiği ve büyük çiftçiliğin küçük köylülük karşısında zayıfladığı biçiminde tezler çıkmaktadır⁷⁴.

Ancak bu tezlerin doğrulanabilmesi için, öncelikle küçük köylülüğün kendi ürünü üzerinde tasarrufa sahip olması gerekmektedir. İlgili dönemde Türkiye'de durum bunun tam tersidir. Hemen hepsi hububat üretmekte olan küçük köylülük, yukarıda da değinildiği üzere, borçlarını kapatmak için ekseriyetle ürününü henüz daha topraktayken çoğu aynı zamanda büyük toprak sahibi olan tüccarlara satmak zorundaydı. Diğer yandan, kendi ihtiyaçları için yağ, şeker, gazyağı gibi sınai malları piyasa fiyatından satın almak zorunda olan köylünün ürününü kaçtan satacağı, serbest piyasada oluşan hububat fiyatlarından çok, sınai malların fiyatları tarafından belirlenirdi; zira tüccar, köylünün ürününü satın alırken, karşılığında onun asgari geçimini sağlayacak kadar para vermeye, ancak daha fazlasını vermemeye çalışırdı. Tüccarın kent bağlarının köylüye göre çok daha güçlü olması nedeniyle bu alışveriş eşitsiz taraflar arasında bir pazarlık niteliğindeydi, hatta kimi durumlarda köylü, tüketiceği sınai malları ürününü sattığı tüccardan alırdı. Üstelik köylü, ürününü tarladayken (ve muhtemelen piyasa fiyatının çok altında) sattığından dolayı, kendi geçimlik tüketimi için ve ertesi yıl ekmek için gerekli tohumluk hububatı yine tüccardan, sattığından daha yüksek bir fiyatla satın almak zorunda kalırdı.

⁷⁴ Çağlar Keyder ve Faruk Birtok, **Türkiye'de Devlet-Tarım İlişkileri 1923-1950**, *Birikim*, 1976 Aralık, s.34-35

Not edilmesi gereken önemli bir nokta, aradaki bu ilişkinin niteliğidir. Emek-sermaye ilişkisinde asgari ücret nasıl geçim araçlarının piyasa fiyatları ile oluşuyorsa, tüccar ile tüccara tabi köylü arasındaki ilişkide de tüccar, köylünün ürününe, geçim araçlarının fiyatlarını göz önüne alarak verebileceği kadar az, yani köylünün geçimini sağlayacak asgari fiyatı vermeye çalışmaktadır. Aradaki benzerliğin vurgulanması önemlidir.

Küçük köylü ile tüccar-tefecî arasındaki ilişkinin bu niteliği, küçük köylülüğün buhranı içe kapanarak atlatabileceği tezini çürütmektedir, zira köylünün her yıl çevirmek zorunda olduğu borçları kaçınılmaz bir para ihtiyacı doğurmakta ve ona içe kapanma olanağı vermemektedir. Zaten pratikte yaşanan da, içe kapanma değil daha fazla işçileşmedir. Buhran yıllarında hububat üretiminin ve küçük köylülüğün yaygın olduğu Orta Anadolu’da erkeklerin topluca kasaba ve şehirlerde çalışmaya gitmelerinden dolayı erkekleri boşalmış köyler ortaya çıkmıştır⁷⁵.

Buhranın Türkiye’de tarım sektörüne etkisinin büyük olduğu, hatta gelişmiş ülkelerden daha büyük olduğuna dair bir dizi veri sunmak mümkündür. Örneğin İstanbul borsası ile New York borsası arasında buğday fiyatları karşılaştırıldığında 1925-1932 arasında, İstanbul borsasında buğday fiyatları yılda ortalama %20 düzeyinde bir düşme gösterirken, New York borsasında bu düşme %13,5 düzeyinde olmuştur⁷⁶. Buna karşın, sınai ürün fiyatları ise Türkiye’de gelişmiş ülkelerden daha yavaş düşmektedir. Örneğin 1927-1933 aralığında dünya şeker fiyatları kilo başına 22 kuruştan 8 kuruşa düşerken, Türkiye’de şekerin kilosu 50 kuruştan 40 kuruşa düşmüştür. Sadece geçimlik sınai ürünler değil, sınai tarımsal girdilerin de fiyatları bu dönemde tarımsal ürünlere göre daha yavaş düştüğü için, fiyat makasının genel olarak hububat üreten kesim aleyhine seyrettiğini söylemek mümkündür.

İçinden geçilen dönemde devlet eliyle yürütülen sanayileşme hamlesinde merkeze üç temel geçimlik ürün olan un, şeker ve pamuk (üç beyaz) konmuştur. Devlet, her üç üründe alım yapmış, ancak yapılan alımların biçimi ve ürünlerin özgünlükleri, paralel olmayan sonuçlar doğurmuştur.

⁷⁵ Şevket Raşit Hatipoğlu, **Türkiye’de Zirai Buhran**, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1936, s.87,99.

⁷⁶ İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye’de Hububat Siyaseti**, *Türk Ekonomisi*, Sayı 1, 1943, s.11, Aktaran Silier, s.54.

Dünya buhranının başladığı 1929 yılından 1931 yılının sonuna kadar buğday fiyatlarının sınai ürünlere karşı %53 seviyesinde değer kaybetmesinin ardından (Tablo 2.1) 10 Temmuz 1932 tarihinde Ziraat Bankası'nın destekleme alımlarına başlaması yönünde kanun çıkartılmıştır. Bu kanun çerçevesine Ziraat Bankasının satın aldığı buğdayları elden çıkartırken uğrayacağı zararın bir milyon liraya kadarı hükümetçe karşılanması, bankanın kâr etmesi haline ise elde edilen kâr silo ve depo yapımında kullanılması öngörülmüştür. Alım ve satım işlemleri, Ziraat Bankası tarafından uygulanacak, ancak kararlar “Buğday fiyatını korumak ve tanzim maksadıyla” hükümet tarafından alınacaktır⁷⁷.

Tablo 2.1
Tarım Ticaret Hadleri: 1929-1939

Yıllar	Buğday/Sanayi	Pamuk/Sanayi	Tütün/Sanayi
1929	100	100	100
1930	71,5	98,1	142,5
1931	46,8	74,8	83,9
1932	61,3	88,8	103,4
1933	58,1	98,1	97,7
1934	54,3	101,9	137,9
1935	63,4	105,6	149,9
1936	55,4	97,2	127,6
1937	53,8	87,9	111,5
1938	53,8	86,0	110,3
1939	53,8	93,5	114,9

Kaynak: Boratav, Birikim Biçimleri ve Tarım, s.251

Buğday fiyatlarına yapılan müdahalenin bir diğer amacı da küçük köylülüğün, toplamda çok büyük miktarlara varan borcunun topyekün çözümsüz hale gelmesini engellemektir. Büyük Buhran yıllarında pek çok gelişmiş ülkede de benzer uygulamalar yürütülmüş, böylelikle köylüden yüklü miktarda alacağı olan banka, tüccar ve

⁷⁷ Resmi Gazete, 10 Temmuz 1932

tefecilerin borçlarını tahsil edebilmeleri sağlanmıştır. Türkiye’de yapılan uygulama da buna paraleldir.

Bütün bunların ötesinde, buğdaya yönelik destekleme alımlarının etkisi hayli sınırlıdır. Uygulamanın başlatıldığı 1932 yılında, ürün rekoltesinin de düşük olması nedeniyle buğday fiyatında bir iyileşme yaşanmış, ancak düşüş trendi ertesi yıldan itibaren kendini tekrar göstermiştir. Bunun temel sebebi alım miktarının “yersizlik” nedeniyle sınırlı kalmış olmasıdır. Nitekim 1933 yılında çıkartılan bir yasa ile Ziraat Bankası’na 3 milyon liraya kadar yeni silo ve ambarlar yapma yetkisi verilmesi gerekmiş⁷⁸, bu dahi yeterli olmamış, alım merkezlerinin sayısı, yerelliklerden gelen yoğun başvuruların da sonucunda bir yıl içerisinde 20’den 51’e çıkartılmıştır. Ancak, toplam buğday alım miktarında bir değişiklik yapılmadığı için⁷⁹ buğday üreticisi destekleme alımlarından zannedildiği ölçüde faydalanamamıştır.

Dahası, uygulama büyük toprak sahipleri tarafından çeşitli biçimlerde suistimal edilmiştir. Bu dönemde ulaştırma maliyetleri buğday fiyatı kadar hızlı düşmediğinden bilhassa küçük köylü için buğdayını sevk etmek imkansızlaşmıştır. Dolayısıyla alım merkezlerine uzak olan köylü için ürününü elden çıkartmanın tek yolu halen tüccar dolayımındadır. Öyle ki, *“alım merkezleri dışında fiyatların düşük olmasından yararlanan tüccarlar ucuza aldıkları buğdayı Ziraat Bankası’na resmi fiyatla satmaya teşebbüs etmişlerdir.”*⁸⁰

Buhran döneminde destekleme alımlarının yoğun biçimde yapıldığı diğer üç ürün olan pancar pamuk ve tütünün ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir.

Türkiye’de fabrikalar vasıtasıyla şeker üretimi 1926’da Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları’nın açılması ile başlamış, 1933 yılında Eskişehir ve Turhal Şeker Fabrikaları açılarak fabrika sayısı dörde çıkartılmıştır. Fabrikaların şeker pancarı üretimine yaptıkları doğrudan etki Tablo 2.2’de sunulmuştur.

⁷⁸ Toprak, s.23.

⁷⁹ Toprak, s.23.

⁸⁰ Reşat Aktan’dan aktaran Silier, s.83.

Tablo 2.2
Şeker Pancarı Üretimi: 1929-1939

Yıllar	Ekilen Alan (ha)	Üretim (ton)	Ekilen Alanda Artış (%)
1926	542	4.710	
1927	3.990	34.931	636,16
1928	4.919	27.490	23,28
1929	4.642	53.518	-5,63
1930	8.920	88.183	92,16
1931	13.345	158.509	49,61
1932	14.858	178.280	11,34
1933	24.965	499.275	68,02
1934	32.470	384.717	30,06
1935	21.147	334.045	-34,87
1936	22.606	409.892	6,90
1937	26.746	324.185	18,31
1938	21.022	274.598	-21,40
1939	35.098	628.161	66,96

Kaynak: İlkın ve Tekeli, Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları, s.64

Şeker pancarı geçimlik ürün olmadığı ve çapa zamanı yoğun emek istediği için büyük çiftçiler tarafından üretilmektedir. Bu yönde yorumlara dönemin resmi kayıtlarında da rastlanmaktadır⁸¹. Şeker pancarındaki üretim artışı ile birlikte, dönemin belgelerinde bu yönde net bir yorum bulunmasa da, mevsimlik işçilik olgusunun tarımda giderek daha fazla ağırlık kazanmaya başladığı tahmin edilebilir.

Öte yandan, zenginleşmekte olan pancar üreticilerinin, bilhassa çok bereketli geçen 1933 yılının ardından bu kaynakla ne yaptığının incelenmesi ilginç bir bulgu ortaya çıkartmaktadır⁸².

Pancar ziraati yüzünden zenginleşen bir kısım köylülerin satın alma kudretleri yükseldiği için, genişleyen ihtiyaçları karşısında İstanbul piyasasından daha çeşitli eşya almak imkanına kavuşmuşlardır. Şimdi olduğu gibi, 1933 senesinde de pancardan kazanan bu yeni zenginlerin, eline geçirdikleri parayı İstanbul piyasasında israf ettiklerinden şikayet edilmekte idi.

⁸¹ Silier, s.69.

⁸² Hüseyin Avni'den aktaran Silier, s.85.

Nitekim, pancar üretiminde verimlilik incelendiğinde, 1933 yılına kadar düzenli bir artış görülmekte, bu yıldan sonra anlamlı bir artış gözlemlenmemektedir⁸³. Görünüşe göre pancar üreticisi, devletin yaptığı yoğun şeker alımından kazandığı parayı başka biçimlerde değerlendirmektedir.

Buhran döneminde önemli miktarda destek verilen bir diğer ürün de pamuktur. Devletin bu dönemde pamuğa verdiği destek sadece pamuk alımı biçiminde olmamış, aynı zamanda sulama⁸⁴ ve tohum ıslahı⁸⁵ açısından da önemli çabalar harcanmıştır.

1929-1939 dönemi boyunca pamuk ekimi ve üretiminin seyri Tablo 2.3’de sunulmuştur. Bu dönemde sınai mallara karşı pamuk fiyatları kısa süreli bir düşüşten sonra toparlanmış ve sonrasında düzenli seyretilmiştir. Buradan çıkartılacak sonuç, pamuk üreticisinin, ürettiği sanayi hammaddesinin fiyatı üzerinde bir pazarlık gücüne sahip olduğudur. Şaşırtıcı olmayan biçimde pamuk üretimi, tamamen büyük toprak sahipleri tarafından⁸⁶ ve toplama dönemlerinde mevsimlik emek satın alınarak yapılmaktadır.

Tablo 2.3
Pamuk Üretimi: 1929-1939

Yıllar	Ekilen Alan (ha)	Üretim (ton)	Ekilen Alanda Artış (%)	Ticaret Haddi (Pamuk/Sanayi)	Ticaret Haddinde Değişim (%)
1929	198.869	44.867		100,0	
1930	198.869	44.867		98,1	-1,90
1931	198.869	44.867		74,8	-23,75
1932	198.869	44.867		88,8	18,72
1933	161.632	27.791	-18,72	98,1	10,47
1934	194.064	34.865	20,07	101,9	3,87
1935	209.945	52.257	8,18	105,6	3,63
1936	253.636	51.779	20,81	97,2	-7,95
1937	350.581	64.735	38,22	87,9	-9,57
1938	245.208	54.000	-30,06	86,0	-2,16
1939	281.000	48.000	14,60	93,5	8,72

Kaynak: Boratav, Birikim Biçimleri ve Tarım, s.251; İlkin ve Tekeli, Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları, s.64

⁸³ İlkin ve Tekeli, s.64.

⁸⁴ Silier, s.84.

⁸⁵ İlkin ve Tekeli, s.58-60.

⁸⁶ Kâzım Rıza’dan aktaran Silier, s.69.

Ele alınması gereken üçüncü ürün olan tütünde ise durum daha farklıdır. Tütün üretimi, Ege Bölgesi'nde büyük toprak sahipleri tarafından, Karadeniz bölgesinde ise küçük üretici tarafından yapılmakta, büyük toprak sahipleri de tütün üretiminde yarıcılığa başvurmaktadırlar⁸⁷. Dolayısıyla, tütün, Karadeniz bölgesinde küçük üreticilik biçiminde, Ege bölgesinde ise büyük arazilerin küçük parseller halinde parçalanarak yarıcılara verilmesi ile üretilmektedir. Bu şekilde tütün, 1930'larda yaklaşık bir milyon köylü ailesinin geçim kaynağını oluşturmaktadır⁸⁸.

Tablo 2.4
Tütün Üretimi: 1929-1939

Yıllar	Ekilen Alan (ha)	Üretim (ton)	Ekilen Alanda Artış (%)	Ticaret Haddi (Tütün/Sanayi)	Ticaret Haddinde Değişim (%)
1928	66.210	43.034			
1929	52.647	36.503	-20,48	100,0	
1930	70.856	47.211	34,59	142,5	42,50
1931	74.683	51.111	5,40	83,9	-41,12
1932	27.975	18.040	-62,54	103,4	23,24
1933	51.037	40.148	82,44	97,7	-5,51
1934	44.706	35.678	-12,40	137,9	41,15
1935	54.026	36.004	20,85	149,9	8,70
1936	84.783	74.059	56,93	127,6	-14,88
1937	94.499	72.676	11,46	111,5	-12,62
1938	84.000	58.800	-11,11	110,3	-1,08
1939	76.043	65.434	-9,47	114,9	4,17

Kaynak: Boratav, Birikim Biçimleri ve Tarım, s.251; İlkin ve Tekeli, Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları, s.62

⁸⁷ İsmail Hüsrev Tökin'den aktaran Silier, s.72.

⁸⁸ Silier, s.85.

Tütün rejisi dağıtılmış ve tütün büyük ölçüde devlet inhisarına alınmış olmasına rağmen bu dönemde tütün fiyatı büyük ölçüde yabancı tekeller tarafından belirlenmiştir⁸⁹. Bu koşullarda tütün üretiminde piyasa fiyatına duyarlılık, pamuk ve şekerden çok daha güçlüdür. Tütün üreticisi fiyatın yükseldiği yılların ardından daha fazla tütün ekerek, fiyatın düşük olduğu yıllarda ise tütün ekmeyerek refleks vermekte, bunun sonucunda ekilen alan miktarı dalgalı bir seyir izlemektedir.

Dönem ile ilgili değinilmesi gereken bir diğer önemli nokta, dönemin başında çiftçilere ödenen traktör tazminatlarıdır.

Kuruluş döneminde traktör kullanımının pek çok biçimde desteklendiğine değinilmişti. Traktörler için kullanılan yakıt akaryakıt vergisinden muaf tutuluyor, devlete ait olan traktörler de büyük çiftçilere ucuza kiralanıyordu.

Büyük Buhran'ın tüm dünyayı sardığı 1929 yılında, 2003 adet traktör kullanılmaktaydı. Ancak tarımsal ürün fiyatlarının akaryakıt fiyatlarına nazaran çok daha hızlı düşmesi kısa sürede traktör kullanımını ekonomik olmaktan çıkarttı. Bu durumda akaryakıt sübvansiyonu almakta olan çiftçiler, vergisiz satın aldıkları akaryakıtı piyasa fiyatından satmaya başladılar⁹⁰.

Bunun sonucunda TBMM'den 10 Haziran 1930 tarihli “Ziraat Makinelerinde Kullanılan Mevadı Müştaile Hakkındaki 752 ve 1527 Sayılı Kanunlara Müzeyyel Kanun” çıkartılarak sözkonusu akaryakıt muafiyeti kaldırıldı. Ancak büyük çiftçinin çıkarını koruma konusunda gayet hassas olan devlet akaryakıtla çalışan 1844 traktörün

⁸⁹ *Satışta tütünün alan fiyatını tayin eder... Alıcılar ekseriyetle ecnebi tüccarlardır. İhracat firmaları tütünün ucuza alabilmek için muhtelif hilelere tevessül etmektedirler. Firmaların husui eksperleri bütün sene tütün tarlalarını gezerek mashulün gidişini kontrol ederler... Herhangi bir tarlada mahsul iyi ise firma hasattan evvel mal sahibine avans vererek malı kapatmaya çalışır. Yahut tütün istihsal eden bir köyden eksperler bir iki çiftçiden yüksek fiyatla tütün alırlar. Bunu gören diğer çiftçiler aynı fiyatı bulamayınca malları satmayarak beklerler. Bu bekleme müddetince çiftçi mütemadiyen artan maddi yoksullukla kıvrınmaktadır. Nihayet fiat bulamama yüzünden malını herhangi bir fiata satmaya razı olur. Bazen fena senelerde mahsulün azlığı dolayısıyla büyük tüccarlar arasında rekabet olursa da derhal uyuştuklarından bu rekabetden köylü istifade edememektedir.*

Kazım Rıza'dan aktaran Silier, s.87.

⁹⁰ İlkin ve Tekeli, s.84.

kullanıcısına traktörlerini ağır yağ ile çalışan modeller ile değiştirebilmeleri için tazminat ödeneceğini kanuna eklemiştir⁹¹.

Kanun hazırlanırken, büyük çiftçinin lehine olan hiçbir detayın atlanmamasına gösterilen özen, kendi başına yeterince açıklayıcıdır. 1926-1930 yılları arasında traktör kullanımını teşvik etmek için 6.652.181 TL gümrük muafiyeti sağlamış olan devlet, 1930 yılında traktör sahiplerine 2.700.000 TL tazminat ödemiştir. Kanun kısa sürede etkisini göstermiş, traktör sayısı 1936 yılına gelindiğinde 1308'e düşmüştür⁹². Değişimi tarım alet ve makinaları ithalatından da takip etmek mümkündür. 1928 yılında 2.298.000 TL olan bu kalem, 1933 yılında 224.000 TL'ye kadar düşmüş, 1935 yılında ise ancak 389.000 TL'ye yükselmiştir⁹³.

Dönemin sonlarına doğru köy kalkınması için 3130 sayılı kanunla 3 milyon liralık tarım araç ve makinaları getirilmiş, bu araç ve makinalar zirai kombinalarda kırsal üreticiye ucuza kiralanmaya başlamıştır. Bekleneceği üzere, bu uygulamadan da büyük toprak sahipleri ayrıcalıklı biçimde yararlanmışır⁹⁴.

⁹¹ **Madde 2:** Petrol ve benzine ait rüsum muafiyetinin ilgasına mukabil ellerinde petrol ve benzinle çalışan traktör ve motorlu pulluk ve biçer döğrt makineleri mevcut olanlara tazminat verilir. Petrol ve benzinle çalışan traktörlerin mütemmim askamından madut olan ve bu traktörlerden maadasında kullanılmayan pulluk, disk pulluk, tulumba, çayır makinesi de tazminatta nazarı itibare alınır.

Madde 3: İkinci madde mucibince verilecek tazminat mezkur traktör, motorlu pulluk ve biçer döğer makine ile diğer aksamın mübayaa kıymetler miktarındadır. Ancak yeni olarak mübayaa trihlerine göre beş seneye kadar her sene için bu miktardan %10 tenzil olunur. İki traktör ve motorlu pulluk çalıştıranlara ayrıca yüzde on beş, üç traktör çalıştıranlara yüzde otuz, dört traktör çalıştıranlara verilecek tazminata yüzde kırkbeş ilave edilir. Beş ve beşten ziyade traktör çalıştıranlara İktisat Vekaleti takdiri ile bu tazminat bir misli kadar arttırılabilir. Bir traktör çalıştıran çiftçiden beş sene müddetle atla ziraati taahhiüt edenlere verilecek tazminat miktarı, taahhiütleri hilafına hareketleri tahakkuk ettiği takdirde maa faiz iki misli istirdat edileceğine dair teminat alınmak suretiyle yüzde on arttırılır.

Madde 5: Tazminat alakadarana nakyen tediye olunur... Bu konunun neşrinden sonra dahi 600 dönüm ve ondan fazla ziraat yapmağa taahhiüt eden traktör sahipleri ile aynı taahhiütte bulunmak suretiyle yeni traktör satın alarak makine ile ziraat yapmak isteyenler dahi, Bankaca tedarik edilecek ağır yağ yakan veya gazojenli traktörlerin bedellerinden tazminat miktarı mahsup edildikten sonra bakiyesi borçlandırılmak suretiyle alakadarlardan mukassatan tahsil olunur.

Resmî Gazete, 19 Haziran 1930.

⁹² İlkın ve Tekeli, s. 85.

⁹³ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969, s. 231.

⁹⁴ Çiftçiye yardım usulünün kısa zamanda dejenere edildiği, hakiki ihtiyacı olanlar yerine köy ağalarının ve nüfuzlu kimselerin bu yardımlardan istifade etmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu yüzden yer yer büyük anlaşmazlıklar çıkmakta, Vekâlete mütemadiyen şikayetler gelmekte idi. Bir taraftan da makinaların kendi bölgelerine gönderilmesi için muhtelif bölgelerin çiftçileri ve meb'usları taleplerde bulunmakta ve Vekâleti tazyik etmekte idiler.

Reşat Aktan'dan aktaran Avcıoğlu, s. 233.

Buhran döneminde yaşanan bir diğer önemli gelişme, çok sayıda kooperatif kurulmuş olmasıdır. Bilhassa ihracata yönelik sınai ürün üretilen illerde yoğunlaşan bu gelişme çerçevesinde, 1929-1938 arasında kredi kooperatiflerinin sayısı 65’den 586’ya çıkmıştır⁹⁵. Kredi olanaklarının hayli kısıtlı olduğu bu dönemde kredi kooperatifleri sayısındaki bu artışı, hızla düşen tarımsal ürün fiyatları yüzünden zor durumda kalan küçük ve orta köylülüğün lehine bir gelişme olarak algılamak mümkündür. Bu algının yanlış olacağına dair örnek vermek gereklidir.

Dönemin kooperatifçilik hareketinin önde gelenlerinden Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi’nin kurucusu, aynı zamanda ileride Tarihbank ismini alacak olan Milli Aydın Bankası’nın öncülerinden Topçuoğlu Nazmi Bey, kooperatifte incir tüccarları ile üreticileri arasındaki refah eşitsizliğine getirilen eleştirilere çarpıcı bir yanıt vermiştir. Topçuoğlu’na göre: “*kooperatifçilik Bolşevizm değildir. Onun için az çalışan ve istihsal eden az kazanır, çok çalışan ve istihsal eden çok kazanır.*”⁹⁶

İsmail Hüsrev Tökin, kredi kooperatiflerinin niteliği konusunda hayli nettir⁹⁷:

Ziraat Bankasının kurduğu kredi kooperatiflerini köylüye faideli olduğu da iddia edilemez. Çünkü kooperatiflerin ekserisinin meclisi idarelerine murabahacılar ve mutavassıt tüccarlar girerek kooperatifleri kendi menfaatlerine alet yapmışlardır. Köylü kooperatiftan aldığı krediyi, kooperatif kapısından çıktıktan sonra meclisi idare âzası olan murabahacıya borcuna mukabil teslim etmektedir. Kooperatiflerin mühim bir kısmı âdeta murabahacıların teşkilatı haline gelmiştir.

Meclisi idarelerine kasaba tüccarlarının girmiş olduğu kooperatiflere gelince; Köylü kasabada yaptığı iştirâ muamelelerinin bedelini kooperatif kredisıyla ödemek suretile Meclisi idaredeki tüccarları kazandırmaktadır. Kasaba tüccarları kooperatifler sayesinde kendilerine âdeta teşkilatlı bir pazar bulmuş olmaktadır.

⁹⁵ Silier, s.91.

⁹⁶ Topçuoğlu Nazmi Bey’den aktaran Silier, s.89.

⁹⁷ Tökin, s.150.

Topraksız köylülere toprak dağıtımı Buhran döneminde, kuruluş dönemine göre yavaşlamaya başlamıştır. İskan kanunu çerçevesinde 1923-34 döneminde muhacir ve mübadillere 6 milyon, topraksız veya çok az topraklı köylülere ise 730 bir dekar arazi, 1934-1938 döneminde ise 48.000'i az topraklı 88.695 haneye toplam 2.9 milyon dekar arazi dağıtılmıştır⁹⁸. Hane başına yaklaşık 30 dekara denk gelen bu toprak dağıtımı, geçimlik toprağın 100 dönüm (yaklaşık 130 dekar) olarak hesaplandığı⁹⁹ dönem için çok yetersiz kalmaktadır.

Dahası, dağıtılan topraklara dağıtımdan sonra ne olduğu da şaibelidir. Tökin, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın TBMM'deki bir konuşmasından aşağıdaki pasajı alıntılanmaktadır¹⁰⁰:

Devlet araziye metruk arazi diye muhacire veriyor. Onlarda imar ediyorlar. Sonra herhangi bir sahibi çıkıyor ve diyor ki, bu benim mülkümdür. Tapusunu gösteriyor ve muhaciri sokağa atıyor...Trabzonda arazi çok dardır. On dönüm, yirmi dönem araziye malik olan kimse, büyük arazi sahibi ve zengin sayılır. Birisi çıkıp 200 bin dönüme sahip olduğuna dair ilâm gösterdi ve köylüleri oradan çıkardı... Hat boyundan geçerken Sazılar köyü vardır. Burası muhacirlerindi. Emin Beye sorarım kimin namına mukayyittir ve ne zaman ona geçmiştir. Böyle kaç dane arazinin sahibi çıkmıştır... Ne kadar metruk arazi imar edilmişse bunların hepsinin sahibi çıkmıştır. Gedikabat körfezinde yerli halk bataklığı kuruttu. Burada sıtma vardı. Bunlar her türlü tehlikeyi göze alarak bataklığı kuruttular ve yerleştiler. Ektiler, biçtiler, çalıştılar, kanallar açtılar. Bir zat geldi bu toprakların kendisine ait olduğunu söyleyerek bunları buradan çıkardı. Halk yine topraksız kaldı. Dağlara sığındılar. Çalı çırpı toplayarak geçinmeye başladılar.

Buhran döneminde toprak reformu tartışmaları, reformu engelleme çabaları da hız kazanmıştır. Ancak, 1936 yılından itibaren hız kazanan ve savaştan sonra neticelendirilen toprak reformu tartışmalarının bir bütün olarak incelenebilmesi için, konu ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır.

⁹⁸ Silier, s.75.

⁹⁹ Köymen, s.199.

¹⁰⁰ Tökin, s.196-197.

Buhran döneminin tarımsal yapılan üzerindeki etkisini genel olarak ele alırsak; içinden geçilen bu döneminin tarımsal dönüşüm açısından yarattığı en genel etkiyi Tökin çok net biçimde ifade etmektedir¹⁰¹:

Köylü yaşamak için istihsal vasıtalarını kime satıyor? Elinde sermayesi, parası olanlara. O halde buhran Türkiye’de servet, mülkiyet kutuplaşmasına, yani iktisaden mukavim olmıyan köylüye ait istihsal vasıtalarının iktisaden mukavim olan zümreler elinde toplanmasına sebep olmaktadır.

Döneme dair toprak mülkiyeti verileri Tablo 2.5’de sunulmuştur. Ancak, verilerin derlenme biçimi, dağılımın GINI katsayısının hesaplanmasını ve dilimler arasındaki eşitsizliğin gözlenmesini imkansızlaştırmaktadır. Toprak Komisyonu tarafından derlenen ve Silier tarafından aktarılan verilerde “500 dekardan küçük toprakların ortalaması her nasılsa 60 dekar olarak kabul edilip köylü ailesi sayısı ile çarpılmış ve 14,9 milyon hektar rakamına ulaşılmıştır (...) Ayrıca 700 dönümlük bir tapu senedi ile fiilen 21.766 dönüme sahip Kıran Harmanı çiftliği, 2,5 dönümlük tapu senedi ile 40.000 dönüme sahip İsmail Cebioğlu ve benzeri örnekler Komisyonca büyük arazi mülkiyetinin de olduğundan çok daha az olarak gösterildiği kanısını uyandırmaktadır.”¹⁰² Bunun sonucunda toplam ekili alan, yüksek ihtimalle bulgulanan 173 milyon dekardan daha yüksek olmalıdır. Dahası, büyük toprak sahiplerinin topraklarını saklama faaliyetleri, devletin kadastro çalışmalarında da kendisini göstermektedir. Örneğin Çukurova bölgesinde, küçük toprak sahipliğinin yaygın olduğu kenar bölgelerde kadastro çalışmaları tamamlanırken, bu çalışmalar büyük toprak sahiplerinin elinde olan bölgelerde özellikle yapılmamıştır¹⁰³.

Büyük toprak sahiplerinin, bilhassa toprak reformu tartışmalarının gündeme girdiği dönemlerde topraklarını parçalı ve olduğundan daha küçük gösterme eğilimleri,

¹⁰¹ Tökin, s.145.

¹⁰² Silier, s.67.

¹⁰³ Mübeccel Kıray’dan aktaran Tanju Akad, **Kırsal Kesime Devlet Müdahaleleri ve Kooperatifler, Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)** içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.143.

Cumhuriyet tarihi boyunca yapılan tüm tarım sayımlarında kendisini gösteren bir durumdur. Çalışmanın ilerleyen aşamalarında da bu konuya değinilecektir, ancak genel bir tutum olarak, toprak mülkiyeti verilerinin ham halleriyle mülkiyet eşitsizliğini hep olduğundan daha düşük gösterdiği varsayımı ile hareket edilmelidir.

Tablo 2.5
1930’larda Toprak Mülkiyeti Dağılımı

Toprak Grupları (da)	Aile Sayısı	Aile Yüzdesi	İşlenen Toprak (da)	İşlenen Toprak Yüzdesi
Topraksız	128.690			
1-20	856.661	34,30		
21-50	611.971	24,40		
51-100	524.413	21,00		
100-500	499.955	20,00	149.180.000	86,30
501-5000	5.764	0,20	17.200.000	10,00
5001+	418	0,02	6.400.000	3,70
TOPLAM	2.499.182	100,00	172.780.000	100,00

Kaynak: Oya Silier, Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938), s.67

2.4 SAVAŞ DÖNEMİ (1938-1948)

Savaş dönemini karakterize eden en temel özellik, Büyük Buhran döneminde özellikle hububatta gözlenen fiyat artışlarının hızla tersine dönmesidir. Savaş koşullarında çeşitli nedenler ile oluşan tarımsal üretim daralması sonucunda iç ticaret hadleri hızla tarım lehine dönmüş, makro düzeyde kaynak aktarımı sanayiden tarıma

doğru yaşanırken¹⁰⁴, kıtlık ve karaborsa koşullarında hububat spekülasyonu yapabilenler büyük kazançlar elde etmiştir.

Tablo 2.6
Buğday Üretimi ve Fiyatı: 1939-1945

Yıllar	Buğday Üretimi (bin ton)	Buğday/Sanayi Ürünleri Ticaret Haddi
1939	3814	100
1940	3661	101,8
1941	3135	111,9
1942	3837	217,7
1943	3159	408,1
1944	2834	163,2
1945	1970	155,3
1946	3284	140,7

Kaynak: Korkut Boratav, Birikim Biçimleri ve Tarım, s.251; Pamuk, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm, s.98

Savaş yıllarında, bilhassa 1942'nin ardından yaşanan üretim daralmasını birkaç sebebe bağlamak mümkündür. Bunlardan birincisi, savaşa girilmese dahi, 1939'da yaklaşık 18 milyon kişi olan ülke nüfusunun bir milyondan fazlasının sürekli olarak silah altında tutulmasıdır. Nüfusun %80'inin kırsal kesimde yaşamakta olduğu ülkede bu durum, tarımda çalışabilecek çok sayıda yetişkin erkeğin emeğinin tarımsal üretimde kullanılamaması sonucunu doğurmuş, ayrıca devletin ordunun beslenmesi için büyük miktarlarda buğday tedarik etmesi zorunluluğunu ortaya çıkartmıştır.

Savaş yıllarına Refik Saydam hükümeti ile giren CHP iktidarı, başlangıçta hayli iyimser görünmüştür. Başbakan Refik Saydam savaşı resmi olarak başlatan Polonya işgalinden birkaç gün sonra mecliste yaptığı konuşmasında hububat üretiminin

¹⁰⁴ Boratav, s.88.

yeter miktarın dahi üzerinde olduğunu belirtmiş, telaş edilecek bir durum olmadığını ifade etmiştir¹⁰⁵.

Ancak, kısa bir süre sonra çıkartılan Milli Koruma Kanunu bu iyimserliği yansıtmamaktadır. Hükümete ekonominin her alanında olağanüstü yetkiler sağlayan Kanun, savaşın yükünün son tahlilde köylülüğün omuzuna bindirilmesinin zeminini hazırlamaktadır¹⁰⁶:

Madde 37: Hükümet, ziraatte çalışabilir her vatandaşı kendi ziraat işi yüzüstü kalmamak şartile ikametgahının en çok 15 kilometre mesafesi dahilinde bulunan gerek devlete ve gerekse şahıslara aid ziraat işletmelerinde tahakkuk eden ihtiyaca göre münasib ücretle çalıştırabilir.

Madde 39: Üzerinde ziraat yapılmayan beş yüz hektardan fazla araziye hükümet, bir bedel mukabilinde işletebilir.

Madde 40: Hükümet, ziraate elverişli sekiz hektar ve daha ziyade arazi sahibi olan her şahsı bu arazinin yarısına kadar hububat ekmeğe ve ektirmeğe mecbur tutabilir.

Madde 41: Ekilen her dört arazi¹⁰⁷ için bir çift öküz Milli Müdafaa mükellefiyetinden istisna edilir.

Milli Koruma Kanunu'nun yukarıdaki maddeleri, topraksız veya az topraklı köylülere daha önce bulunmayan çalışma yükümlülükleri getirmekte, bu yükümlülükler, büyük toprak sahiplerinin işletmelerinde devlet tarafından çalıştırılmayı da

¹⁰⁵ Zirai istihsal vaziyetimiz emin ve sağlamdır. Gıda maddeleri üzerinde herhangi bir sıkıntı varid değildir. Bereketli ve iyi kaliteli bir mahsul yılını idrak etmiş bulunuyoruz. Evvelce de arzettiğim gibi, mevcudumuz yıllık ihtiyacımızın üstündedir. İstihsal kudretimiz eski devirlere nisbet edilmeyecek derecede yüksektir. Yalnız son sekiz-on yıl içinde ekim sahası asgari bir hesaplama yüzde otuz, alınan mahsul ise ortalama yüzde elli artmıştır. Bu artış hızı bazı çeşitlerde yüzde yüzü bulmakta ve hatta aşmaktadır.

Geçen Umumi Harpten evvel büyük şehirlerimizin ekmek ve un ihtiyacının dışarıdan temin edildiğini hepimiz hatırlarız. Bugün ise buğday ihraç edecek vaziyete geçmiş bulunuyoruz. Sekiz-on yıl evveline gelinceye kadar 20-25 milyon kentali (1 kental = 0,1 ton, N.E.Ö.) ancak bulabilen buğday rekoltesi bugün 35-40 milyon etrafındadır ki ihtiyacımızın fevkindedir. Toprak Mahsulleri Ofisinin silo ve depolarındaki buğday miktarı bir buçuk milyon kentaldır. Köylü ve tüccar elinde de en az iki misli stok kalmış olduğunu tahmin ediyoruz.

Resmi Gazete, 8 Eylül 1939.

¹⁰⁶ **Resmi Gazete**, 26 Ocak 1940.

¹⁰⁷ 1 arazi = 1 dönüm

içermektedir. Milli Müdafaa mükellefiyeti çerçevesinde binek ve çeki hayvanlarına orduda kullanılması için el konurken, arazisi 40 dönümün altında olan ve kırsal kesimin büyük kısmını oluşturan küçük köylülerin hayvanları tamamen ellerinden alınabilmekte, ancak büyük toprak sahipleri sahip oldukları her kırk dönüm arazi başına iki öküzü ellerine tutabilmektedir (1930’lar için yapılan çalışmalarda kırsal nüfusun, topraksızlar hariç %58,7’sinin arazisinin 40 dönümün altında olduğu bulgulanmaktadır¹⁰⁸).

Madde, TBMM’de de bu eksenle tartışılmış, Refik Saydam, 40 dönümden az arazisi olan köylüye de bir istisna tanınmasının geçimlik üretimi desteklemek anlamına geleceğini, buna karşın geçimlik üretim yapmayan çiftçilerin desteklenmesinin üretimi artıracağını savunmuştur. Bunun karşılığında maddeyi eleştiren Milletvekili Hikmet Bayur *“Başvekilimiz dediler ki, kendini besleyecek kadar eken köylüye öküz bırakmıyoruz. Sonra kendi geçimi içni buğday eken adamın hali ne olacaktır? Zengine öküz bırakacaksınız, o da kendi arazisinden biraz tasarruf ederek fukarayı istismar edecek, onları kiraya verecektir”* demiştir. Bayur’un öngörüsünün gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmemektedir, ancak öngördüğü davranışın, Türkiye’nin büyük toprak sahibi tipolojisinin pragmatik davranış kalıplarına fazlasıyla uygun olduğu kesindir.

Bunun karşılığında, büyük toprak sahiplerinin aleyhine görünen ve zaman zaman bu biçimde yorumlanan 39 ve 40. maddelerden birincisinde, hükümetin işlenmeyen araziye sahibine bir bedel ödeyerek işleyebileceği belirtilmektedir. Bu madde, yoksul köylülerin devlet tarafından gerekli biçimde çalıştırılmasını öngören 37. Madde ile birlikte düşünüldüğünde, sonucun büyük toprak sahibinin aleyhine olmayacağı açıktır.

Hükümete 8 hektar ve üzerindeki arazilerin yarısına hububat ekilmesini zorunlu kılma yetkisi veren 40. maddenin ise; bir kontrol mekanizması oluşturmakla beraber; Tablo 2.5’te verilen buğday fiyatları seyri göz önüne alındığında, bu maddenin uygulamasının büyük çiftçinin aleyhine bir durum yaratmayacağı görülmektedir.

¹⁰⁸ Barkan ve Kanbolat’ın çalışmalarından derleyen Silier, s.67.

1940 yılında buğday stokların erimeye başlamasının ardından, hükümet 1941 yılının hasadından önce 17 ilde sabit fiyat ile buğdaya el koymaya başlamıştır. Uygulamaya göre; üreticinin kendi tüketimi, tohumluk ve hayvan yemi için bir miktar ayrılmasının ardından kalan ürünün tamamının sabit fiyattan Toprak Mahsulleri Ofisi'ne satılması emrediliyordu.

Başlangıçta piyasa fiyatının biraz altında olan sabit fiyat, buğdayın piyasa fiyatının %100'den fazla yükseldiği 1942 yılında piyasa fiyatının %40'ı seviyesinde kalmaya başlamıştır¹⁰⁹. Aynı yıl el koyma uygulaması yurt çapına yayılmıştır. Ancak sabit fiyat ile piyasa fiyatının arası açıldıkça, ürün kaçırma ve karaborsa faaliyetleri de hız kazanmıştır. Bu süreç, bilhassa iktidar ile yakın ilişki içerisinde olan yerel eşrafın zenginleşmesine neden olmuştur¹¹⁰:

(...)kimin ürününe hangi ölçülerde el konulacağı da hiç şüphesiz yerel güç ilişkilerine bağlıydı. Örneğin, devlet payını toplamak üzere jandarma eşliğinde köye gelen subaşları ya muhtarın ya köyün zengin çiftçilerinin veya toprak ağalarının ya da yöredeki Halk Partisi ileri gelenlerinin evlerinde kalıyorlardı. Ertesi gün tarlaya, hasat yerine çıkıldığında da bu kişiler kayırılıyor, uygulanan politikaların yükünü küçük ve orta üreticiler çekiyordu. Az miktarda toprak eken köylülerin saklayabildikleri ürün kendi tüketimlerine gidiyordu. Büyük çiftçiler ise kaçırdıkları hububatı gizlice tüccara satarak karaborsa adı verilen ikinci piyasayı beslemekteydiler.

Gerçekten de; ilgili kararname geçimlik tüketim için köylü hanesine nüfus başına ayda 20 kilo, yani kişi başına günlük ortalama 0,6 kilo öğütülmemiş hububat bırakmaktaydı¹¹¹. Bu rakamlar ile, küçük köylü ailesinin, devletin bıraktığının bir misli kadar ürün kaçırsa dahi ancak kendi tüketimini iyileştirebileceği açıktır.

El koyma uygulaması, Toprak Mahsulleri Ofisi alımlarının beklenenin çok altında kalması ile başarısızlığa uğradı. Bu başarısızlık, kentlerde ekmeğin karneye

¹⁰⁹ Şevket Pamuk, **İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm**, *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s. 102.

¹¹⁰ Pamuk, s.103.

¹¹¹ **Resmi Gazete**, 15 Mayıs 1942.

bağlanması, sonrasında da karnelerdeki günlük ekmek miktarının azaltılması olarak kendisini gösterdi.

Refik Saydam'ın ölümünün ardından kurulan Şükrü Saraçoğlu hükümeti, 1942 yılının Ağustos ayından itibaren “yüzde 25” uygulamasını başlattı. Bu uygulamaya göre hububat üreticilerinin ürettikleri hububatın 50 tona kadar kısmının %25'ine; 50-100 ton arasındaki kısmının %35'ine; 100 tonun üzerindeki kısmının ise %50'sine sabit fiyattan el konulacaktı¹¹².

Yüzde 25 uygulaması ayrıca daha önceki uygulamada var olan geçimlik, tohumluk ve yemlik paylarını kaldırıyordu. Yeni uygulamanın küçük köylünün yükünde nasıl bir değişiklik yarattığı, Şevket Pamuk şu şekilde hesaplamaktadır¹¹³:

O günün koşulları altında buğday yaklaşık bire beş verdiği göre, toplam ürünün yüzde 20'sinin tohumluk olarak ayrılması gerekliydi. Bu durumda 600 dönümün altında toprak işleyen ve üreticilerin çok büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylüler ürünlerinin yaklaşık yarısını (yüzde 20 + yüzde 25) tohumluk ve devlet payı olarak ayırmak zorunda kalıyorlardı. Örneğin 50 dönüm toprak işleyen ve ortalama 4 ton buğday üreten köylünün ailesinde tohumluk ve devlet payından sonra 2000 kg. kadar hububat kalacaktı. Bu miktar ise 5-6 kişilik bir hanenin yıllık tüketimini ancak karşılayabilirdi. Böylece ‘yüzde 25 kararı’nın küçük üreticilerin ürün fazlasına tümüyle el koyduğu, hatta 50 dönümden az toprak işleyen ailelerle başkasından toprak kiralayan ortakçı ailelerini hububat tüketimlerini kısmaya zorladığı ortaya çıkmaktadır. (...) Bu durumda yoksul köylülerin yükselen buğday fiyatlarından yararlanabilmeleri mümkün değildi. Bir yandan gerileyen üretim, öte yandan devletin artan baskısı bu kesimi tefecilerin eline itmekteydi.

¹¹² **Madde 4:** (...) buğday, çavdar, mahlut, mısır, arpa, yulaf ve akdarı mahsullerinin tahmin yekunlarına nazaran:

a) Elli tona kadar istihsal yaptıkları anlaşılan müstahsillerin bu cins mahsüllerinin, her bir nevinin yüzde 25'i

b) Yüz tona kadar istihsal yapan müstahsillerin bu cins mahsüllerinin her bir nevinin elli tona kadar olan kısmının yüzde 25'i ve elli tondan yüz tona kadar olan kısmının yüzde 35'i

c) Yüz tondan fazla istihsal yapan müstahsillerin bu cins mahsüllerinin her bir nevinin elli tona kadar olan kısmının yüzde 25'i ve elli tondan yüz tona kadar olan kısmının yüzde 35'i ve yüz tondan fazla kısmının yüzde 50'sine hükümet daha önceden saptadığı fiyatlarla el koyacaktır.

Resmî Gazete, 1 Ağustos 1942.

¹¹³ Pamuk, s.106.

Devlet, 20 kuruşluk sabit buğday fiyatında ısrar ederken serbest piyasada buğday fiyatı 100 kuruşu bulmuş ve buğdayı pazarlayabilecek miktarda üreten büyük çiftçiler ölçüsüzce zengin olmaya başlamıştı. Dahası hükümet, yaptığı uygulamalarla büyük üretici ve karaborsacıların zenginleşmesinin daha da fazla önünü açıyordu¹¹⁴:

(...) binbir çeşit yollarla yapılan alış verişlerde, muhtekirler ve vurguncular tarafından yaratılan yüksek fiyatların önüne geçemedik. Böylece fiyat kararlarımızın yükünü daha ziyade çiftçiye yüklemeye devam ettik. (...) Stoklarımızın yaz ortasında erimeye başlaması bizi telaşa düşürdü. Stoklarımızı eritmeyen ve şehirlere ekmek bulan bir çare aradık. Bu çareyi, belediyeleri muvakkaten işe sokmakla bulabileceğimizi ümit ettik. (...) onlara yer yer krediler açtırdık ve muayyen tarihlerden itibaren kendilerine hububat veremeyeceğimizi bildirdik. Bundan sonra yüzlerce belediye buğday ambarı sayılan yerlere hücum etti. Böylece her yerde bir fiyat yarışı başladı ve hiçbir fiyat bunları yarıştan vazgeçiremedi.

Daha açık bir ifadeyle, devletin eriyen stoklara bulduğu çare, büyük şehirlerin belediyelerini karaborsacıların kucağına itmek olmuştur. Bu dönemde, bilhassa buğday hasadının iyi olduğu yörelerde büyük çiftçiler arazilerini genişletmeye başlamışlardır. Ayrıca, şehirlerde bir yandan savaş nedeniyle kıtlık çekilirken, diğer yandan hızla zenginleşen büyük toprak sahiplerinin büyük şehirlerde göze batacak boyutlarda israf içeren bir yaşam tarzı sürmeye başlaması, gazete ve mizah dergilerinde “hacıağa” diye bir tiplendirme oluşturulmasına neden olmuştur¹¹⁵.

Buhran döneminde başlayan toprak reformu tartışmaları, 2. Dünya Savaşı’nın ardından şiddetli tartışmalar ile sonlandırılmış ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkartılmıştır. Bu sürecin detaylı olarak incelenmesinde yarar vardır.

Türkiye’nin tarım sorununun en önemli başlıklarından biri olan toprak reformunun cumhuriyetin ilk yıllarında meclis kulislerinde yapılan kısa tartışmaların ardından toprak ağalarının şiddetli muhalefetiyle gündeme bile getirilmeden rafa kaldırıldığına yukarıda değinilmişti. Sorun, meclis gündemine tekrar 1929 yılında İsmet

¹¹⁴ Şükrü Saraçoğlu’dan aktaran Pamuk, s.105.

¹¹⁵ Avcıoğlu s.233.

İnönü'nün yaptığı bir konuşmada gelmiş¹¹⁶, 1936'ya gelindiğinde, aynı mesele, aynı çerçevede ancak durumun ciddiyetini gösteren bir biçimde yeniden dile getirilmiştir¹¹⁷.

Savaş yıllarında büyük ölçüde gündem dışında kalan konu, 1945 yılında Şevket Raşit Hatipoğlu'nun hazırladığı tasarı ile Meclis Komsiyonunda görüşülmeye başlanır. Büyük toprak sahipleri kırsal alanda sahip oldukları otoritenin tehlike altında olduğunun farkında olarak ciddi bir muhalefet göstermekte ve tartışmalar hayli ilginç geçmektedir¹¹⁸.

Aylar süren tartışmalar ve başını Adnan Menderes ve Emin Sazak'ın çektiği engelleme çalışmaları ile komisyon kimi üyeler arasında dahi alay konusu haline gelir. Yasama sürecindeki bu tıkanıklığa doğrudan müdahale etmek isteyen İsmet İnönü, uygulandığı taktirde hayli devrimci sonuçlar doğurabilecek 17. Madde'yi tasarıya ekletir¹¹⁹.

¹¹⁶ Bizim bu işte meselemiz, topraksız köylüye kendi malı yapacağımız tarlasında çalışmak imkanını hazırlamaktır. Bunun haricinde büyük çiftlik işletmekte olan gayret ve servet sahiplerine dokunmak şöyle dursun aksine onların da iyi çalıştıklarını ve kazandıklarını görmekten memnun oluruz.

İnönü'den aktaran Silier, s.74.

¹¹⁷ Yurdumuzda topraksız çiftçi sayısı, her tasavvurun üzerindedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş yerlerimizde bile, köylünün yarısına yakın miktarı topraksızdır. Başkalarına ait topraklar üstünde, çok fena şartlar içinde ve çok verimsiz olarak çalışmak mecburiyetindedir.

Hiçbir vakit, hiçbir adamın malını cebren zaptetmek fikrinde değiliz. Fakat hiçbir surette köylüyü ilelebet topraksız kalmaya mahkum eden dar bir çerçeve içinde bırakmaya razı olamayız.

İnönü'den aktaran Avcioğlu, s.234.

¹¹⁸ Örneğin bir tartışmada Eskişehir milletvekili ve toprak ağası Emin Sazak ile Hatipoğlu arasında şöyle bir diyalog geçer:

- Tasarıyı geri al. Sen bunu İnönü'nün emriyle yapıyorsun. Tasarı geri alırsa Beylikköprü'deki 30 bin dönümü hibe ediyorum.
- Kanunla alsak n' olur?
- Kanunla olmaz. Devlet araziye zorla alırsa, Eskişehir havalisinde Emin Sazak ölür. (...) Ben köyde karısı ölene tekrar yardım eder, evlendiririm. Öküzü ölene öküz alıveririm. Biz yüze gelmiş insanlarız, bu düzeni bozarsanız, vallahi arkadaşlar, ilâyevmülkîyame size memleket beddua eder.

Aktaran Avcioğlu, s.235.

¹¹⁹ **Madde 17:** Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgedeki 39. madde gereğince dağıtılmaya esas tutulan miktarın, kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak suretiyle kamulaştırılabilir.

Sahibine bırakılacak arazi 50 dönümden aşağı olamaz

Bu madde hükmünün uygulanmasında 15. ve 16. madde hükümleri işlemez.

Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz.

Avcioğlu, s.236.

Harfiyen uygulanması halinde cumhuriyetin en güçlü kurucu unsurlarından biri olan büyük toprak sahiplerinin ellerinde tuttıkları mülkiyetin toptan ortadan kalkması ihtimalini ortaya çıkartan yasanın son haline Emin Sazak'ın getirdiği eleştiri, büyük toprak sahiplerinin verdiği sınıfsal refleksin bir özetini teşkil etmesi açısından çok önemlidir¹²⁰:

İnsanların çamurunu değiştiremeyiz ki. Birisi kumandan olur, mareşal olur, öbürü de nefer olur. Hepsini mareşal yapamayız. Arkadaşlar, bu amele işi bütün köyleri altüst eder. Çiftçiler kendisini nisbeten kurtarır. Ama bu prensip kabul edilince, yarın amelenin şu apartmanın bir odasını da istemek hakkı olacaktır. Böyle bir prensip kabul ediyoruz birader...

Tepkinin içerdiği sınıfsal refleks gerçekten çarpıcıdır. Sazak, toprak reformunu kanunlaştırmakta olan kentli burjuvazinin temsilcilerine “aynı gemide olduklarını” hatırlatmakta, öte yandan da “Biz kırdaki kendimizi kurtarıyoruz, sınıf mücadelesinin önünü bu biçimde açarsanız kabak sonunda kentlerin başına patlar” demektedir.

Gerçekten de kanun uygulanması durumunda Türkiye kapitalizminin kaldıramayacağı sonuçlar verecek niteliktedir. 17. Madde yoluyla kırsal büyük mülkiyetin tasfiye edilmesi, merkezi iktidarın kırdaki, yani nüfusun büyük çoğunluğu üzerindeki temsiliyetinin de ortadan kaldırılması anlamına gelecektir.

Sonuçta kanun yasalaşmış, ancak uygulanmamıştır. Kanunun yasalaşmasından birkaç ay sonra Hatipoğlu Tarım Bakanlığı'ndan ayrılmış, yerinde toprak reformunun en şiddetli aleyhtarlarından toprak ağası Cavit Oral gelmiştir. Sonrasında, 1950 seçimlerinden önce kanunun 17. Maddesi kaldırılmış, geri kalan maddelerde de gerekli değişiklikler yapılarak kanun işlemez hale getirilmiştir. Bu değişikliklerden en önemlisi, Kanun çerçevesinde kamulaştırmaya tabi tutulacak arazilerin alt sınırının 5000 dönüme yükseltilmesidir. İlgili maddeyle ilgili mecliste geçen tartışmalarda eski tarım bakanı Hatipoğlu, büyük arazilerin zaten tapu kayıtlarında parçalı görüldüğünü hatırlatmış,

¹²⁰ Emin Sazak'tan aktaran Avcıoğlu, s.236.

toprak mülkiyetinin parçalı yapısı veri alındığında, 5000 dönümlük kamulaştıracak arazi bulmanın imkansız olacağını belirtmiştir¹²¹.

Hatipoğlu itirazında, daha önce değindiğimiz, büyük toprak sahiplerinin, ellerinde tuttıkları mülkleri suni olarak parçalıyor olmaları konusuna işaret etmektedir.

Toprak reformu girişimi, büyük toprak sahipleri ile kentli burjuvazi arasındaki ittifakta kısa süreli bir sarsıntı olarak yorumlanabilir. Kentli burjuva sınıfı, nüfusun büyük çoğunluğunu barındıran kırsal kesimin statik yapısı nedeniyle bir iç pazar darlığı yaşamaktaydı¹²². Bu iç pazar darlığı, köylülüğün alım gücünün yetersizliği kadar, kırsal yapıların içe kapalı niteliğinden de doğuyordu. Ancak, büyük toprak mülkiyeti ve bu mülkiyet yapısının oluşturduğu patronaj ilişkileri altında yaşayan büyük nüfus kitleleri, kentli burjuvazinin devrimci yöntemlerle çözemeyeceği kadar kemikleşmiş bir yapıya sahipti.

Halk kitlelerinin 1946 itibarıyla “seçmen” statüsünü de kazanması, kırsal nüfus ve kırsal yapılar için büyük bir değişikliğe işaret etmese de, bu kesime yönelik siyasi faaliyetlerin niteliğinde bir değişiklik yaşandığı söylenebilir. Özellikle pre-kapitalist tabiyet ilişkilerinin hala yerli yerinde olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da toprak ağaları ve aşiret reisleri, tabiyetleri altındaki insan sayısı ile orantılı bir siyasi güç kazanmış ve bu güçlerini siyasi partilere yönelik bir imtiyaz aracı olarak kullanmaya başlamışlardır¹²³:

¹²¹ (...) bu tasarımı kabul ederseniz, büyük araziden dağıtılacak arazi elde etmek zor olur. Çünkü arkadaşlar, 5 bin dönümden yukarı olan arazi, aslen tek elde bulunmakla beraber, tapuda şu veya bu surette hisselere ayrılmış olacaktır. Zâten beş yıl evvel de kanun müzakere edilmeye başlandığı zaman, büyük arazi bu suretle parçalanmaya tabi tutulmuştur.(...) Binaenaleyh, gelecek zamanlarda, her hisse ayrı bir mülk kabul edildiği takdirde, artık 5 bin dönümden yukarı arazi bulup da onu çiftçiye dağıtmak kabil olmayacaktır. Eğer toprak dağıtmada yalnız Hazine arazisi kullanılacaksa, ben size emniyetle söyleyebilirim ki, toprak dâvâsı diye bir dâvâ ele alıp da Toprak Kanunu çıkarmaya lüzum yoktur. Vatandaşları bu kadar rahatsız etmek için böyle bir dâvâyı ele alıp da kanun çıkarmak faydasız olur. Bu memlekette Hazine arazisi yetmiyeceği içindir ki, ve hususi mülklerden arazi istimlâki zarureti içindir ki, Toprak Kanunu çıkarılmıştır.

Şevket Raşit Hatipoğlu’ndan aktaran Avcıoğlu, s.237.

¹²² Moiseev’den aktaran Küçük, s.432.

¹²³ (...)çok partili siyasal rejime geçişle birlikte, ağalar ve şeyhler iki yönden birden kuvvet almışlardır. Birincisi, oy mekanizmasının kütlelere verilmesiyle birlikte halkın değer kazanması, ağa ve şeyhin halk üzerindeki geniş nüfuzlarını kullanarak siyasi partiler için rey kaynağı haline gelmeleri, dolayısıyla siyasi iktidar için kıymetli bir kişi olmaya başlamaları, ikincisi de siyasal iktidarın lütuflarına da mazhar olmaya başlayan ağa ve şeyhlerin halk önünde büsbütün kudretli kişiler haline gelmeleri. Bir

Gerek çok partili hayata geçişin yarattığı bu sonuçlar, gerekse toprak reformu girişiminden çıkartılan dersler CHP ve DP'ye toprak düzeni ve toprak çıkarlarına dokunmamaları gerektiğini öğretti¹²⁴. Böylelikle pre-kapitalist yapıların ve o yapılara içkin olan insanlık dışı sömürü ilişkilerinin devamlılığını sağlayan kentli burjuvazi-büyük toprak sahibi ittifakı ve bu ittifakın siyasi iktidarı DP döneminde de varlığını sürdürdü.

2.5 TARIM ÖNCELİKLİ KALKINMA DÖNEMİ (1948-1960)

2. Dünya Savaşı'nın sonucunda iki kutuplu bir dünyaya gidiliyor olduğu, henüz savaş bitmeden netleşmiş, bu dünyada kapitalist kutbun egemen ülkesi ve iktisadi liderinin ABD olduğu, henüz savaş bitmeden, 1944 Temmuz'unda yapılan Bretton Woods konferansında netleştirilmişti. Türkiye, bu kutuplaşmada tarafını açık bir biçimde seçmiş ve savaşın hemen ardından ABD ile ilişkilerini geliştirme çabasına girişmişti.

Siyasi yakınlaşma ile paralel olarak, ABD'den iktisadi yardım talepleri de hız kazanmıştır. Türkiye, uzun ikna çabalarından sonra 1948 yılının ortalarında Marshall Planı'na dahil olmuştur.

Ancak Türkiye'nin Marshall Planı'na dahil edilmesi şartlıdır. Marshall Planı'nın temelinde yatan amaç, resmi ismi olan "Avrupa Kalkınması Programı"ndan da anlaşılacağı üzere, 2. Dünya Savaşı'nın yıktığı Avrupa ülkelerinin yeniden inşa edilmesiydi. Nitekim Türkiye'nin ilk başvuruları Türkiye'nin savaş topraklarında yaşamamış olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Türkiye'nin plana kabul edilmesi, aldığı

madalyonun iki yüzü gibi görünen bu unsurlar, daima birbirleriyle etki-tepki halinde olup, ağırlık ve şeyhliğin daha kuvvetli bir şekilde müesseseleşmesini sağlamaktadır.

İsmail Beşikçi'den aktaran Avcıoğlu, s.253.

¹²⁴ Küçük, s.432.

yardımlarla tarım sektörünü geliştirmesi ve Batı Avrupa'nın yaşamakta olduğu gıda kıtlığına yardımcı olması şartına bağlanmıştır¹²⁵.

Demokrat Parti iktidarından iki yıl önce atılan ve 8 Temmuz 1948'de TBMM tarafından tasdik edilen ABD-Türkiye İktisadi İşbirliği Anlaşması ile resmîyet kazanan bu adım, bu dönemde Türkiye'nin kalkınma yolunda birinci önceliğin tarıma verilmesi anlamına gelmiştir. Böylelikle uluslararası kapitalist sistemin işbölümünde tanımlı bir doğrultu kazanan Türkiye ekonomisinin bu doğrultudan sapmaması ABD tarafından titizlikle izlenmiştir. Öyle ki, Türkiye bir lokomotif fabrikası kurmak istediğinde, bu girişim ABD uzmanı ve Standart Oil şirketinin yöneticisi Max Veston Thornburg tarafından *“Esas itibarıyla ziraatçı olan ve ziraat için lüzumlu çelik sapan ve sair malzemeyi henüz yapamayan bir memleketin lokomotif inşa etmek arzusu mevsimsizdir”* gerekçesiyle veto edilmektedir. Thornburg'a göre Türkiye için yalnızca tarımsal üretim için gerekli aletlerdir. Bunlardan hangilerinin Türkiye'de üretileceği, hangilerinin ise ithal edileceği kararı ise, ABD'li üreticilere bırakılmalıdır¹²⁶.

Çok partili döneme geçişin hemen ardından, çok partili dönemin ilk CHP hükümeti tarafından yürürlüğe konulan bu doğrultu, 1950 seçimlerinde iktidara gelen Demokrat Parti'nin iktisadi programının da içeriğini belirleyecektir. DP'nin on yıl boyunca elinde tutacağı iktidarı aldığı 1950 seçimleri, iktisat politikası açısından özel bir kopuş anlamına gelmemiştir¹²⁷. Toprak reformu tartışmalarının sonuçlanmasından kısa bir süre sonra DP'nin iktidarı aldığı 1950 seçimleri yapılmış, seçimlerin hemen ardından da Celal Bayar cumhurbaşkanı olmuştur. Bayar, TBMM'yi açtığı konuşmada: *“Elimizdeki kudret ve imkânları birinci derecede bütün şubeleriyle ziraate, ziraatin yardımcısı olan işlere ve zirai sanayiinin inkişafına tahsis etmeliyiz”* demiştir¹²⁸.

¹²⁵ Avcioğlu, s.270.

¹²⁶ *Mahsulün istihsalinde, çoğu sapan, el âletleri ve araba gibi basit âlât ve edevata lüzum vardır. Bunların bir kısmı Türkiye'de imal olunabileceği gibi, diğerlerinin montajı da Türkiye'de yapılabilir. Amerika'da ziraat âletleri imal ile iştigal eden kimseler, hangi ziraat âletlerini mahallen imal oluması, hangilerinin montajının mahallen yapılması ve hangilerinin de mamûl olarak ithal olunması lâzım geleceğini pek iyi tayin edebilirler.*

Thornburg'dan aktaran Avcioğlu, s.270-271.

¹²⁷ Boratav, s.97.

¹²⁸ Aktaran Avcioğlu, s.284.

Uluslararası konjonktürden ve Türkiye'nin bu konjonktürde kendisini konumlandırmak için yaptığı tercihlerden en kârlı çıkanlar, yine büyük toprak sahipleri ve tarımsal ürün tüccarları olmuştur. 1948-1952 döneminde Türkiye; İzlanda, İrlanda ve Portekiz'in ardından Marshall Planı'ndan en ufak payı alan dördüncü (kişi başına hesaplandığında birinci) ülkedir. Bu süre zarfında 137 milyon dolar yardım alan Türkiye, bu parayı tarımın mekanizasyonuna yatırmıştır. 1948 yılında 1750 olan traktör sayısı 1952'de 31.415'e, 1948'de 994 olan biçerdöver sayısı 1956 yılında 6000'e ulaşmıştır. Traktör sayısındaki artışın bölgesel dağılımı Tablo 2.7'de verilmiştir.

Tablo 2.7
Bölgelere Göre Traktör Sayıları 1950-1952

Bölgeler	1950		1952	
	Traktör Sayısı	Toplam Traktörler İçerisindeki Pay	Traktör Sayısı	Toplam Traktörler İçerisindeki Pay
Ortakuzey	1379	13,92	4421	14,07
Ege	2562	25,87	8063	25,67
Marmara	1484	14,98	4561	14,52
Akdeniz	3002	30,31	7097	22,59
Kuzeydoğu	32	0,32	477	1,52
Güneydoğu	318	3,21	1968	6,26
Karadeniz	185	1,87	609	1,94
Ortadoğu	263	2,66	1181	3,76
Ortagüney	680	6,87	3038	9,67
TOPLAM	9905	100,00	31415	100,00

Kaynak: Oya Köymen, Türkiye Tarımı ve Tarım Politikaları 1923-1980, s.211

Ayrıca tarıma kredi olanaklar da genişletilmiş, 1948'de 235 milyon lira olan tarımsal kredi hacmi, 1953'de 1 milyar 212 milyon liraya ulaşmış, 1957'de 2 milyar liranın üzerine çıkmıştır¹²⁹.

Bir yanda savaş nedeniyle silah altında tutulmakta olan nüfusun yeniden tarımsal üretime dahil olması, diğer yanda mekanizasyon, toplam ekilen alanda da

¹²⁹ Avcıoğlu, s.284.

dramatik bir artışa neden olmuştur. 1948-1960 döneminde yaşanan ekili alan artışı, mekanizasyon hamlesiyle birlikte, bu dönemde tarım açısından yaşanan en önemli değişikliği ifade eder. 1950 yılında 14,5 milyon hektar olan ekili arazi, 1954'te 19,6, 1956'da 22,4, 1960'ta ise 23,2 milyon hektara ulaşmıştır¹³⁰.

Savaş döneminde kıtlık ve yüksek iç talep nedeniyle yaşanan olağanüstü buğday fiyatları, savaşın bitmesiyle birlikte düşüş sürecine girmiştir. Tablo 2.8'de savaşın sonundan itibaren tarımsal ürünlerde yaşanan fiyat hareketlerine dair veriler sunulmuştur.

Tablo 2.8
Tarım Ticaret Hadleri ve Tarımsal Ürünlerin Ticari Marjları (1945-1952)

	Tarım Ticaret Hadleri			Ticari Marjlar			
	Buğday / Sanayi	Pamuk / Sanayi	Tütün / Sanayi	Ekmek / Buğday	Basma / Pamuk	Pamuk İhraç / Pamuk	Tütün İhraç / Tütün
Yıllar							
1945	100	100	100				
1946	90,6	104,8	117,9				
1947	87,4	108,7	82,1				
1948	95,2	126,9	91,1	100			100
1949	111,1	100	76,8	110,1		100	108
1950	114,7	116,4	80,5	109,2	100	101,5	118,1
1951	92,6	143,2	70,8	102,5	121,6	102,6	106,9
1952	80	102,5		102,5	150,8	88,8	

Kaynak: Boratav, Birikim Biçimleri ve Tarım, s. 252

Pamuk haricinde tarımsal ürün fiyatlarında genel bir kötüleşme gözlenmektedir. Dolayısıyla, yalnızca makro verilere bakılarak tarımsal üreticinin savaş boyunca lehine seyreden fiyatları yitirdiği ve tarımsal gelirin normalize olduğu iddia

¹³⁰ Avcıoğlu, s.285.

edilebilir. Ancak, fiyat mekanizmaları ile tarım dışına aktarılan artı değer, kredi mekanizmaları ile büyük toprak sahibine fazlasıyla geri dönmektedir¹³¹. Uygulamanın tarımdaki eşitsizliği şiddetli biçimde derinleştirdiği, bu dönemde yapılan incelemelerde sık sık dile getirilmektedir¹³²:

1953'te Türkiye'nin tarımı makinalaştırma programından doğrudan doğruya sadece 25.000–27.500 kadar çiftçi ailesi faydalanmıştır ki, bu, yüzde 1'den biraz daha yüksek bir nisbeti ifade eder. Sözü geçen ailelerin yıllık ortalama geliri muhtemelen 15.000 dolardan fazla olup, 1952 sonunda bütün çiftçilere dağıtılan resmi kredilerin en az yüzde 25'ini bu aileler almıştır... Gene de, traktörün gelişinden büyük bir kısmı karasapan kullanan, sayıları 2,5 milyonu bulan küçük çiftçiler doğrudan doğruya yararlanamamıştır... Türkiye –önce endüstride, sonra tarımda– ‘vitrin’ gösteriş tipi diyebileceğim bir ekonomik kalkınma politikası takip etmiş, yani geniş halk kütleleri aleyhinde, ufak bir müstahsil grubu son derece korumuş, yardım vermiş, şu veya bu şekilde imtiyazlandırmış ve bu suretle bunları vatandaşlardan pek azının katıldığı bir ilerlemenin sembolü haline getirmiştir. Oysa ki bir yoksulluk denizi içinde birkaç imtiyaz adası, ekonomik kalkınmanın varlığını pek gösteremez.

Bu durumda, ürününü pazarlayamadığı için savaş döneminin yüksek hububat fiyatlarından yararlanamayan küçük üretici, savaş sonrasında, bilhassa 1950 yılının ardından, geçimlik sınai ürünlerin (buğdaya karşı ekmek ve pamuğa karşı basma) fiyatlarının yükselmeye başlaması ile geçim sıkışıklığı yaşamaya başlamıştır. Ayrıca, küçük üreticilerin sahip oldukları ekenekler optimum arazi büyüklüğüne çok uzak olduğu için bu grup makinalaşmanın faydalarından da büyük çiftçiler gibi yararlanamamakta ve kırsal üreticiler arasındaki eşitsizlik bu nedenle de artmaktadır.

Tarım öncelikli kalkınma dönemi, bu nedenler sonucunda arazinin büyük parçalar halinde işlenmesinin arttığı bir dönem olmuştur. Öyle ki; mekanizasyonla birlikte, daha önce mülklerini yoksul köylüye ortakçılık, yarıcılık vs. gibi yöntemlerle

¹³¹ Boratav, s.105.

¹³² William H. Nicholls'tan aktaran Avcıoğlu, s.285.

parçalı olarak işleten büyük toprak sahipleri, tam tersi bir yöntemle yoksul köylüden toprak kiralayarak kendi ekeneklerini optimum büyüklüğe getirmektedir¹³³:

Bugün makine ile ziraatin yerleşmesiyle bölgede, özellikle orta ve küçük arazi sahipleri arasında bir cins rantiyelik yaygın hale gelmiştir. Eskiden büyük arazi sahipleri, arazilerini kiraya verirler, ortakçı, yarıcı, maraba v.s. kullanırlardı. Şimdi bunlar makine ile ziraat yapıyorlar ve küçük arazileri kiralayarak işledikleri araziye optimum büyüklüğe getiriyorlar. Böylece orta ve küçük arazi sahibi bir grup, arazilerini kiralayarak geçimlerini sağlıyorlar.

Bir kısım orta büyüklükte arazi sahibi bu biçimde rantie bir geçimlik sağlıyor olsa da, küçük köylülerin topraklarını kiralayarak elde ettikleri gelirin geçimlerine yetmeyeceği açıktır. Daha önce kendi toprağı dışında büyük toprak sahibinin toprağında ortakçılık, yarıcılık vs. yapan yoksul köylü ailesi kendi toprağını işlemekten tamamen vazgeçmekte ve emeğini ya bizzat tarımsal üretim yapmaya başlamış büyük çiftçiye, ya da tarımsal üretim dışında bir alanda satmaktadır. Bu yeni ilişki, kapitalist üretim biçimi açısından daha ileri bir yapıya sahip olmanın yanı sıra topraksızlaşmanın da ön evresini teşkil etmektedir.

Bu dönemde, büyük miktarda mera tarlaya dönüştürülmüştür. Toplam 93 milyon dönüm meranın ekim alanına dönüştürüldüğü 1948-1959 döneminde, bu 93 milyon dönümün 18 milyonunu devlet tarafından muhtaç çiftçilere ve göçmenlere dağıtılan mera arazisi oluştururken, geri kalan 75 milyon dönümlük mera arazisi büyük toprak sahiplerinin el koyması sonucunda ekim alanına dönüşmüştür¹³⁴.

¹³³ Mübeccel Kıray'dan aktaran Avcıoğlu, s.288.

¹³⁴ Şüphesiz mer'a arazisinin tahribinde birinci derecede rol oynayan orta ve büyük mülk sahipleridir. Bunlar modern ziraat vasıtalarıyla daha evvel ekmek iktidarında olmadıkları ve mer'a halinde kalan mülklerini tarla ziraatine katabilmişlerdir. Ancak orta ve büyük mülkler, bununla yetinmeyerek devlete ait mer'aları da tahripten kaçınmamışlardır. Tatbikatta, orta ve büyük mülkler tarafından zaptedilmiş devlet arazisine ait misaller çok zengindir. Esasen Türk ziraatinin bünyesi icabı olarak kuvvet dengesi orta ve büyük mülkler lehinedir. Onun için topraksız köylünün normal şartlarda devlet mer'asından arazi açma hadisesi istisna teşkil eder.

Yahya Kanbolat'tan aktaran Avcıoğlu, s.286.

Mera tahribatı yüzünden küçükbaş hayvanlarını otlatmak yer bulamayan yoksul köylüler ile, toprak merkezileşmesi sonucunda topraklarını kaybeden yoksul köylüler geçimlerini sağlamak için orman arazilerine sığınıp hayvanlarını ormanlık alanda otlatmaya ve ormanı tahrip ederek kendilerine geçimlik tarla açmaya başlamışlardır¹³⁵:

Türkiye’de ziraatin ani makinalaşması, bir kısım işsiz kalan köylünün maiyetlerini ormanda aramalarına sebep olmuştur. Makinalaşma hareketi, orman içinde ve kenarında kıraç topraklar üzerinde yaşayan fakir köylü nüfusunu arttırmıştır. Köylü ilkel vasıtaları ve hayvanları ile ormana sığınmakta, ovoidan atılan geri işletme sistemini de beraber götürmüş olmaktadır. Orta ve büyük mülklerin rekabeti dolayısıyla, ovoidaki devlet arazisi üzerinde yapamadığı tahribatı, kontrol eksikliğinden istifade ederek ve ihtiyacının gerektirdiği şekilde ormanları eşit bir rekabet dahilinde tahrip etmek ve geçimini devam ettirmek cihetine gitmiştir. Bu zaman zarfında köylü, devletin muhalefetine rağmen, kendi teşebbüsü ile ormanlardan 3.337.210 dönüm mer’a ve tarla arazisi kazanmıştır. Makinalaşma dolayısıyla ovoidan kaybettiği mer’a ve tarla arazisini ormandan serbestçe temin etmiştir.

“Devletin muhalefeti” saptamasına biraz mesafeli yaklaşılması gerektiği aşikardır. Türkiye Cumhuriyeti’nin tarihinin herhangi bir döneminde neredeyse 3,5 milyon dönüm arazinin, “devletin muhalefetine rağmen” ormandan tarlaya dönüştürülmesi, mümkün değildir. Büyük ihtimalle yaşanan tahribata 1920’deki Baltalık Kanunu örneğinde olduğu gibi göz yumulmuş, böylelikle şehirlerin mas edemeyeceği bir kırsal çözülmenin önüne geçilmiştir. Yoksul köylü, elinde bulunan nitelikli tarım arazisi büyük çiftçinin eline geçerken, gecekondü inşaatlarını andıran bir biçimde ormandan açtığı niteliksiz arazilere yerleşmek durumunda kalmaktadır. Öte yandan, büyük çiftçilerin kamuya ait meralara el konması sonucunda otlaklarından olan yoksul köylüler de böylelikle kente göçmek zorunda kalmamış, sefalet içinde ancak kırsal alanda varlıklarını devam ettirmişlerdir.

¹³⁵ Yahya Kanbolat’tan aktaran Avcioğlu, s.286.

DİE'nin yaptığı 1952 Tarım Sayımı'nın toprak mülkiyeti sonuçları şöyledir:

Tablo 2.9
1952 Yılında Toprak Mülkiyeti Dağılımı

Toprak Grupları (da)	İşletme Sayısı	İşletme Yüzdesi	İşlenen Toprak (da)	İşlenen Toprak Yüzdesi
Topraksız	403.000			
<50	1.570.200	62,12	36.259.210	18,64
50-99	552.000	21,84	40.119.600	20,62
100-199	259.800	10,28	37.569.000	19,31
200-499	107.400	4,25	32.316.600	16,61
500+	38.400	1,52	48.255.000	24,81
TOPLAM	2.527.800		194.519.410	
GINI Katsayısı	0,726			

Kaynak: Oya Köymen, Türkiye Tarımı ve Tarım Politikaları 1923-1980, s.210

Varılan bulgulara bir tutarsızlık gözlenmektedir. 1930'lar için yapılan sayımda toplam yaklaşık 173 milyon dekar ekili alan bulunurken, yalnızca savaştan sonra 93 milyon dönüm (121 milyon dekar) mera arazisinin ekili alana dönüştürülmüş olmasına rağmen, işlenen toprak miktarındaki artış yaklaşık 22 milyon dönümden ibaret kalmaktadır. Bekleneceği üzere, reformu tartışmaları döneminde sahip olunan ile beyan edilen mülkiyet arasındaki fark büyük olmaktadır. Gelecek dönemlerde tarımsal hasıla ve traktör sayısı düzenli olarak arttıkça, beyan edilen toplam işlenen arazinin küçüldüğü dahi gözlenecektir.

Yaşanan makinalaşmanın toprak mülkiyetinde yarattığı pek çok sonuç, ABD Karşılıklı Güvelik Teşkilatı tarafından Ankara Üniversitesi SBF profesörler kuruluna

yaptırılan bir araştırmada bulgulanmıştır. Bu araştırmaya göre; 1948-1952 döneminde ortalama işletme büyüklüğü, kira ile tutulan araziler dahil edildiğinde %31 düzeyinde bir artış göstererek 848 dönümden 1113 dönüme, kiralanan araziler hariç tutulduğunda ise %5 düzeyinde bir artış göstererek 833 dönümden 880 dönüme yükselmiştir¹³⁶. Mülkiyet yapısında, satın almalar yoluyla yaşanan gelişmenin %64'ü daha önce işlenmekte olan arazilerin satın alınması, %13'ü kısmen işlenmekte olan arazilerin satın alınması, %23'ü ise daha önce işlenmemiş arazilerin mülk edinilmesi yoluyla gerçekleşmiştir. Mülkiyet yapısındaki değişimin %77'sinin arazilerin el değiştirmesi yoluyla yaşandığı bu dönemde rapora göre¹³⁷: *“Tamamen ve kısmen işlenmekte olan arazinin makine sahibinin mülkiyetine geçmesi, küçük işletmelerin büyük işletmelere yer terk etmesi demektir.”*

DP iktidarının ilk yıllarında, Marshall yardımı ve Kore savaşı konjonktürü sayesinde elde edilen önemli miktarda dış yardımın 1950'lerin ikinci yarısında kesilmesi, bu yardıma dayalı olan ekonomi politikasının iflasına neden olmuştur. Bu iflas, kendisini tarımsal gelişmede de göstermiş; 1946-1953 döneminde her yıl ortalama %13,2 artan tarımsal hasılanın büyüme hızı 1954'ten itibaren yılda ortalama %1,8'e düşmüştür¹³⁸. Devlet toprak reformu çerçevesinde muhtaç köylülere toprak dağıtmaya devam etmiştir (1957-1960 döneminde, yılda ortalama 1 milyon dönüm toprak dağıtılmıştır¹³⁹) ancak traktör sayısındaki artışın devam etmesine rağmen traktörle sürülen toprak alanında önemli bir artış görülmemiştir (1955-1960 arasında 3 milyon 21 bin hektardan 3 milyon 160 bin hektara¹⁴⁰).

Dış kaynağa dayalı büyüme modelinin iflası, kentli burjuvazi ile büyük toprak sahiplerinin çıkarlarının arasındaki açının yeniden büyümeye başlamasına neden olmuştur. Bu açı, 1955 yılında Menderes hükümetinin Arazi Vergisi'nin oranlarını artıran bir yasa çıkartma denemesinde net biçimde ortaya çıkmıştır¹⁴¹:

¹³⁶ Ankara Üniversitesi SBF, **Türkiye'de Ziraî Makinalaşma: Ziraatte Makina Kullanılmasının Doğurduğu Teknik, Ekonomik ve Sosyal Meseleler Üzerinde Bir Araştırma**, Ankara, 1954, s.96

¹³⁷ Ankara Üniversitesi SBF, s.99.

¹³⁸ Boratav, s.101,113.

¹³⁹ Y.N.Rozaliyev, **Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri**, Belge Yayınları, İstanbul, 1979, s.13.

¹⁴⁰ Rozaliyev, s.17.

¹⁴¹ Urazova'dan aktaran Küçük, s.433.

İktidardaki Demokrat Parti ve muhalefet partisi temsilcileri dahil, meclisin çoğunluğu bu tasarı karşısında hoşnutsuzluklarını gösterdiler. (...)Hükümet arazi vergisini yükselten yasa tasarısını komisyona sevketti. Bu istek kabul edildi. Aynı gün komisyon tasarımı yeniden ‘incelemeye’ aldı ve sonuçta reddetti. Türkiye basını, parti ayrılığına bakmaksızın milletvekillerinin oybirliği içinde hareket ettiklerini yazdı ve hükümetin ilk kez böyle bir muhalefetle karşılaştığını vurguladı.

Başgösteren ekonomik sorunları toprak çıkarlarından kısarak çözme denemesi böylelikle başarısızlığa uğramıştır. Her ne kadar 1960 ihtilalinin sebep ve niteliğinin incelenmesi bu çalışmanın kapsamının dışında olsa da, 27 Mayıs’a giden yola döşenen taşlar arasında, büyük toprak sahiplerinin çıkarlarının DP iktidarı tarafından bağnazca, kentli burjuvazinin iç pazar sorununun çözümsüz bir hal almasına neden olacak biçimde savunulmasının olduğu söylenmelidir.

Nitekim 1960 darbesinin ardından kurulan Milli Birlik Komitesi büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını geriletmeye yönelik yalnızca birkaç göstermelik (ve etkisiz) hamle yapacaktır. 27 Mayıs’ın kentli burjuvazi-büyük toprak sahibi ittifakı üzerindeki asıl etkisi, bu ittifakı eşitler arası bir ilişki olmaktan çıkartıp, kentli burjuvazinin üstünlüğünü tesis etmesidir.

1948-1960 döneminde kırsal alanda sermayenin organik bileşiminde önemli bir artış olmuş, kira aktarılan kaynaklardan yararlanan ayrıcalıklı büyük toprak sahiplerinin, bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu dışında, gerek üretimde kullandıkları yöntemler, gerekse yaşam tarzı açısından kentli burjuvaziden önemli bir farkları kalmamıştır¹⁴²:

Çok sözü edilen ve bir çok huzursuzlukların nedeni olan büyük toprak sahiplerini ele alalım. Tarımda feodal kalıntıların hâlâ devam etmesine rağmen şurası açıktır ki, bugünkü büyük toprak sahiplerinin niteliği, feodal ağadan çok farklıdır ve söz konusu büyük toprak sahipleri önemli bir ölçüde burjuvalaşmıştır. Güneydeki büyük toprak sahipleri, dış pazarlar için üretim yaparlar, tarımda makine kullanırlar, Cadillac sahibidirler ve büyük burjuvazinin temsilcisidirler.

¹⁴² Behice Boran’dan aktaran Rozaliyev, s.15.

2.6 PLANLI KALKINMA DÖNEMİ (1960-1980)

27 Mayıs 1960 darbesinin ardından büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına zıt görünen iki uygulama gündeme gelmiştir. Bunlardan ilki yeniden gündeme gelen tarım reformu, ikincisi ise tarımsal gelirin vergiye tabi hale getirilmesidir.

1960 itibariyle, üzerinde tarım yapılabilecek toprakların hemen hemen tamamı mülkiyet altına alınmıştı¹⁴³ ve yeni ekim alanı yaratmak için orman veya mera tahribatından başka bir yol kalmamıştı. Dolayısıyla artık toprak reformu sorununun kamuya ait toprakları muhtaç köylülere dağıtarak ötelenmesi mümkün değildi.

Atılan ilk adımlara bakıldığında, Milli Birlik Komitesi'nin kendisine eş zamanlı olarak ülkenin kırsalında var olmaya devam eden pre-kapitalist unsurlardan en geri olanlarını eradike etmek ve bu unsurların sahip oldukları yerel iktidarların yerine merkezi devlet iktidarını koymak gibi bir misyon yüklediği düşünülebilir. Uygulanmasıyla birlikte 55 toprak ağasının sürgüne gönderileceği 105 sayılı kanunun gerekçesi şöyledir¹⁴⁴:

Sosyal birtakım reformları yapabilmek, Ortaçağ'ın Türkiye'de yaşayan düzenini yıkmak, ağalık, şeyhlik, gibi müesseseleri yok etmek, XX. yüzyılda devlet üstünde kuvvet olmadığını anlatmak, vatandaşın sömürülmesine, istismar edilmesine, insanlık haysiyetinden uzaklaşmasına engel olmak gayesiyle bu kanun çıkarılmıştır.

Ancak Komite'nin toprak sorununa yönelik müdahalesi, Avcıoğlu'na göre ırk ve parti ayrımına dayalı olarak seçilen 55 toprak ağasına uygulanan sürgünden ibaret kalmıştır. Komite'nin son günlerinde Cemal Gürsel'in emriyle Tarım Bakanlığı tarafından hazırlanan toprak reformu tasarısı, toprak sahibine bırakılacak toprak miktarını asgari 20.000 dönüm olarak belirlemekte, gerekçeler kısmında da “*Toprak*

¹⁴³ Köymen, s.203.

¹⁴⁴ Aktaran Avcıoğlu, s.316.

reformu hiçbir grup ve zümrenin aleyhinde olmayacak, kimsenin menfaatlerini haleldar etmeyecektir” ifadesini içermektedir.

1961 seçimlerinin ardından Komite’nin tasarısı rafa kaldırılmış ve yeni toprak reformu tasarısını hazırlama görevi; 1945 Toprak Kanunu’na karşı çıkan ve kanunun çıkartılmasının ardından da işlememesini sağlamak için Hatipoğlu’nun yerine Tarım Bakanlığı’na getirilen Cavit Oral’a verilmiştir. Aradan geçen 15 yılda Oral, Marshall yardımı sayesinde edindiği traktör ve biçerdöverlerle Adana’daki topraklarını kapitalist bir tarım işletmesine dönüştürmüştür.

Yeni tasarı, toprak sahibine bırakılacak arazi miktarını 20.000 dönümden 5000 dönüme indirmekte, ancak kamulaştırılacak miktarın “aile” değil “kişi” esas alınarak yapılmasını öngörmektedir. Dolayısıyla büyük toprak sahibi, ailesinin her ferdi için 5000 dönümü elinde tutacağı için, toprak kanunu daha da anlamsız bir içerik kazanmaktadır¹⁴⁵. Tasarı, mevcut hükümetin yıkılması ile rafa kalkmış ve toprak reformu birkaç yıllığına gündemden düşmüştür.

Toprak reformu süreci sürekli olarak sabote edilirken, 1964 yılında Cumhurbaşkanlığı vetosuna rağmen çıkartılan Tapulama Kanunu ile devlet arazilerinin özel mülke dönüştürülmesi kolaylaştırılmıştır^{146,147}.

Konu 1965 yılında tekrar meclis gündemine gelmiş ve uzun komisyon manevraları ile engellenmiştir. Ayrıca, dönemin Tarım Bakanı Turan Şahin tarafından hazırlanan tasarının tartışıldığı süreçte büyük toprak sahiplerinin muhalefeti meclisteki büyük toprak sahipleriyle sınırlı kalmamıştır. Ege Çiftçileri Birliği, tehditvari biçimde tasarının kanunlaşması halinde üretimin düşüp açlığın başgöstereceği ve arazi anlaşmazlıkları nedeniyle yaşanacak çatışmaları önlemeye devletin gücünün yetmeyeceği açıklamasını yapmıştır.

Büyük toprak sahipleri tarafından kurulan, kısa süre sonra Türkiye Ziraat Odaları Birliği’ni de ele geçirecek olan Türkiye Çiftçi Teşekkülleri Federasyonu’nun

¹⁴⁵ Avcıoğlu, s.317.

¹⁴⁶ Köymen, s.206-207.

¹⁴⁷ Avcıoğlu, s.317.

tepkisi ise, zamanın ruhuna ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sınıfsal kimliğine daha uygundur. Federasyon'a göre toprak reformu komünizme giden yoldur ve yayınladıkları “*Hür İnsanlar Uyanınız*” başlıklı bildiride “*Moskova'ya uşak olmayan her şerefli insana kızıl ihtilal (gelmektedir)*” iddiası öne sürülmektedir. Bildirinin geri kalanında her şerefli insana kendilerini “komünizmin şerrinden” kurtarmak için şiddete başvurma çağrısı yapılmaktadır¹⁴⁸.

Büyük toprak sahiplerinin yürüttüğü siyasi savunma stratejisinin merkezi unsuru, 1960'lı yıllarda güçlenmekte olan sol hareketi düşman gösterip, kentli burjuvaziye de bu ortak düşmanı hatırlatamaktır. Bu pozisyonun sağlanmasının ardından ise talepler gelmektedir: Türkiye Çiftçi Teşekkülleri Federasyonu'na göre devlet toprak değil tarım reformu yapmalı; arazi ıslahı, sulama, gübreleme, makinalaşma, hastalıklarla mücadele, ıslah edilmiş tohum ve damızlıklar sağlama, fiyat destekleme ve pazarı örgütleme gibi hizmetler sağlamalıdır. Merkezi planlamanın tarımsal sektöre yönelik hamleleri, tam da bu biçimde olacaktır.

Toprak reformu, 12 Mart darbesinin ardından 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası ile yeniden gündeme gelmiştir. Kentli burjuvazi iç pazarın genişlemesini ve görece kapalı pre-kapitalist yapıların kabuklarının kırılarak bu alanların da pazara dahil edilmesini istemektedir. Bu sefer reformun hedefinin ülke çapında var olan topraksızlık ve az topraklılık fenomenini ortadan kaldırmak değil, yeterince kapitalistleşmemiş doğu illerini kapitalistleştirmek olduğu çok daha açıktır zira reform Şanlıurfa ilinde başlatılmış ve yalnızca 18 doğu ilini kapsayacak biçimde genişletilmişti.

Yasanın yalnızca Şanlıurfa'da uygulanış biçimi dahi, genel sonuçlarına dair önemli veriler sağlamaktadır. Yasanın uygulanmaya başladığı 1 Kasım 1973 tarihinden 1 Kasım 1976 tarihine kadar Şanlıurfa'da 1,7 milyon dekar toprak kamulaştırılmış, ancak yasanın iptal edildiği 10 Mayıs 1977 tarihine kadar bu toprakların ancak 177 bin dekarı dağıtılmıştır. Hazinenin elinde kalan topraklar ya eski sahipler olan toprak ağalarına, ya da aracı-tefecî tüccarlara kiraya verilmişlerdir. Toprağı devletten ucuza

¹⁴⁸ Avcıoğlu, s.318-319.

kiralayan tüccarlar, kendileri üretim yapmamış ve daha yüksek kiralar ile toprağı yeniden kiralama yoluna gitmişlerdir¹⁴⁹.

1960 sonrasında tarımsal kesimin çıkarlarına yönelik bir diğ er müdahale de tarımsal gelirin yeniden vergi kapsamına alınmasıdır. Tarımsal faaliyet gelirleri, MBK iktidarı sırasında 31.12.1960 tarihli, 193 sayılı yasa ile vergi kapsamına alınmıştır. Ancak sivil yön etime geç iş sürecinde yasanın uygulaması ertelenmiş, sonrasında yasa iptal edilmiş ve yerine benzer hükümler içeren, ancak küçük toprak sahiplerinin muafiyetini genişleten 19.02.1963 tarihli, 202 sayılı yasa çıkartılmıştır.

Bu yasa ile, aşarın kaldırılmasının ardından vergi sisteminin dışına çıkan ve 1943-1946 arasında uygulanan Toprak Mahsulleri Vergisi dışında dokunulmayan tarımsal gelir yeniden vergi sisteminin içine alınmıştır¹⁵⁰.

Uygulama kağıt üzerinde büyük toprak sahiplerinin çıkarlarının tam tersine hükümler içermektedir, zira tarımsal üretimden elde edilen parasal gelirin hemen hemen tamamı büyük toprak sahiplerine aitti.

Ancak yasanın uygulaması aşamasına gelindiğinde, büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına yine dokunulamamıştır. Tarımsal gelir üzerinden vergi ödenecek ilk yıl olan 1963 yılında DPT'nin toprak dağılımının esas tutarak yaptığı hesaba göre vergi kapsamına girecek olan 6 milyar 172 milyon liralık tarımsal gelir üzerinden 1 milyar 144 milyon lira vergi verilmesi gerekiyordu. Beyan edilen tarımsal gelir ise 125 milyon lira olmuş, toplam 24,5 milyon lira vergi ödenmiştir¹⁵¹. Tarımsal gelirin vergilendirilmesi uygulamasının kağıt üzerinde kalması, dönem boyunca sürmüştür¹⁵².

Planlı dönemin tarıma yönelik en büyük müdahalesi kuşkusuz destekleme alımlarının yoğunlaştırılması olmuştur. 1960 yılında 6 ürün¹⁵³ destekleme

¹⁴⁹ Necdet Oral, **Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar: IMF ve Dünya Bankası Programlarının Türkiye Tarımına Etkileri**, Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 2006, s.52-53

¹⁵⁰ Önder, 121.

¹⁵¹ Avcıoğlu, s.307.

¹⁵² Mustafa Sönmez'den akataran Oral, s.55.

¹⁵³ Buğday, arpa, çavdar, tütün, çay ve şeker pancarı.

kapsamındayken, 1970’li yılların sonuna doğru destekleme kapsamı 24 ürüne¹⁵⁴ kadar genişletilmiştir¹⁵⁵.

1963’de yürürlüğe konulan 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda “*Tarım ürünlerinin fiyatları, esas itibariyle bu ürünlerin maliyetlerine giren unsurlara sübvansiyon verilmesi yoluyla korunmalı, ancak Tarım Satış Kooperatifleri gelişinceye kadar, olağanüstü hal ve şartlarda bazı ürünlerin (...) sübvansiyon yoluyla korunması cihetine gidilmelidir*” denmektedir¹⁵⁶.

Başlangıçta hedef, tarımın girdi sübvansiyonları ile desteklenmesiydi. Böylelikle, hem ekim alanlarının doğal sınırına varılmış olmasından dolayı kendini dayatmakta olan yoğun tarıma geçiş hedefleniyor, hem de tarım kesiminin sınai girdi talebinin artırılması için bir formül üretilmiş oluyordu. Bu model, son tahlilde kentli burjuvazinin çıkarlarını gözetiyordu, ancak büyük toprak sahiplerinin çıkarları, girdi sübvansiyonlarına bağlı kalmamalarını gerektiriyordu.

Nitekim tarımsal destekleme politikaları zamanla bu doğrultuda evrildi. Desteklenen ürün kapsamı dönem boyunca sürekli olarak genişletildi ve girdi sübvansiyonları giderek geri plana atıldı. Dönem boyunca her plan bir önceki planın bir eleştirisi olarak yazıldı, ancak aralarında hiçbir net farklılık ortaya çıkmadı. Seçim yıllarında yüksek alım fiyatları yoluyla köylü kitlelerinin oyu kazanılırken, uzun erimde büyük toprak sahiplerinin kazançlı çıktığı ve kırsal eşitsizliğin derinleştiği bir politika yürütüldü. Dönemin sonuna doğru, 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı’na gelindiğinde modelin sonuçları şöyle eleştiriliyordu¹⁵⁷:

¹⁵⁴ Buğday, arpa, çavdar, yulaf, pamuk, tütün, yaş çay yaprağı, şeker pancarı, soya, ayçiçeği, fındık, Antep fıstığı, kuru incir, çekirdeksiz kuru üzüm, çekirdekli kuru üzüm, zeytin, haşhaş, gül çiçeği, yer fıstığı, kolza, zeytinyağı, tiftik, yapağı ve yaş ipek kozası.

¹⁵⁵ Gökhan Günaydın, **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı**, Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 2002, s.13.

¹⁵⁶ Aktaran Ergun Kip, **Türkiye’de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri**, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.140.

¹⁵⁷ Kip, s.141.

Devletin tarımı düzenleme araçlarından biri olan fiyat destekleme politikaları, ürün yapısını ve toplam üretimi ekonominin iç ve dış talepleri doğrultusunda yönlendirmek, işletmelerin çıkarları doğrultusunda işleyen bir pazarlamayı gerçekleştirmek gibi ekonomik; çiftçi gelirlerinin belirli bir düzeyin altına düşmesini engellemek, özellikle küçük ve orta işletmeleri desteklemek, tüketiciyi korumak gibi sosyal amaçlara yöneliktir. Ancak üçüncü plan döneminde uygulama bu amaçları tüm olarak sağlayamamış, üretim bileşimini ve gelir dağılımını olumsuz yönde etkilemiştir. (...) işletmeler büyüdükçe pazarlanan miktarların artmasıyla, Devlet tarafından fiyat desteğinden yararlanma tutarı artmakta, ayrıca iç tüketime de konu olan buğday gibi ürünlerde destek fiyatından, bu ürünleri kısmen de pazardan almak durumunda bulunan kendine yetersiz işletmeler olumsuz etkilenebilmektedirler.

İşletmeler arası farklılaşma göz önüne alınmadığı takdirde, tarım kesiminin dönem boyunca kazançta olduğu söylenebilir. Tablo 2.10'da sunulduğu üzere, iç ticaret hadleri dönemin sonundaki kriz yıllarına kadar tarım lehine seyretmektedir. Tarım kesimi, 1960-1961=100 kabul edildiğinde, uluslararası petrol krizinin etkilerinin hissedildiği 1972-1973 yılları ve ithal ikameci modelin tıkanıp, ekonominin bir bütün olarak krize girdiği son yıllar dışında sürekli olarak kazançtadır. Petrol krizinin etkisini buğdayda net biçimde gösterirken, pamuk ve tütün fiyatlarının seyrinde değişiklik yaratmıyor olması, pazarlanan buğday üretiminin traktörle yapılıyor olduğuna işaret etmektedir.

Dönemin tarımsal üretim yöntemleri ve kullanılan teknoloji ile hububatta, yaklaşık 100 dönümlük bir ekim alanına ulaşılmadan pazarlanabilir bir üretim miktarına ulaşılamamaktadır. 1970 sayımına göre, buğday üretenlerin %18,6'sının arazisi 100 dönümü aşmaktadır ve bu grup toplam buğday üretiminin %54'ünü üretmektedir¹⁵⁸. Durum böyle olduğunda, 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda Devlet Planlama Teşkilatı tarafından belirtilen durum ortaya çıkmakta, pazarlayabilecek miktarda buğday üreten azınlık destekleme fiyatlarından faydalanırken, kendisine yeterli üretim yapamayan, dolayısıyla piyasa fiyatından buğday satın almak durumunda kalan çoğunluk için destekleme alımları zararlı olmaktadır.

¹⁵⁸ Köymen, s.204.

Tablo 2.10
Tarım Ticaret Hadleri (1960-1979)

Yıllar	Tarım / Sanayi Ürünleri Fiyat Endeksi	Tekil Ürünlerde Tarım Ticaret Hadleri		
		Buğday	Pamuk	Tütün
1960-1961	100,0	100	100	100
1962	114,8	125	105	151
1963	114,6	126	106	232
1964	111,6	120	97	169
1965	113,5	130	94	137
1966	117,0	119	88	150
1967	114,3	119	98	138
1968	112,4	115	90	133
1969	114,7	113	87	127
1970	105,3	111	98	121
1971	101,4	111	105	112
1972	95,5	101	104	120
1973	97,6	95	126	116
1974	108,6	119	128	144
1975	128,8	113	116	209
1976	127,0	101	123	190
1977	123,4			
1978	108,0			
1979	85,8			

Kaynak: Korkut Boratav, Birikim Biçimleri ve Tarım s. 253 ve Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002, s. 176

Tablo 2.11
Çeşitli Ürünlerin Pazarlanma Oranları (1979)

Ürün	Pazarlanma Oranı	Ürün	Pazarlanma Oranı
Buğday	50,9	Ayçiçeği	99,6
Arpa	31,1	Pamuk Çiğidi	98
Çavdar	31,8	Susam	91,4
Mısır	44,9	Patates	66
Pirinç	94,2	Soğan	70,8
Fasulye	87,9	Zeytin	79,3
Nohut	81	Fındık	96,4
Mercimek	69,5	Portakal	88,8
Fiğ	31,6	Mandalina	93
Tütün	100	Üzüm	71,7
Şekerpancarı	99,9	İncir	91,8
Pamuk	98	Ayçiçeği	99,6

Kaynak: Ergun Kip, Türkiye’de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri, s.153

Nitekim, 1969 yılında yapılan bir araştırmada, Türkiye’deki buğday üreticilerinin işletme farklılıklarına göre destekleme politikalarından yararlanma oranları ayrıştırılmış ve hayli önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Tablo 2.12’de aktardığımız bu sonuçlara göre en küçük işletmeler için destekleme alımları zararlı olmakta, buğday üreticilerinin yaklaşık son %20’sini oluşturan 100 dönümün üzerindeki işletmeler ise buğdaya verilen desteğin %67,5’ini almaktadırlar.

Tablo 2.12

Buğday Üreticilerinin Destekleme Alımlarından Yararlanma Oranları (1969)

İşletme Büyüklüğü (dönüm)	Topram işletmeler içindeki oranı	Destekleme politikalarından yararlanma oranı
1-10	20,2	Kayıpta
11-25	38,7	Kayıpta
26-50	17,5	9,8
51-75	8,2	10,9
76-100	5,2	11,8
100-200	7,1	30,4
201+	3,1	37,1

Kaynak: Oya Köymen, Türkiye Tarımı ve Tarım Politikaları 1923-1980, s.205

İçinden geçilen dönemde, bir yanda toprak mülkiyetindeki eşitsizlik, diğer yanda da topraksız aile sayısı sürekli olarak artış göstermiştir¹⁵⁹. Tablo 2.13’de 1960-1980 dönemi için yapılan tarım sayımlarından elde edilen toprak mülkiyeti yapısına dair sonuçlar derlenmiştir.

¹⁵⁹ Oral, s.48.

Tablo 2.13

Toprak Mülkiyeti Dağılımı (1963, 1973 ve 1980)

Toprak Grupları (da)	İşletme Sayısı	İşletme Yüzdesi	İşlenen Toprak (da)	İşlenen Toprak Yüzdesi
----------------------	----------------	-----------------	---------------------	------------------------

1963

Topraksız	308.899	9,06		
1-5	398.866	11,70	1.143.850	0,68
6-10	375.329	11,01	3.173.240	1,90
11-20	494.623	14,51	7.447.670	4,45
21-30	349.096	10,24	8.697.630	5,20
31-40	291.121	8,54	10.242.840	6,12
41-50	223.253	6,55	10.088.630	6,03
Küçük İşletmeler (1-50)	2.132.288	62,54	40.793.860	24,38
51-100	561.732	16,47	39.953.170	23,87
101-200	291.693	8,55	39.730.730	23,74
201-500	99.785	2,93	28.421.270	16,98
501-999	11.029	0,32	7.551.580	4,51
1000-2500	2.851	0,08	3.699.230	2,21
2501-4999	981	0,03	3.137.420	1,87
5000+	491	0,01	4.056.090	2,42
Büyük İşletmeler (500+)	15.352	0,45	18.444.320	11,02
Toplam	3.409.749		167.343.350	
GINI Katsayısı	0,635			

1973

Topraksız	402.000	11,62		
1-5	351.069	10,14	1.751.860	1,03
6-10	405.257	11,71	4.048.520	2,37
11-20	594.221	17,17	11.878.480	6,96
21-30	400.786	11,58	10.019.650	5,87
31-40	276.513	7,99	9.677.960	5,67
41-50	200.521	5,79	9.023.450	5,29
Küçük İşletmeler (1-50)	2.228.367	64,39	46.399.920	27,19
51-100	478.375	13,82	35.878.120	21,02
101-200	239.150	6,91	35.872.500	21,02
201-500	95.539	2,76	33.438.650	19,59
501-999	15.190	0,44	11.392.500	6,68
1000-2500	1.350	0,04	2.035.880	1,19
2501-4999	546	0,02	1.844.810	1,08
5000+	388	0,01	3.787.560	2,22
Büyük İşletmeler (500+)	17.474	0,50	19.060.750	11,17
Toplam	3.460.905		170.649.940	
GINI Katsayısı¹	0,667			

Tablo 2.13

Toprak Mülkiyeti Dağılımı (1963, 1973 ve 1980) - devam

Toprak Grupları (da)	İşletme Sayısı	İşletme Yüzdesi	İşlenen Toprak (da)	İşlenen Toprak Yüzdesi
1980				
5-	309.892	8,48	551.789	0,24
5-9	265.306	7,26	1.766.311	0,78
10-19	527.181	14,42	7.096.213	3,14
20-29	479.979	13,13	10.772.016	4,76
30-39	393.741	10,77	12.729.048	5,63
40-49	299.922	8,20	12.640.509	5,59
Küçük İşletmeler (1-50)	2.276.021	62,25	45.555.886	20,13
50-99	738.376	20,19	48.392.133	21,39
100-199	421.523	11,53	54.244.977	23,97
200-499	192.800	5,27	51.716.340	22,86
500-999	24.785	0,68	16.762.086	7,41
1000-2499	2.500	0,07	3.597.951	1,59
2500-4999	373	0,01	1.214.931	0,54
5000+	159	0,00	4.779.514	2,11
Büyük İşletmeler (500+)	27.817	0,76	26.354.482	11,65
Toplam	3.656.537		226.263.818	
GINI Katsayısı	0,582			

Kaynak: DİE, 1963, 1973 ve 1980 Genel Tarım Sayımları

1 1970 yılı Genel Tarım Sayımı anketinde, “Topraksız” kategorisinden sonraki ilk üç grupta bulunan işletmelerin tümünün toprağının, içinde bulundukları dilimin üst sınırı kadart olduğu varsayılmıştır (1-5 grubundaki tüm işletmeler 5, 6-10 grubundaki tüm işletmeler 10, 11-20 grubundaki tüm işletmeler 20 dekar olarak hesaplanmıştır). Bu varsayımın gerçekçi olmadığı açıktır. Ayrıca 1963 yılında ortalamalara başvurmadan tüm toprakların yüzölçümlerinin hesaba dahil edilmiş, 1980 yılında ise ilk üç dilimde bulunan toprakların dilim ortalaması yüzölçümünde oldukları varsayılmıştır. Bu çalışmada, 1970 için yapılan GINI hesaplamasında ilk üç dilimde bulunan toprakların dilim ortalaması kadar (sırasıyla 3, 8 ve 15,5) oldukları varsayılmış ve hesaplama bu rakamlar ile yapılmıştır. DİE’nin varsayımına dayanıldığında GINI katsayısı 0,642’ye düşmektedir.

Tablo 2.13’de sunulan verilerin kuşkusuz en ilginç kısmı, beyan edilen mülkiyet toplamının izlediği seyirdir. 1952 sayımında (Tablo 2.9) toplam 194.519.410 dekar bulgularan toprak mülkiyeti, 1963 sayımında 167.343.350 dekara düşmekte, 1973 sayımında ise ancak 170.649.940 dekara yükselmektedir. Toprak reformu tartışmalarının küllenmesinin ardından saklanan topraklar “yastık altından” çıkmakta ve toplam mülkiyet 1980 sayımında 226.263.818 dekara sığramaktadır.

Öte yandan, arazi miktarlarını saklamaya ihtiyaç duymayan küçük mülkiyet sahiplerinin durumlarında yaşanan değişikliğe yakından bakıldığında şu sonuçlara varılmaktadır:

50 dekar ve daha küçük işletmelerin sayısında 1950-1963 arasında yaşanan büyük artış (1.570.200’den 2.132.288’e), 50’li yıllar boyunca yürütülen toprak dağıtım faaliyetlerinin bir sonucudur. Aynı dilimin bütün ekili toprakları içerisindeki payının 1952 sayımında bulgularan %18,64’ten 1963 sayımında %24,38’e yükselmesi de kısmen toprak dağıtımı ile açıklanabilir, ancak 1960 yılında toprak dağıtım faaliyetlerinin durdurulduğu¹⁶⁰ dikkate alınırsa bu işletmelerin bütün içindeki payının 1973’de %27,19’a yükselip ardından 1980’de %20,13’e düşmesi mantıklı değildir. Büyük mülklerin olduğundan küçük gösteriliyor olmaları, en küçük dilimde bulunan arazilerin bütün içindeki payını suni olarak yükseltmekte ve bu durumun etkisi en fazla 1973 sayımında hissedilmektedir. Gerçekte, küçük işletmelerin bütün içerisindeki payı sürekli olarak düşmektedir.

Nitekim DİE tarafından derlenen tarım istatistiklerinde bulgularan toprak miktarları ile toprak sahipleri tarafından, tarım sayımı anketlerinde beyan edilen toprak miktarları birbirlerini tutmamaktadır. Boratav tarafından yapılan bir karşılaştırmaya göre, 1963 sayımında yaklaşık 93 milyon, 1973 sayımında ise yaklaşık 134 milyon dekar toprak eksik beyan edilmiştir¹⁶¹.

Toprak mülkiyetinin merkezileşmesi dönem boyunca sürmüştür. 1950 yılından 1963 yılına kadar geçen sürede toprak dağıtımları sayesinde GINI katsayısına belirgin

¹⁶⁰ Rozaliyev, s.13.

¹⁶¹ Korkut Boratav, **1963 ve 1970 Tarım Sayımlarına Göre Toprak Dağılımı**, *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde (der. Oya Baydar), Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s.87.

biçimde yansıyan bir eşitleme yaşanmış olsa da, 1963 yılından itibaren mülkiyet yapısı tekrar büyük toprak sahiplerinin lehine bozulmaya başlamıştır. GINI katsayısı 1963 yılında 0,635'ten 1973 yılında 0,667'ye yükselmekte, 1980 yılında ise 0,582'ye düşmektedir. GINI katsayısının 1980 yılında gösterdiği büyük düşüşün sebeplerinden biri bu yıl için topraksız aile sayısının bulunmayışıdır. Topraksız aileler ilk dilim içerisinde de sayılmamışlardır, zira eğer durum böyle olsaydı, 1-5 dekarlık dilimdeki aile sayısında 1973 yılındakine nazaran belirgin bir sıçrama meydana gelmesi gerekirdi.

Büyük işletmelerin sayısındaki artış ise, yalnızca saklanan toprakların ortaya çıkması ile açıklanamayacak bir düzenlilik arz etmektedir. Toprak saklamanın en yoğun hissedildiği 1973 sayımında dahi bir önceki sayıma göre artış gösteren (15.352'den 17.474'e) büyük işletmelerin sayısı dönem boyunca artmış; 1973 sayımı ile 1980 sayımı arasında ise saklanan toprakların beyan edilmesine ancak kısmen dayandırılabilir bir sıçrama yapmıştır (17.474'den 27.817'ye).

Krediye ulaşma olanakları, dönem boyunca işletmeler arası eşitsizliği artıran bir başka faktör olmuştur. Kalkınma planlarında yeterli olanaklara sahip olmayan orta ve küçük tarım işletmelerinin destekleneceği belirtilse de, uygulanan kredi politikası bu yönde olmamıştır. Ziraat Bankası kredilerinde mülkiyet baz alınmaya devam etmiş, küçük işletmelere yönelik özel bir uygulama yürütülmemiştir. Bunun sonucunda, 1960 yılında, kredi alabilen çiftçilerin %88'i toplam kredilerin % 42'sini alırken, %12'si toplam kredilerin %58'ini almıştır. 1965 yılında eşitsizlik daha da artmış; bu sefer çiftçilerin %92'si kredilerin %53'ünü alırken, %8'i kredilerin %47'sini almıştır. Ayrıca, 1965 yılında Ziraat Bankasından tarım işletmelerinin ancak %32'si kredi alabilmiştir. Dağılım 1975 yılına kadar bozulmaya devam etmiş, bu yıl çiftçilerin %89'u kredilerin %3'ünü alabilirken, geri kalan %11'i kredilerin %97'sini almıştır¹⁶².

Bir başka örgütlü kredi olanağı olan Tarım Kredi Kooperatifleri'nde de durum farklı değildir. Ziraat Bankası tarafından 1973 yılında yaptırılan bir araştırmaya göre en düşük kredi diliminden borç alan ve toplam kooperatif ortaklarının %45'ini oluşturan

¹⁶² Oral, s.56.

kesim kredilerin %12'sini kullanabilirken, en yüksek borçlanma diliminde bulunan %15'lik kesim kredilerin %50'sini kullanmaktadır¹⁶³.

Örgütlü krediler bu şekilde eşitsiz dağılırken, kredi alamayan küçük köylüler tefeciden borçlanmak zorunda kalmaktadır. 1973 yılında yapılan araştırmaya göre, tarım kredilerinin %44'ü örgütlenmiş, %56'sı ise örgütlenmemiş piyasalardan sağlanmaktadır. Küçük işletmeler ele alındığında (1-100 dekar) örgütlü kredi oranı %30'a düşmekte ve örgütsüz kredi oranı %70'e yükselmektedir¹⁶⁴. Örgütlü piyasada borçlananlar içerisinde en fazla geri ödeme zorluğu çekenler de küçük köylülerdir. Ziraat Bankası'ndan kredi alan çiftçilerin %30'u geri ödemede sorun yaşarken, ödeme güçlüğü çeken bu çiftçilerin aldıkları kredinin toplam kredi hacmine oranı %20'dir¹⁶⁵.

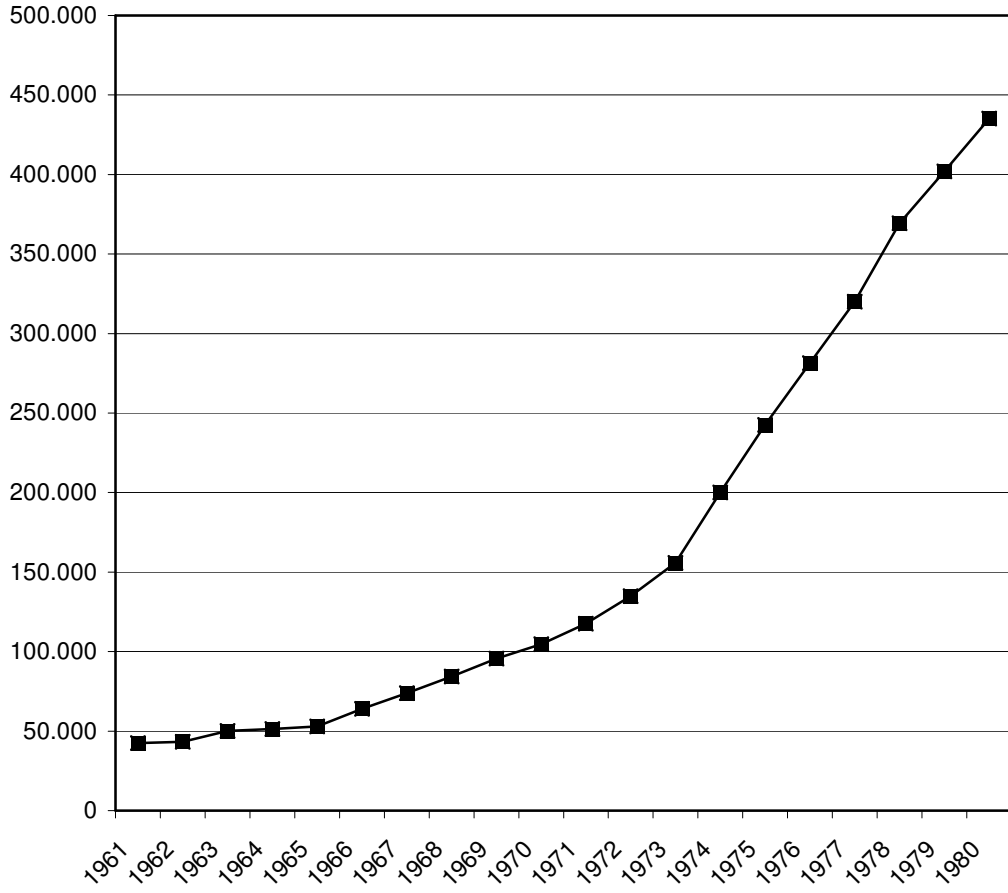
Büyük çiftçilere yönelik cazip Ziraat Bankası kredilerinin de etkisiyle, tarımın mekanizasyonu dönem boyunca devam etmiştir. Türkiye'de dönemin başında yaklaşık 42.500 traktör varken, bilhassa petrol krizinin atlatıldığı 1973 sonrasında bu sayı hızla artmış ve 1980'e gelindiğinde 435.000'i geçmiştir (Grafik 2.1).

Bütün bu gelişmelerin etkileri, kırsal nüfus üzerinde kendisini göstermektedir. Kırsal nüfus, dönem boyunca sayısal olarak artış gösterse de, toplam nüfusa oranı dönem boyunca düşmüştür. (Grafik 2.2).

¹⁶³ Çelik Aruoba, **Tarımda Teknolojinin Değişmesinin Gelir Dağılımına Etkisi**, Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000) içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.205.

¹⁶⁴ Oral, s.55.

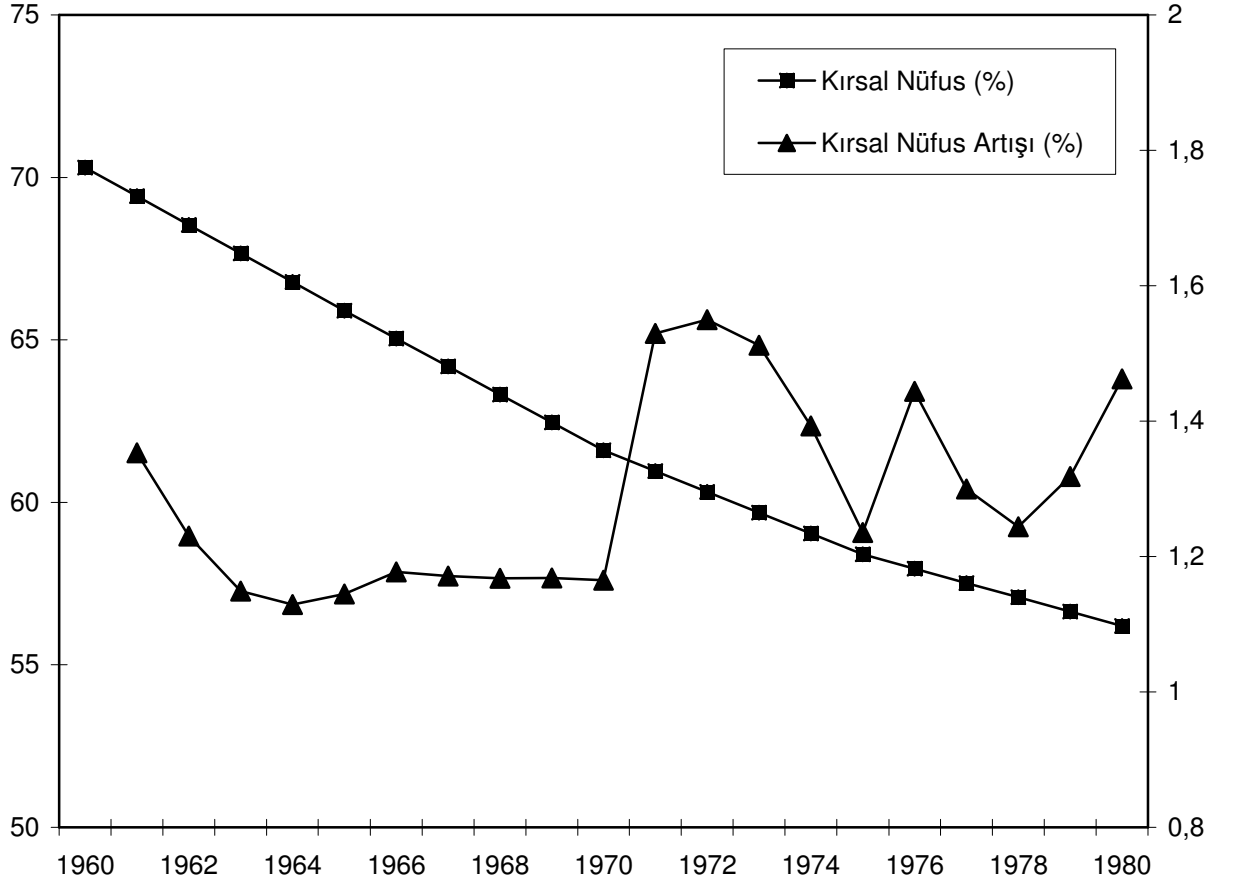
¹⁶⁵ Aruoba, s.205.

Grafik 2.1
Traktör Kullanımı (1961-1980)
Kaynak: Dünya Bankası, World Development Indicators 2005 CD

Kırsal
Nüfus (%)

Kırsal Nüfus
Artışı (%)

Grafik 2.2

Kırsal Nüfus ve Kırsal Nüfus Artışı (1960-1980)

Kaynak: Dünya Bankası, World Development Indicators 2005 CD

Dönemi sonlandıracak olan krizin tarım sektörüne etkilerinin incelemeden önce, son olarak bu dönemde belirgin biçimde hız kazanan kooperatifleşme ve kooperatif faaliyetlerini incelemek faydalı olacaktır.

Türkiye’de kitlelerin siyasal hayata katılımının önemli ölçüde arttığı 1960-1980 döneminde kırsal nüfusun, bilhassa da küçük köylülüğün bir sınıf olarak kendisini ifade etmesinin önünü toprak ağaları ve şeyhler yoluyla kesmek zorlaşmaya başlamıştı. Tarımsal sektöre yönelik devlet kredilerden, destekleme alımlarından ve sulama gibi altyapı oluşturma faaliyetlerinden neredeyse tamamen büyük toprak sahipleri yararlanıyordu. Bu durum, halen toprağı sulanmayan, devletten düşük faizle kredi alıp kendisine yüksek faizle borç veren büyük toprak sahibi tefeciye borç almak için muhtaç olan, pazarlanabilir miktarda ürün üretmediği için destekleme alımlarından faydalanamayan küçük köylülük içinde huzursuzluk yaratmaya başlamıştı¹⁶⁶:

1960’tan itibaren ağırlıkla bu kayırma politikasına karşı tepkiler, çok kısmen de toprak talebiyle birleşince küçük üretici ve yoksul köylülerin belli bir muhalefeti hissedilmeye başlandı. Ancak bu örgütsüz muhalefet henüz kendine akacak bir mecra bulamadan içdiş edilmiş bir kooperatifçilik modeli içine hapsedildi. Olay dağınık başladı, daha da dağınık ve umutsuz şekilde bitti. Resmi kooperatiflerde biraraya getirilen köylüler, bu kurumların bir araç olarak kullanılmasıyla Almanya’ya işgücü ihracının konusu haline geldiler.

Almanya’ya işçi ihracında Köy Kalkınma Kooperatifleri kullanılmıştır ve bu uygulama, mülksüzleşerek kırdan çözülen kitlelerin bir kısmını Türkiye’nin metropolleri yerine yurt dışına yönlendirmiştir. Sürecin işleyişini, Köy Kalkınma Kooperatifleri’nin seyrini izleyerek de gözlemek mümkündür. 1965 yılına kadar toplam sayıları yurt çapında 58 adet olan Köy Kalkınma Kooperatifleri, Almanya’ya işçi olarak gitmek isteyenlerin baş vurdukları yerler haline geldiğinde, sayıları hızla artmaya başlamış ve 1971’e gelindiğinde 2270 taneye ulaşmıştır. Almanya’nın iş ve işçi bulma kurumu şubeleri gibi çalışan ve topraktan umudunu kesen insanları Almanya’ya

¹⁶⁶ Akad, s.144.

göndermekten başka elle tutulur hiçbir proje üretmeyen bu kooperatifler, 1973 yılında yaşanan kriz ile işçi alımlarının durdurulmasından sonra bu fonksiyonlarını da yitirmiş, ancak sayıları artmaya devam etmiştir. Sayıları 1974'te 6000, 1977'de 7070'e yükselen Köy Kalkınma Kooperatifleri'nin üye sayısı da bir milyona yaklaşmıştır¹⁶⁷:

Yapılan projelerin ise çoğu temel inşaat yapıldıktan sonra yarıda kalıyor, bitip işlemeye geçen çok az sayıdaki proje ise birkaç yıl içinde iflas ediyordu. Çünkü bunlara bakış açısı köylülerin demokratik bir örgütlenmesi değil, çok ortaklı bir ticaret şirketinin oluşturulması tarzındaydı. Üstelik, kimse bu projelere sahip çıkmıyordu. Ayrıca, ticaret şirketi anlayışı demokratik mekanizmalar oluşturulmasını büyük ölçüde engelliyor, bu kooperatif modeliyle köylü demokratik kooperatifçilik fikrinden de uzaklaşmış oluyordu ki, hedef te esasen buydu.

Ayrıca 1968 yılında, Vietnam savaşı sırasında ABD Savunma Bakanı olan Robert McNamara'nın Dünya Bankası'nın başına geçmesi ile Dünya Bankası tarımsal dönüşüm konusuna ciddi miktarda kaynak ayırmaya başlamıştır. Bu dönemde bir yanda Dünya Bankası'nın toplam kredi hacminde büyük bir artış yaşanmış, diğer yandan da Banka borçlarının bileşiminde tarım, kırsal kalkınma ve kentsel kalkınma projelerinin ağırlığı göz görünür biçimde artmıştır¹⁶⁸.

Dünya Bankası'nda yaşanan bu dönüşüm, Vietnam savaşıdan çıkartılan derslerin bir sonucu olarak göze çarpmaktadır. Küçük köylülüğün devrimcileşebileceğinin Çin'den sonra Vietnam'da da teyid edilmiş olması, Dünya Bankası'nı bu yöne kaynak aktarmaya yöneltmişti. Aktarılan bu kaynaklardaki amaç, geç kapitalistleşmiş ülkelerde giderek hızlanmakta olan küçük köylülüğün sıkışması-çözülmesi sürecinin daha kontrollü işlemlerini sağlamaktır.

Dünya Bankası'nın kredi politikalarındaki bu değişiklik, Türkiye'ye verilen tarımsal kredilerin miktarında da kendisini göstermektedir. Banka'nın Türkiye'ye tarım

¹⁶⁷ Akad, s.152.

¹⁶⁸ Ayşe Tatar Peker, **Dünya Bankası: "Büyüme" Söyleminden "İyi Yönetme" Söylemine**, *Toplum ve Bilim*, Sayı 69, Bahar 1996, s.20.

sektöründe verdiği kredilerin sayısı 1950’de 1 adet, 1960’larda 2 adet, 1970’lerde 13 adet olmuştur (Tablo 3.1). Dünya Bankası’nın yürüttüğü kredi politikaları 1969’da kurulan Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV) tarafından hazırlanan projelerde kendisini göstermiş, Antep-Çukurova ve Çorum-Çankırı eksenleri üzerinde küçük köylüleri pazara bağlayacak arıcılık, tavukçuluk gibi projeler hayata geçirilmiştir¹⁶⁹. Bu projeler bilhassa yoksul köylülerin mülksüzlüğe en yakın kesimi olan orman köylüleri ve geçimlik olarak hayvancılıkla uğraşan köylüleri hedef alıyordu¹⁷⁰:

Güdümlü kooperatifçilik modeli, 1980 darbesinin ardından önemini kaybetmiştir. Darbenin ardından girilen dönemde bağımsız bir köylü muhalefетinin olmayışı, küçük köylülüğün siyasi enerjisini soğurmaya yönelik bu yapıları egemen sınıflar için gereksiz hale getirmiş, öte yandan köylüler de kooperatifçilik olgusuna karşı ilgilerini büyük ölçüde yitirmişlerdir¹⁷¹.

İthal ikameci politikalar dönemini sonlandıracak olan ekonomik buhranın başlangıcı olarak kabul edilen 1977 yılı, seçim yılı olduğundan dolayı yüksek destekleme fiyatlarına sahne olmuştur. İthal ikameci modelin uluslararası gündemden düşmesiyle birlikte, modeli terk etme konusunda kısmen ayak sürüyen yeni Ecevit hükümetine yönelik IMF baskıları da artmıştır. Uygulanması beklenen politikalar arasında, tarımsal desteklerin dondurulması da vardır.

1977 yılından itibaren iç ticaret hadleri 1977-1979 arasında %32 düzeyinde bir kayıpla hızla tarım aleyhine dönmüştür.

1979 yılında Ecevit hükümetinin, TÜSİAD’ın da baskılarıyla iktidardan düşürülmesiyle darbeden önceki son hükümet olan Demirel hükümeti kurulmuş ve 24 Ocak – 12 Eylül süreci ile dönem sonlanmıştır. Yaşanan değişimin boyutları, sonraki bölümde incelenecektir.

¹⁶⁹ Akad, s.144.

¹⁷⁰ TKV’nin amaçları proleterleşmenin toplumsal bir patlamaya dönüşmesini engellemek için arıcılık, tavukçuluk, sütçülük gibi küçük mülkiyete dayalı üretim birimleri kurmak, tekeli burjuvaziye yeni pazar olanakları yaratmak ve bir şeyler yapıtıyormuş havasını yaratarak halkın uyanmasını geciktirmektir.

Oral, s.50.

¹⁷¹ Akad, s.145.

Planlı kalkınma döneminin bilhassa ikinci yarısında genişletilen tarımsal destek politikalarının, kuşkusuz yalnızca büyük toprak sahiplerine yaradığını söylemek mümkün değildir. Bu politikalar sayesinde, örgütlü krediye ulaşma ve pazarlanabilir ürün üretme olanağı bulan orta köylülük ile, yüksek destekleme fiyatları belirlenen ve küçük ekim alanlarında yetiştirilmeye müsait ürünleri (örneğin tütün) üretebilen küçük köylülük de süreçten reel bir kazanç sağlamışlardır. Bu durum ithal ikameci modelin ihtiyaç duyduğu iç talep açısından da olumlu olmuştur.

Ancak, dönem boyunca tarım kesimine aktarılan kaynağın son tahlilde tarım kesiminde daha eşitsiz bir yapı oluşturduğu tarımsal dönüşüm politikalarının birinci garantörü konumunda olan Dünya Bankası tarafından da söylenmektedir. 1977 yılında yayınlanan bir Dünya Bankası raporuna göre¹⁷²:

1. *Kırsal kesim kamu yatırımları, kırsal gelir dağılımı adaletsizliğini artıracak yönde olmuştur*
2. *Destekleme politikaları zengin çiftçinin yararına, yoksul köylülerin aleyhine olmuştur*
3. *Kredi politikaları en çok büyük çaplı ticari tarım işletmelerine yaramış, gelir dağılımı adaletsizliğini düzeltici yönde olumlu bir etkisi olmamıştır*
4. *Toprak politikası sosyal ve gelir dağılımı adaletini ve verimliliği artırıcı yönde olmamıştır*
5. *Türkiye, Meksika ve Brezilya ile birlikte dünyada en adaletsiz kırsal gelir dağılımına sahip ülkelerden biridir. En üst gelir grubundaki üreticilerin %10'u, gelirin %43'ünü, en alt %20, gelirin %2,7'sini almaktadır*

¹⁷² Aktaran Oya Köymen; **Bahattin Akşit, Çelik Aruoba ve Nükhet Sirman-Eralp'in Tebliğlerine İlişkin Yorum**, Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000) içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.236.

2.7 ARA DEĞERLENDİRME

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1980 yılına kadar Anadolu'da tarımsal dönüşüm açısından yaşananlar, 1980 sonrasında yaşanan dönüşüm sürecini anlayabilmek için kritik ipuçları barındırmaktadır. Bir kırılma noktası olarak tayin edilen 1980 yılının öncesi ve sonrasının tarım kesiminin seyri açısından ne ölçüde süreklilik ve ne ölçüde kopuş arz ettiğinin sağlıklı biçimde incelenebilmesi için 1980 öncesi döneme dair varılan sonuçların özetlemesi faydalı olacaktır.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu ile iktidara gelecek olan ve başlangıcı 1908 olarak tanımlanan burjuva devrimi, kendi seyri içinde edindiği ulusal karakterden dolayı, kendisini net biçimde destekleyecek bir burjuva sınıfına yaslanamamıştı. Kentlerdeki ilksel birikimi elinde bulunduran gayrimüslim burjuvazinin ulusal niteliği bu denli belirgin bir devrimin taşıyıcısı olması mümkün değildi. Dolayısıyla Anadolu devriminin metropolitan İstanbul'dan uzaklaştıkça iktidara yaklaşması ve ikili iktidarın ikinci odağının, kimi başka örneklerin aksine eski iktidarın yanı başında değil hayli uzağında kurulmuş olması hiç şaşırtıcı değildi zira Kemalist devrimin ihtiyaç duyduğu sınıfsal desteği, İstanbul değil Anadolu'nun büyük toprak sahipleri ve diğer köylü eşraf sağlıyordu.

Kemalist kadroların kırsal eşraf ile devrim yolunda yaptığı bu ittifak, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda oluşacak iktidarın sınıfsal karakteri konusunda çok önemli etkilere sahip olmuştur. Ateşkesin imzalanması ve iktidarın kesinleştirilmesinden sonra mübadeleler yoluyla iyice aşınan kentli gayrimüslim burjuvazi Türkiye kapitalizminin kuruluş sürecinde yalnızca dipnotlarda yer alabiliyor ve başta Ankara olmak üzere kent merkezlerinde Müslüman ve Türk burjuvazi gelişmeye başlıyordu.

Ancak Anadolu kapitalizmi, büyük toprak sahiplerine uzun bir süre daha tabi olmak zorunda kalmıştır zira Osmanlı'dan sanayi birikimi açısından hiç bir şey devralınmadığı gibi, oluşmakta olan kentli burjuvazi de bir sanayi devrimine öncülük edecek ilksel birikime sahip değildir. Bu tabiyet, incelediğimiz dönem boyunca, etkisi

azalarak da olsa, devletin tarım politikalarını belirleyen en önemli siyasi faktör olmayı sürdürmüştür.

Ayrıca, kentli bir yapı kazanmaya başlayan burjuvazinin önemli bir kısmı da özünde kırdan geliyordu. Topraklarını kahyalara devredip kente yerleşen büyük toprak sahipleri yoksul köylüleri tefecilik ve tüccarlık yoluyla sömürerek birikimlerini sürdürüyorlardı. Ancak bu birikim çoğunlukla aynı faaliyetlerin hacmini genişletmek için kullanıldığından, üretici güçleri artırıcı bir etki yarattığını söylemek mümkün değildir.

Anadolu’da kapitalizmin gelişme sürecinde tarım kesimine dair ikinci önemli özellik emek darlığıdır.

Erken kapitalistleşen ülkelerde burjuva devrimi, tarımsal üretimin ekstansif büyüme sınırına ulaşıldıktan sonra meydana gelmiştir. Bu ülkelerde kapitalizm, emek verimliliğini yükseltecek ve emek tasarrufu sağlayacak teknolojiler ile tarımda var olan emek fazlasını açığa çıkartmış, bu emek fazlasını şehirlere aktararak kentli işçi sınıfını oluşturmuş ve sanayi devriminin ihtiyaç duyduğu iş gücünü sağlamıştır. Kurtuluş Savaşı’nın bitiminde Anadolu’da durum bu değildir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarında art arda gelen savaşlar, sonrasında 1. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı’nın ardından Anadolu’da çalışabilecek genç nüfus büyük aşınmaya uğramıştır. Bu aşınma, kentlere işgücü aktarmak şöyle dursun, kırdaki tarımsal üretim için gerekli emeğin dahi karşılanamamasına neden olmaktadır. Ayrıca, Osmanlı döneminden kalan miri topraklar Türkiye Cumhuriyetinin kamu toprağına dönüştürülmüş ve devletin elinde büyük miktarda arazi toplanmasını sağlamıştır. Bu faktörlerin sonucunda, devrimin hemen sonrasında Anadolu’da gerek devletin, gerekse şahısların elinde önemli miktarda ekilmeye müsait ama emek darlığı nedeniyle ekilemeyen toprak bulunmaktadır.

Büyük toprak sahipleri ve kırsal eşraf incelediğimiz dönem boyunca iktidardaki ağırlıklarını kullanarak, tarımsal dönüşüme dair kararların hep kendilerine çıkar sağlayacak biçimlerde alınmasını sağlamışlardır. Örneğin toprak reformu kuruluş yıllarında açık tartışma konusu dahi edilmemiştir. Bütçenin en önemli gelir kalemi olan

Aşar Vergisi kaldırılmış, yerine hiçbir tarımsal vergi getirilmeyerek tarımsal gelir fiilen maliye kapsamının dışına çıkartılmış, ortaya çıkan bütçe açığı da şeker ve gazyağına vergi konarak kapatılmıştır.

Öte yandan, kimi atılımlar yapıyor olsa da, sanayi devrimi olarak tanımlanabilecek bir endüstriyel gelişmenin yaşanmadığı ülkede devlet atıl işgücünü kırdı tutmak için kimi önlemler almaktadır. Örneğin mübadele yoluyla yurt dışından gelen insanlar, pekala şehirlerde iskân edilebilecekken, kırsal alanda kendilerine toprak verilmektedir. Ayrıca devlet, azar azar da olsa muhtaç köylülere toprak dağıtmaktadır. Kısa vadede küçük köylülüğün kitleler halinde kırdan kopmasının önüne geçen bu önlemler, uzun vadede ise mülksüzleşme yoluyla devlet arazilerinin hayli ucuza (köylünün elinden çıkartmak için bulabildiği fiyata) büyük toprak sahiplerinin özel mülküne dönüşmesi anlamına gelmektedir.

2. Dünya Savaşı'nın bitiminde Türkiye halen tarımsal hammadde ihracatçısı bir ülkedir, ancak ürettiği sınai ürünü ihraç etme imkanına sahip olmayan kentli burjuvaziye artık iç pazar dar gelmektedir. Bu dönemde toprak reformu tartışmaları eskiye göre daha şiddetli bir hal almış ve Türkiye'nin egemen burjuvazi – büyük toprak sahibi ittifakında küçük çaplı bir sarsıntı yaşanmıştır.

Büyük toprak sahiplerinin bu sarsıntıya verdikleri refleks, bir yanda burjuvaziye asıl sınıfsal düşmanın kırdı da, kentte de mülksüzler olduğunu hatırlatmak; diğer yanda da ayrı bir sınıfsal katman olma özelliklerini olabildiğince hızla ortadan kaldırarak burjuvalaşmak olmuştur. Yaklaşık Demokrat Parti iktidarları dönemine denk gelen bu süreç içerisinde, Marshall Yardımı ile tarımda ciddi bir makinalaşma hamlesi yapılmış ve tarımdaki büyük üretimde sermayenin organik bileşimi hızla artmıştır. Bu açıdan incelenen dönem boyunca büyük toprak sahipleri giderek artan bir hızla burjuvalaşmış, dönemin sonuna gelindiğinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da varlığını sürdüren bazı pre-kapitalist ilişkiler dışında büyük toprak sahiplerini burjuvaziden ayırt eden bir fark kalmamıştır.

İncelenen dönemin son yılları, Türkiye kapitalizminin ve Türkiye'deki sınıf mücadelelerinin bir başka özelliğine işaret etmektedir. 1960'lar boyunca güçlenen, 12

Mart darbesi ile sindirilemeyen ve 1970’lerin ikinci yarısında giderek şiddetlenen uzun bir siyasi krize taraf olan işçi sınıfının egemen sınıflar içerisinde yarattığı tedirginlik, küçük köylülüğün kimi kesimlerinin de yararına olmuştur. 1970’lerde hızla genişletilen destekleme alımları, destekleme kapsamına giren ürünlerden satılabilecek miktarda üreten küçük köylülük için daha iyi bir geçim düzeyi anlamına gelmiştir. Literatürde sık sık “popülizm” olarak tanımlanan ve çoğunlukla eleştirel yaklaşılan bu durum, Türkiye kapitalizminin, siyasi kriz ortamında kırdaki yaşayan halk kitlelerinin düzen dışına savrulmasını önlemek için verdiği bir sınıfsal reflektir. Bu refleksin sonuçları, küçük köylülük için ekonomik bir kazanım olmuştur.

İncelenen dönemden çıkan bir diğer sonuç budur: Türkiye’de küçük köylülüğe yönelik kapsayıcı politikalar, düzenin kendisini tehlikede hissettiği dönemlerde devreye sokulmaktadır. Bu dönemler, zannedildiği gibi yalnızca seçim yılları değildir ve düzen bir kural olarak seçim yıllarında “popülist” olmak zorunda değildir, zira düzenin bu şekilde davranmadığı seçim yılları olmuştur. Düzenin yoksul köylülerin “yüzünü güldürecek” biçimde bir tavır takınması için, sınıf mücadelesinin şiddetlenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, işçi sınıfı ile yoksul köylülüğün objektif olarak ortak olan çıkarları, mücadelenin her ikisine de kazanım sağlıyor olması ile pratikte de ispatlanmaktadır.

3. BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN 1980 SONRASI TARIM POLİTİKALARI VE TARIMSAL DÖNÜŞÜM

12 Eylül 1980 askeri darbesi ile girilen dönem, Türkiye Cumhuriyeti’nin yalnızca ekonomi politikalarında kapitalist dünya sistemine paralel değişiklikler yaşamasına değil, aynı zamanda Türkiye kapitalizminin kurumsallaşması açısından da önemli gelişmelere sahne olmuştur.

Emekçi sınıfların mücadelesinin yasal tüm aygıtlarının askıya alındığı, bunun karşılığında mülk sahibi yönetici sınıfların çıkarlarının kayıtsız şartsız gözetilmeye devam ettiği kanlı bir cunta iktidarıyla açılan dönem, devletin tarım sektöründeki müdahil rolünün tedrici olarak ortadan kaldırılmasına sahne olmuştur. Süreç gel-gitler şeklinde yaşansa da uzun vadede devletin tarım sektörüne yönelik koruma ve destekleme politikaları giderek artan bir hızla aşınmaya uğramış; buna paralel olarak normal şartlarda kırdaki geçimlerini sağlayamayacak durumda olan, ancak devlet destekleri sayesinde varlıklarını sürdürebilen yoksul köylü kitleleri de benzer bir çözülme sürecinden geçmiştir. Bu süreç günümüzde halen devam etmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde, 1980 sonrası dönemde devlet politikalarının tarıma ve tarımsal dönüşüme etkileri incelenecektir. Bunu yaparken, çalışmanın daha sonraki kesimlerinde kimi argümanların tekrarlanmasını göze alarak, öncelikle dönemi kendi içerisinde alt dönemlere ayıracak tarihsel bir özet çıkartılacak ve ardından dönem boyunca uluslararası kurumların Türkiye tarımına etkileri, bu konuya müstakil bir alt bölüm ayırarak incelenecektir.

Bu alt bölümlerin ardından 1980 yılından günümüze dek devletin tarım politikalarının nasıl seyrettiği ve bu seyrin kırsal nüfus, kırdaki sınıfsal yapılar, mülkiyet ilişkileri gibi başlıklarda hangi dönüşümlere yol açtığı incelenecektir. Bölümün sonunda ise bölüm içerisinde varılan sonuçlar özetlenecek ve çalışmanın sonuç bölümüne geçilecektir.

3.1 1980 SONRASINDA TARIM SEKTÖRÜNÜN TARİHSEL SEYRİ

İncelenecek olan dönem, tıkanmış olan ithal ikameci büyüme modelinin terk edilmesinin çerçevesini oluşturan 24 Ocak kararlarının, 12 Eylül rejimi altında fiilen uygulamaya geçirilmesi ve böylelikle emekçi sınıflara yönelik çok yönlü, şiddetli bir saldırının başlatılması ile açılmıştır. Sıkı yönetimin emekçi sınıfların mücadele aygıtlarını ortadan kaldırmış olmasının verdiği rahatlıkla, dönemin Başbakan Yardımcısı Turgut Özal'ın danışmanlığında döviz ihtiyacını dış ticaretten karşılamayı hedefleyen yeni liberal politikalar uygulanmaya başlanmıştır.

Üç yıllık cunta iktidarının ardından yeniden genel seçim yapılmış ve bu seçimde Turgut Özal'ın kurduğu ANAP, egemen sınıfların tamamının çıkarlarını ve ideolojik söylemlerini içeren, kendi içinde koalisyon yapısı ile iktidara yerleşmiştir. 1980 öncesinin siyasi liderlerinin tümünün yasaklı olmasının da etkisiyle, bir bakıma egemen sınıfların birleşik cephesi olarak görülebilecek ANAP'ın iktidarı boyunca emekçi sınıfların çıkarları sürekli olarak geriletilmiştir.

Siyasi yasakların kaldırılması ve 12 Eylül rejiminin baskıcı uygulamalarının görece hafiflemesinin ardından sınıf mücadelesi yeniden şiddetlenmeye başlamıştır. 1989 yılı itibariyle hayli eylemli bir döneme girilmiş ve emekçi sınıfların sekiz yıl boyunca kaybettiği ekonomik mevziler tedrici olarak yeniden kazanılmaya başlamıştır. Kısa ömürlü çok sayıda koalisyon hükümetinin kurulduğu bu yıllarda ayrıca, 1989 yılında gerçekleşen finansal serbestleşmenin etkisiyle Türkiye ekonomisi, uluslararası kapitalist sisteme çok daha derin bağlarla entegre olmaya başlamıştır.

Bu eklemlenme, 1990'ların ikinci yarısı boyunca, AB ile yapılan Gümrük Birliği Anlaşması, IMF ile yürütülen yapısal uyum programı gibi unsurlar ile giderek daha kurumsal bir yapı kazanmış, bunun yanı sıra art arda yaşanan ekonomik krizlerin de etkisiyle derinleşmiştir. Krizler ayrıca, 1989 itibariyle emekçi sınıfların elde ettiği

kazanımların hızla erimesine neden olmuş, sermaye sınıfı bu bakımdan “rövanş almıştır”¹⁷³.

Emekçi sınıfların hayatında büyük bir yıkıma neden olan 2001 krizinin ardından, ekonominin yönetimi açısından bir ara döneme girilmiş, “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” adı altında, esasen önceki yapısal uyum programlarından çok da farklı olamayan bir istikrar programı, olağanüstü yetkilerle donatılmış Kemal Derviş tarafından hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur.

Bu ara dönemin ardından siyaset sahnesinde de önemli bir değişiklik yaşanmış, 2002 seçimlerinde, on bir yıl sonra ilk defa AKP tarafından tek parti iktidarı kurulmuştur. AKP iktidarı, borç servisi dışındaki tüm devlet harcamalarını olabildiğince kısmayı hedefleyen ve özelleştirmelere büyük ağırlık veren daralmacı istikrar programını harfiyen uygulamaya devam etmiştir.

Kısaca bu şekilde özetlenebilecek olan 1980 sonrası dönemin tarım sektörüne etkilerini tarihsel olarak incelemek için, bu dönem dört alt döneme ayrılacaktır. Bu alt dönemler şöyle belirlenmiştir:

1) 12 Eylül darbesinden Turgut Özal’ın Cumhurbaşkanı olduğu ve ANAP iktidarının dağılmaya başladığı 1989 yılına kadar yaşanan *darbe sonrası yeni liberal saldırı* dönemi,

2) Çok partili siyasi hayatın yeniden başladığı ve emekçi sınıfların mücadelesinin şiddetlendiği, 1994 krizine kadar süren *yeniden çok partili rejim ve şiddetlenen sınıf mücadelesi* dönemi,

3) 1994 krizi ile başlayan, ekonomik çalkantıların ve bunalımların giderek sıklaştığı, 2001 kriziyle de doruğa ulaştığı *iki kriz* arası dönem ve,

¹⁷³ Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, s.194.

4) 2001 krizinin ardından Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın yürürlüğe konduğu, AKP iktidarı boyunca da sürdürüldüğü *konsolidasyon ve dünya kapitalizmine derinleşen eklemlenme* dönemi.

3.1.1 Darbe Sonrası Yeni Liberal Saldırı (1980-1988)

24 Ocak kararlarının hızla hayata geçirilmesiyle birlikte, tarıma yönelik devlet destekleri de azaltılmaya başlamıştır. 1980 yılının başında 24 üründen oluşan destekleme alımları yelpazesi, hızla daraltılmış ve 1990 yılına gelindiğinde 10 ürüne¹⁷⁴ kadar düşürülmüştür¹⁷⁵.

Bu dönemde yalnızca destekleme alımları değil, girdi ve kredi destekleri de geri çekilmiştir. Tarımda kullanılan gübre ve tarım ilacı gibi sınai girdilere verilen sübvansiyonlar daraltılır ya da kaldırılırken, buna paralel olarak iç ticaret hadleri de tarım aleyhine dönmüştür.

Bir yandan destekleme alımları ve girdi destekleri azaltılırken diğer yandan da tarımsal girdilerin üretim ve ithalatı devlet tekelinden çıkartılmaktadır. 1984 yılında tohumluk ithalatı serbest bırakılmış, ayrıca ithalat bedelinin %40'ına varan oranlarda sübvansiyon verilmeye başlanmıştır¹⁷⁶. 1988 yılında ise gübre ticareti serbest bırakılmış, çiftçiye verilecek gübre desteğinin kapsamı da özel sektörden yapılacak gübre alımlarını içerecek biçimde genişletilmiştir¹⁷⁷.

Bir diğer uygulama da kritik ürünleri satın alma ve işleme tekelini elinde bulunduran KİT'lerin tekel statüsünü kaldırarak kararların alınmasıdır. 1984 yılında TEKEL'e yabancı sigara ithal etme yetkisi verilmiş, 1986'da ise tütünde devlet tekeli

¹⁷⁴ Buğday, arpa, çavdar, mısır, çeltik, yulaf, tütün, şekerpancarı, haşhaş ve nohut.

¹⁷⁵ Günaydın, s.53.

¹⁷⁶ Oral, s. 68.

¹⁷⁷ Oral, s.70.

tamamen kaldırılmıştır¹⁷⁸. Yine 1984 yılında ÇAYKUR’un çay alım tekeli kaldırılmış, özel sektöre yaş çay satın alma ve işleme hakkı verilmiştir¹⁷⁹.

1980’li yıllar boyunca destekleme politikasının genel karakteri budur; ürün destekleri kapsam ve miktar olarak daraltılır ve özel sektöre daha önce devlet tekelinde olan ürünlerde alım yetkisi verilirken, girdi destekleri kapsam açısından özel sektörden yapılan alımları içerecek biçimde genişletilmiş, ancak miktar açısından daraltılmıştır.

Devletin tarım sektörüne yönelik örgütlenmesindeki değişme yalnızca KİT’lerle sınırlı değildir. İsmi “Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı” olan ilgili bakanlık, 1981 yılında Orman Bakanlığı’nın bünyesine katılmasıyla “Tarım ve Orman Bakanlığı”, 1983 yılında Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı’nın da eklenmesiyle “Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı” olmuş, 1985 yılında ise kapsamlı bir yeniden organizasyon sürecine sokulmuştur. Bu süreçte bakanlığın Ziraat İşleri, Zirai Mücadele, Hayvancılığı Geliştirme, Gıda İşleri, Veteriner İşleri ve Su Ürünleri Genel Müdürlükleri kaldırılmış, tarımsal altyapı alanında önemli işlevleri olan Toprak-Su Genel Müdürlüğü de kaldırılarak Yol-Su-Elektrik Genel Müdürlüğü ile birleştirilmiştir. Hayli bilinçli bir etkisizleştirme operasyonu görüntüsü veren bu düzenlemeler ile bakanlığın tarım sektöründeki yetkileri büyük ölçüde başka bakanlıklar ve kurumlara dağıtılmış, yetki paylaşımının netlikten çok uzak olmasının da sonucunda ortaya ciddi bir eşgüdüm eksikliği çıkmıştır¹⁸⁰.

Bu yapısal dönüşümlerin büyük bölümü, Dünya Bankası’ndan 1979’da “program kredisi” adıyla başlayan ve 1980’de “yapısal uyarlama kredisi” (Structural Adjustment Loan – SAL) adını alan 5 genel uyarlama kredisinin kullanıldığı dönem boyunca yapılmıştır (Tablo 3.1). 1985’te ise aynı kurumdan tarıma dönük 300 milyon

¹⁷⁸ Oral, s.71.

¹⁷⁹ Oral, s.72.

¹⁸⁰ Gökhan Günaydın, **Neoliberal Dünya Piyasası ve Alakart Avrupa’da Türkiye Tarımının ve Köylüsünün Kaderi: “Klasik bir Periferi Öyküsü”**, *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı 28, Ekim-Aralık 2004, s.55-56.

dolar tutarında “sektörel uyum kredisi” (Sectoral Adjustment Loan – SECAL) alınarak uygulamalar sürdürülmüştür¹⁸¹.

Uygulamaların tarım üzerindeki etkisi, ileride de gösterileceği üzere, bu alt dönem boyunca çok çarpıcı olmuş, kırsal nüfusta hızlı bir çözülüş ile kentlere göç başlamış, kırsal nüfus artış oranı, cumhuriyet tarihinde ilk defa, üstelik on yıl boyunca negatif değerler almıştır.

3.1.2 Yeniden Çok Partili Rejim ve Şiddetlenen Sınıf Mücadelesi (1989-1993)

Sekiz yıl boyunca uygulanan, iç talebi kısımaya ve düşük ücret avantajı ile ihracata yönelmeye dayalı kemer sıkma politikaları 1989 yılına gelindiğinde iflas etmişti. Kalkan siyasi yasaklarla birlikte “eski” liderlerin baskısı, 1989 yılının Mart ayında yerel seçimlerde ANAP’ın aldığı yenilgi ile kendisini net biçimde göstermiş, öte yandan kamu işçilerinin başını çektiği “bahar eylemleri”yle birlikte girilen eylemli dönem ANAP iktidarını emek karşıtı politikalarından geri adım atmaya zorlamıştı.

1989 yılında kamu sektörü işçilerin verilen %42’lik ücret zammını memur maaşları ve özel sektör ücretlerinde artışlar takip etti. Ancak bütün bunlar ANAP’ı kurtarmaya yetmeyecek, 1991 seçimlerinin ardından ANAP’ın ikinci sıraya düşmesiyle Birinci parti konumuna yükselen DYP ile üçüncü parti olan SHP arasında koalisyon kurulacaktı.

Bu koşullar altına 1989 yılına 32 sayılı karar ile uluslararası sermaye hareketleri serbest bırakıldı. Böylelikle döviz ihtiyacının devalüasyonlarla da desteklenen ihracat yoluyla karşılanmasına yönelik model terk ediliyor, uluslararası sermaye akımlarından döviz girişi sağlanmaya çalışılacak modele geçiliyordu.

¹⁸¹ Birgül Ayman Güler, **Dünya Bankası Proje Anlaşmaları, 2002 Tarım Haftası: Küreselleşme ve Türkiye Tarımı** sempozyumunda sunulan bildiri, 7-8 Ocak 2002, Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s.67-68.

Sınıf mücadelesinin şiddetlenmesi ile emekçi sınıfların iktidar üzerinde yarattığı basınç etkisini tarıma yönelik politikalarda da göstermiştir. 1989 yılından itibaren ürün alımlarına ayrılan kaynaklardaki aşınma tersine dönmüş ve DYP-SHP koalisyonu ile birlikte, 1990 yılında 10 ürüne kadar gerilemiş bulunan desteklemeye konu olan ürünler yelpazesi genişletilerek 1991 yılında 24, 1992 yılında 26 ürüne çıkartılmıştır¹⁸². Ancak, benzer bir artışın girdi desteklerinde yaşanmamış olması önemlidir. Her şekilde, tarımsal desteklerin tarımsal katma değer içindeki payında önemli artışlar yaşanmış, iç ticaret hadleri dönem boyunca tarım lehine seyretmiş ve 1980-1988 döneminde iç ticaret hadleri açısından yaşanan kayıplar büyük ölçüde telafi edilmiştir.

Diğer yandan, devletin tarım sektörünü özel sektöre terk etme süreci bu dönemde de devam etmiştir. Özal döneminde tüm KİT'lerden hazine desteğinin çekilmesinin ardından, kamuda yüksek ücret uygulamalarına geçiş KİT'leri borçlanma sürecine sokmuştur¹⁸³. Bunun sonucunda, destekleme alımları köylülüğün yaşam koşullarında dönemsel bir düzenleme anlamına gelirken, aynı zamanda tarımsal KİT'lerin tasfiye yoluna sokulmasına da vesile olmuştur. Nitekim, 1994 krizinin ardından yüksek görev zararları gerekçe gösterilerek hızla özelleştirilecek olan KİT'lerin içinde tarım ve hayvancılığa yönelik olanlar birinci sırada bulunacaktır.

3.1.3 İki Kriz (1994-2001)

Türkiye ekonomisinin içine girdiği sürdürülemez borçlanma süreci 1994 krizi ile noktalandığında, 1989-1993 döneminde emekçi sınıflar tarafından elde edilen kazanımlar da hızla geri alınmaya başlamıştır. Krizden çıkılması için 5 Nisan 1994'de ilan edilen "istikrar paketi" tam anlamıyla bu amaca hizmet edecek niteliktedir. Kamuda ücretler, maaşlar ve personel alımları dondurulmuş, emeklilik yaşının artırılması için çalışmalar başlatılmış, ayrıca bir defaya mahsus çifte gelir vergisi uygulaması getirilmiştir. Diğer yandan, dış borcun çevrilebilmesi için, IMF ile karar paketinin onaylanmasından dokuz gün sonra 1,2 milyar dolar tutarında bir stand-by anlaşması

¹⁸² Günaydın, *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, s.53.

¹⁸³ Boratav, s.176-177.

yapılmış, dövize yönelik aşırı talebin durdurulması ve iç borcun çevrilebilmesi için %400 faizli kamu kağıtları ihraç edilmiştir.

Bu uygulamalardan tarım sektörü de kendine düşen payı almıştır. 5 Nisan kararlarına göre¹⁸⁴:

- *Destekleme alımlarının kapsamı daraltılacak, hububat, şekerpancarı ve tütün kapsamında tutulacak, diğer tüm ürünler kapsamdan çıkartılacaktır.*
- *Tarımsal girdilerle ilgili sübvansiyonlara sınırlama getirilecek, dağıtımı devletçe yapılan girdilerin fiyatları piyasa koşullarına göre belirlenecektir.*
- *Tarımla ilgili kamu kuruluşlarının ve TSKB'nin doğrudan ya da dolaylı olarak Merkez Bankası tarafından finansmanına izin verilmeyecektir.*
- *Arz fazlası olan ürünlerde (öncelikle tütünde) ekim alanları sınırlandırılacak ve üretimi azaltıcı önlemler alınacaktır.*
- *EBK ve YEMSAN'ın özelleştirme işlemleri en kısa sürede sonuçlandırılacak, EBK'nın kimi kombina ve işletmelerinin etkililiğine son verilecektir. TZDAŞ 1994 yıl sonuna dek özelleştirilememesi durumunda kapatılacaktır. TEKEL'e ait Ankara ve Bomanti bira fabrikaları ile Cibali sigara fabrikası 1994 yılı sonuna kadar kapatılacaktır.*

5 Nisan paketinde devletin tarım sektöründeki varlığına yönelik önemli tasfiye başlıkları içeren bu kararların çoğu derhal uygulamaya konulmuş, tarımsal destek harcamalarında önemli bir düşüş yaşanmış, bu düşüş destekleme alımlarında %60'ın üzerinde gerçekleşmiştir. Ancak 5 Nisan paketinde sergilenen “kararlılık” uzun sürmemiş, destekleme alımlarının toplam parasal miktarı birinci krizin atlatılmasının ardından tekrar eski seviyelere yükselmiştir. Girdi destekleri ise, hızla yükselen döviz kurlarının da etkisiyle 1994 yılında büyük bir sıçrama yapmış, TÜGSAŞ ve TZDAŞ'ın

¹⁸⁴ Oral, s.86.

özelleştirilmelerinin ardından 2000 yılında da tam tersi bir hareketle 1986 seviyelerine gerilemiştir.

5 Nisan kararlarını izleyen altı yıl içerisinde tarım ve hayvancılığa yönelik yedi KİT özelleştirilmiştir. Bunlar SEK (1998), YEMSAN (1995), EBK (2000), ORÜS (2000), TZDAŞ (2000) ve TÜGSAŞ'dır (1999)¹⁸⁵.

Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti ayrıca, tarım sektörünü önemli biçimde etkileyecek dış angajmanlara girmiştir. Bunlar; GATT'ın Uruguay Turu'nun sonuçlanmasıyla, 1 Ocak 1995'ten itibaren Türkiye'nin de üye olduğu DTÖ'nün oluşturulması, 6 Şubat 1995'te AB ile imzalanan ve 31 Aralık 1995 tarihinde yürürlüğe giren Gümrük Birliği Anlaşması ve Nisan 1999 seçimlerinin ardından IMF gözetiminde başlatılan, kimi iktisatçılara göre 2001 krizinin en önemli nedeni olan istikrar programıdır¹⁸⁶.

Ekonomik ve siyasal krizlerin iç içe geçtiği bu dönem 2001 yılının başında ağırlığının neredeyse tamamı emekçi sınıflara yüklenen ve birincisinden daha şiddetli olan 2001 kriziyle son bulmuştur.

3.1.4 Konsolidasyon ve Dünya Kapitalizmine Derinleşen Eklemlenme (2001-)

Şubat 2001 krizi ile Türkiye ekonomisinin yönetimi fiilen Kemal Derviş şahsında IMF-Dünya Bankası ikilisine devredilmiş ve hızla, “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı¹⁸⁷” olarak adlandırılan bir istikrar paketi yürürlüğe konmuştur. Özünde 1980'den beri yürürlükte olan yapısal uyum sürecinin hızlandırılmış ve kapsamı genişletilmiş hali olan program, kısa sürede Türkiye'de hızlı bir yapısal dönüşüm yaşanmasına vesile olmuştur. Programın temel hedefi, Türkiye'nin 1980 yılından beri

¹⁸⁵ Gökhan Günaydın, **Küreselleşme Sürecinin Kamu Yönetimi Üzerine Etkileri ve ZMO'nun Duruşu**, 2002 *Tarım Haftası: Küreselleşme ve Türkiye Tarımı* sempozyumunda sunulan bildiri, 7-8 Ocak 2002, Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s.263-264.

¹⁸⁶ Boratav, s.181.

¹⁸⁷ T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, **Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı: Hedefler, Politikalar ve Uygulamalar**, Ankara, 2006.

yaşamakta olduğu ve 1989 yılında finansal serbestleşmeyle birlikte ivme kazanmış olan uluslararası kapitalist sisteme eklemlenme sürecinin sonuçlarının geri dönüşsüz kılınması ve bu eklemlenmenin kurumsal altyapısının oluşturulmasıdır. Nitekim program, temel amaçlarının arasında “*eski alışkanlıklara bir daha geri dönülmesine imkan vermeyen yeni ve çağdaş kurumsal yapıları oluşturmak*” maddesini saymaktadır (Madde 27).

Program, tarım konusunda da Türkiye’nin içine gireceği hızlı dönüşüm sürecinin çerçevesini çizmektedir. Programa göre Türkiye ekonomisinin sürdürülemez iç borç stokları oluşturmasının nedenleri arasında “*yüksek maliyetle ve verimsiz olarak çalışan*” KİT’ler ve “*yanlış tarımsal destekleme politikaları*” vardır (Madde 5; v, vi), kamu bankalarının mali yapısının bozulma sebeplerinden biri devlet tarafından verilem tarım kesimini destekleme görevidir (Madde 9).

Bu gerekçelere dayalı olarak program, *Ekonomide Rekabeti ve Etkinliği Artıracak Düzenlemeler* başlığında tarıma yönelik Şeker Kanunu (Madde 59) ve Tütün Kanunu (Madde 60-61) çıkartılmasını öngörmektedir. Bu kanunlardan Şeker Kanunu, program yayınlanmadan önce çıkartılmıştır ve yürürlüğe konmuştur. Program, özelleştirme başlığında da tarım sektörünün dışında olan KİT’lerin yanı sıra TEKEL ve Şeker Fabrikaları’nın özelleştirilmesini öngörmektedir (Madde 106).

Tarıma yönelik desteklerle ilgili olarak şeker pancarı kotalarının 12,5 milyon tondan 11,5 milyon tona indirilmesi ve şeker pancarı destekleme fiyatlarının enflasyon oranından fazla artırılmaması öngörülmekte, ayrıca genel olarak doğrudan gelir desteği uygulamasına geçiş hedeflenmektedir (Madde 109; iv). Aynı konuya *Gelirler Politikası* başlığında tekrar değinilmektedir (Madde 132).

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’nın yürürlüğe konmasından kısa bir süre sonra Dünya Bankası ile Tarım Reformu Uygulama Projesi (Agricultural Reform Implementation Project –ARIP), böylelikle hızlanan tarımsal dönüşüm sürecinin Dünya Bankası gözetiminde sürdürülmesine devam edilmiştir.

Tarımsal destekleme açısından 2001 yılı tam anlamıyla kayıp bir yıldır. Bu yıl içerisinde devletin tarıma yönelik destekleme harcaması 2000 yılının sekizde biri

seviyesinde gerçekleşmiş, destekleme alım fiyatları piyasa fiyatlarının altında kaldığı için fiyat destekleri reel anlamda negatif olmuştur. Destekleme alımları harcamaları 2002 yılından itibaren toparlanmaya başlamış olsa da; başta gübre olmak üzere girdi sübvansiyonlarının çoğu ve sübvansiyonlu kredi kullanımı yürürlükten kalkmıştır.

2001 yılından itibaren doğrudan gelir desteği (DGD) uygulaması başlatılmıştır.

2002 yılının sonunda AKP'nin tek başına iktidara gelmesiyle birlikte tarımsal dönüşüm süreci devam etmiştir. Bu dönemin tarımsal açıdan en önemli gelişmesi AB ile üyelik müzakerelerinin başlamış olması ve Türkiye Tarımının AB Ortak Tarım Politikası (OTP) ile uyumlulaştırılması için yasama faaliyetlerini de içeren kapsamlı bir çalışma başlatılmış olmasıdır.

Ayrıca bu dönemde TŞFAŞ ve TEKEL'in varlıklar portföyünün önemli miktarı özelleştirilmiş, TMO'nun 186 alım merkezi kapatılmıştır.

2001 kriziyle birlikte tarım kesimi, 1980'dekine benzer bir çözölme sürecine girmiştir. Sayısal veriler ışığında aşağıda detaylı biçimde tahlil edilecek olan bu süreç, köylölüğün kitleler halinde tasfiyesinin de önünü açmaktadır.

3.2 ULUSLARARASI KURUMLARIN 1980 SONRASINDA TÜRKİYE'NİN TARIM POLİTİKASINA ETKİLERİ

3.2.1 IMF ve Dünya Bankası

2. Dünya Savaşının bitmesiyle kapitalist dünya yeni bir kurumsallaşma sürecine girmiş, bu sürecin temel karakterlerinden birisi de reel sosyalizme karşı bloklaşma olmuştur. Bu bloklaşma, ekonomi alanında Bretton Woods konferansı ile kurulan IMF ve Dünya Bankası, askeri alanda da NATO ile somutlanmıştır.

Türkiye, 1947 yılında IMF ve Dünya Bankası'na, 1952 yılında da NATO'ya üye olarak kapitalist bloğun bir parçası olmuştur. IMF ve Dünya Bankası ile Türkiye

arasında yapılan anlaşmalar da bu yıllarda başlamış, bu anlaşmaların sayı ve hacimleri yıllar boyunca artış göstermiştir.

Dünya Bankası ve IMF'nin rolleri; gelişmiş ülkelerin çıkarları, Soğuk Savaş'ın ortaya çıkarttığı gereksinimler ve bir bütün olarak emperyalist-kapitalist dünya sisteminin bekası için gerekli değişiklikler doğrultusunda evrilmiştir. Bu süreç, borç krizinin başladığı ve dünya çapında ithal ikameci – kalkınmacı modellerin sonunun ilan edilip, yeni liberal siyasaların dayatıldığı 1979-1980 yıllarında önemli bir kırılma yaşamıştır. Nitekim bir IMF yazarı 1979 yılında Fon'da yaşanan değişiklikleri “Sessiz Devrim” olarak tanımlamakta ve bu tanım IMF'de 1979-1989 döneminde yaşanan dönüşüm sürecinin kurumsal başlığı olarak sunulmaktadır¹⁸⁸.

Bu dönüşüm genel olarak şu şekilde özetlenebilir: iki kurumun etkinliklerini artırmaya başladıkları 1950'lerin ikinci yarısından itibaren, kalkınma ile planlama kavramlarının bir arada anlaşıldığı, kalkınmanın maddi kaynaklarının da yurt dışından sağlanacak döviz girişi olarak tanımlandığı dönemde, kalkınma projelerine proje bazlı krediler veren Dünya Bankası ön plandaydı. Bu krediler kullanım açısından hayli bağlayıcı şartlar içeriyor ve böylelikle dış borç destekli kalkınma programları yürütmekte olan ülkelerin bir yandan kapitalist bloğa daha sıkı biçimde eklemlenmesini sağlarken diğer yandan sosyalist blok ile kurdukları ticari ilişkileri frenleme işlevi görüyorlardı.

1973 yılında yaşanan birinci petrol krizi ile Bretton Woods uluslararası para sisteminin dağılması, ardından 1979 yılında yaşanan 2. petrol kriziyle yalnızca enerji fiyatlarının değil, aynı zamanda dış borç faizlerinin de hızla yükselişe geçmesi, emperyalizm tarafından yeni liberal siyasaların dayatılmaya başlamasının yanı sıra geç kapitalistleşmiş ülkeleri derinden sarsacak borç krizinin de başlangıcı anlamına geliyordu. Bu dönemde uluslararası kurumların üstlenecekleri kritik görev bir yandan uluslararası borcun düzenli olarak tahsil edilmesini, diğer yandan da geç kapitalistleşmiş ülkelerde yeni liberal siyasaların kurumsallaşması ile bu ülkelerde sermaye ihracına

¹⁸⁸ J.M.Boughton, **Silent Revolution: The International Monetary Fund 1979-1989**, IMF, Washington, 2001. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/history/2001/index.htm> (23.05.2007)

uygun zeminin oluşturulması sağlamak olacaktı. Süreç pek çok kavram ile tanımlanmış olsa da, iki kritik başlık öne çıkıyordu: “yapısal uyum” ve “istikrar”.

IMF’nin kuruluş misyonu ve yapısı bu dönemin ihtiyaçları için çok daha uygundu. “Sessiz devrim”in zemini bu şekilde ortaya çıkıyordu. IMF, etkinlik açısından Dünya Bankası’nın önüne geçiyor, 1960 ve 1970’ler boyunca Banka tarafından sürdürülen geç kapitalistleşmiş ülkelerin ekonomi politikasına müdahale görevi IMF tarafından devralınıyordu. Bu görev, uluslararası borcunu çevirmekte zorlanan ülkelere Fon tarafından borç verilirken stand-by anlaşmalarına eklenen “yapısal uyum” maddeleri ve krize giren ülkelere Fon tarafından dayatılan istikrar paketleri ile yerine getiriliyordu. Dünya Bankası’nın yeni rolü ise proje bazlı yapısal uyum ve sektörel uyum kredileri ile bu sürecin desteklenmesi olarak tanımlanmıştı.

3.2.1.1 Dünya Bankası – Türkiye İlişkilerinin Türkiye Tarımına Etkileri

Dünya Bankası’na 1947 yılında üye olan Türkiye’nin Banka’dan aldığı ve tarım sektörü ile doğrudan ya da dolaylı biçimde ilintili olan kredilerin listesi Tablo 3.1’de sunulmuştur.

Türkiye’nin aldığı tarım kredileri, toplam aldığı kredilerin %19’unu oluşturmaktadır ve bu sayı, Banka’nın dünya çapında verdiği kredi portföyü içerisinde tarım kesimine verilen kredilerin sahip olduğu paya yakındır¹⁸⁹.

Diğer yandan, Banka’nın Türkiye’ye açtığı tarımsal kredilerin zaman içerisindeki seyri takip edilirse, 1970’lerde küçük hacimli ve dar kapsamlı, spesifik bir amaca yönelik projelere verilen kredilerin ağırlıkta olduğu, 1980’den sonra verilen kredilerin ise daha büyük hacimli ve tarımsal sektörün yeniden yapılandırılmasına yönelik, daha geniş kapsamlı krediler olduğu göze çarpmaktadır.

¹⁸⁹ www.worldbank.org.tr (23.05.2007)

Tablo 3.1

Türkiye'nin Dünya Bankası'ndan Aldığı Tarım Sektörü İle İlgili Krediler

Proje Başlığı	Tutar (Mn. \$)	Durum	Onaylanma Tarihi
Tahıl Depolama Projesi	3,9	Kapandı	07.07.1950
Seyhan Sulama Projesi (I)	20	Kapandı	31.05.1963
Seyhan Sulama Projesi (II)	24	Kapandı	25.02.1969
1960'LAR TOPLAM	44	2 Proje	
Entansif Süt Ürünleri Üretimi Projesi	4,5	Kapandı	16.02.1971
Meyve ve Sebze İhracatı Projesi	25	Kapandı	10.06.1971
Sulama İyileştirme Projesi	18	Kapandı	18.01.1972
Canlı Hayvan Projesi (II)	16	Kapandı	04.04.1972
IGSAŞ Amonyak Projesi	24	Kapandı	16.05.1972
Ceyhan Aslantaş Çok Amaçlı Projesi	74	Kapandı	13.02.1973
Antalya Ormancılık Projesi	40	Kapandı	15.01.1974
Çorum-Çankırı Kırsal Kalkınma Projesi	75	Kapandı	17.06.1975
Tarımsal Kredi ve Tarım Endüstrisi Projesi	63	Kapandı	27.05.1976
Canlı Hayvan Projesi (III)	21,5	Kapandı	25.05.1976
Kuzey Bölgesi Ormancılık Projesi	86	Kapandı	01.06.1978
Canlı Hayvan Projesi (IV)	24	Kapandı	01.06.1978
Tahıl Depolama Projesi	85	Kapandı	26.06.1979
1970'LER TOPLAM	556	13 Proje	
Yapısal Uyum Kredisi (I)	200	Kapandı	25.03.1980
Canlı Hayvan Projesi (V)	51	Kapandı	03.06.1980
Yapısal Uyum Kredisi (I) Eki	75	Kapandı	18.11.1980
Meyve ve Sebze Projesi (II)	40	Kapandı	31.03.1981
Gübre Rasyonalizasyonu ve Enerji Tasarrufu Pr. (I)	44,1	Kapandı	07.05.1981
Yapısal Uyum Kredisi (II)	300	Kapandı	12.05.1981
Erzurum Kırsal Kalkınma Projesi	40	Kapandı	23.02.1982
Gübre Rasyonalizasyonu ve Enerji Tasarrufu Pr. (II)	44,1	Kapandı	27.04.1982
Yapısal Uyum Kredisi (III)	304,5	Kapandı	27.05.1982
Tarım Kredisi Projesi (II)	150,4	Kapandı	14.06.1983
Yapısal Uyum Kredisi (IV)	300,8	Kapandı	23.06.1983
Tarımsal Genişleme ve Uygulamalı Araştırma	72,2	Kapandı	17.04.1984
Iğdır, Aksu, Ereğli, Erçis Sulama Projesi	115,3	Kapandı	05.06.1984
Yapısal Uyum Kredisi (V)	376	Kapandı	14.06.1984
Tarım Sektörü Uyum Kredisi	300	Kapandı	18.06.1985
Drenaj ve Çiftlik Geliştirme Projesi	255	Kapandı	20.03.1986
Tarım Endüstrisi Geliştirme Projesi	150	Kapandı	30.05.1989
Tarım Kredisi Projesi (III)	250	Kapandı	15.06.1989

Tablo 3.1

Türkiye'nin Dünya Bankası'ndan Aldığı Tarım Sektörü İle İlgili Krediler - devam

Proje Başlığı	Tutar (Mn. \$)	Durum	Onaylanma Tarihi
1980'LER TOPLAM (Yapısal Uyum Kredileri Hariç)	1512,2	12 Proje	
İkinci Tarımsal Genişleme Projesi	63	Kapandı	13.03.1990
Tarımsal Araştırma Projesi	55	Kapandı	21.05.1992
Sulamanın Özelleştirilmesi Projesi	20	Kapandı	14.10.1997
Ekonomik Reform Kredisi	759,6	Kapandı	18.05.2000
Tarımsal Reform Uygulama Projesi	600	Sürüyor	12.07.2001
1990'LAR TOPLAM (Ekonomik Reform Kredisi Hariç)	738	4 Proje	
GENEL TOPLAM (Yapısal Uyum Kredileri ve Ekonomik Reform Kredisi Hariç)	2604	32 Proje	

Kaynak: Dünya Bankası

1980-1984 arasında toplamda 1,5 milyar doların üzerinde hacme sahip beş Yapısal Uyum Kredisi kullanılmış, bu kredilerin ardından 1985 yılında 300 milyon dolarlık Tarım Sektörü Uyum Kredisi anlaşması yapılmıştır. Bu kredinin koşulları arasında gübre üretim ve ticaretinin serbestleştirilmesi, TİGEM ve TZDK'nın kapsamlı bir denetim ve yeniden yapılanmaya tabi tutulması, tarım sektörüne verilen kredilerde pozitif reel faiz uygulanması ve TKK'nın etkinliğinin artırılması gibi maddeler bulunmaktadır¹⁹⁰.

Kredi ayrıca, 14.06.1983 tarihli Tarım Kredisi Projesi (II)'nin devamı niteliğindedir. Tarım Sektörü Uyum Kredisi'nin ardından 1989 yılında Tarım Kredisi Projesi (III) açılmış, bu kredi çerçevesinde Ziraat Bankası'na TKK'nın yönetim yapısını yeniden düzenleme görevi verilmiştir. 2001 yılına gelindiğinde, çiftçilere imtiyazlı kredi

¹⁹⁰ Güler, s.68.

kullanılması uygulaması ARIP çerçevesinde tamamen yürürlükten kaldırılmıştır (Tablo 3.21).

1985 yılında verilen sektörel uyum kredisi, bünyesinde ayrıca bir “sulama ve drenaj çekirdek programı” bulundurmaktadır. Bu program, DSİ ve KHGM’ye yeni yükümlülükler getirmiş ve bu yükümlülüklerin kurumsallaşması 1986 yılında açılan ve kendi başına 255 milyon dolar tutarında olan Drenaj ve Çiftlik Geliştirme Projesi ile sağlanmıştır. Süreç 1997 yılında Sulamanın Özelleştirilmesi Projesi ile tamamlanmış, bu proje ile sulama yönetimi “sulama birlikleri”ne devredilmiştir. 1986’dan itibaren su sübvansiyonları sürekli olarak azılarak 1999 itibariyle ihmal edilebilecek rakamlara kadar düşmüş, sulama için elektrik sübvansiyonları ise 1993’te sıfırlanmış, 1997’de başlatılan özelleştirme projesi süresince, 6 yıl boyunca 1993 öncesine göre hayli yüksek rakamlarda seyretmiş, 2003 itibariyle de tamamen kaldırılmıştır (Tablo 3.4 ve 3.5).

Ayrıca Türkiye, Dünya Bankası’ndan 2000 yılında, IMF ile yürütmekte olduğu istikrar programına destek olarak 759,6 milyon dolarlık bir Ekonomik Uyum Kredisi almıştır. Bu kredi yalnızca tarım sektörü ile ilgili olmasa da, kredi için verilen taahhütler arasında devletin uyguladığı tarımsal destekle politikalarının radikal biçimde değiştirilmesi, DGD’ye geçiş, TZDK, ÇAYKUR, TEKEL ve TŞFAŞ’ın özelleştirilmesi, özelleştirilemeyenlerin kapatılması, ve TSKB’nin Dünya Bankası’nın uygun bulacağı biçimde yeniden düzenlenmesi bulunmaktadır¹⁹¹.

Bu taahhütler, 2001 krizinin ardından imzalanan 600 milyon dolar hacimli ARIP’de son şeklini almaktadır. ARIP, 4 temel bileşenden oluşmaktadır. Bunlar Çiftçi Kayıt Sistemi, DGD, Alternatif Ürün Programı ve TSKB’lerin yeniden yapılandırılmasıdır¹⁹². Bu çerçevede programın hedefleri arasında şunlar vardır:

- Doğrudan Gelir Desteği (DGD) ödemelerinden yararlanacak çiftçilerin belirlenmesi ve ödemelerin belirli bir plan dahilinde yapılmasının sağlanması, bu desteğin sağlanabilmesi için ülke çapında bir çiftçi kayıt sisteminin kurulması

¹⁹¹ Güler, s.69.

¹⁹² www.arip.org.tr (23.05.2007)

- Arz fazlası olan ürünlerde, çiftçilerin alternatif ürünlere yönelmelerinin sağlanması, bu çerçevede; yüksek sübvansiyonlu ve arz fazlası olan ürünlerin (fındık, tütün) üretiminden, daha sürdürülebilir nitelikteki ürünlere geçişin sağlanması, fındık ağaçlarının sökülmesi, alternatif ürünler için girdi ödemelerinin ve geçiş döneminde tarlaların hazırlanmasına ilişkin çiftçilere hibe ödemeleri yapılması
- Tarım Satış Kooperatifleri'nin (TSK) ve Tarım Satış Kooperatif Birlikleri'nin (TSKB) yeniden yapılandırılması ve özerkleştirilmesiyle, kendi üyelerinin sahipliğinde üyelerine hizmet eden kuruluşlara dönüştürülmesi ve tarım ürünlerinin pazarlanması ve işlenmesinde devletin rolünün azaltılması
- TSK'ların mali özerkliğinin ve bağımsızlığının sağlanması ve üyesi oldukları TSKB'ler üzerindeki mülkiyet haklarını kullanma yeteneklerinin artırılarak asli fonksiyonlarına dönmelerinin sağlanması, TSK'ların üye çiftçiler adına ürünleri satma, işleme ve üye çiftçilere girdi sağlama yeteneklerinin artırılması, bu amaçlara ulaşmak için TSK'ların yeniden yapılandırılması, personel azaltılması ve kapasite oluşturma yardımı yapılması

Projenin bir diğer önemli özelliği, proje anlaşmasının Türkiye tarafında yetkili kurumun Tarım ve Köyişleri Bakanlığı değil Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı olmasıdır¹⁹³.

Projenin ana eksenini, yalnızca devletin tarımsal destek karakterinin hacim olarak küçültmesini değil, ürün yelpazesini uluslararası işbölümü çerçevesinde yeniden şekillendirilmesini ve tarıma yönelik destekle birlikte “özerkleşme” başlığı çerçevesinde satış kooperatiflerinin birer şirkete, TSKB'lerin de birer holdinge dönüştürülmesini içermektedir.

Ayrıca 9 Mart 2004 tarihinde yayınlanmış olan bir Banka raporunda 2001 yılı itibariye tarımsal destek sisteminde yaşanan dönüşüm sonucunda, önceki sistemde yükek sübvansiyon verilen ürünlerde uzmanlaşmış olan çiftçilerin süreç içerisinde en

¹⁹³ Güler, s.69.

büyük kayıpları yaşadıkları, arz esnekliği gösterebilen üreticilerin ise süreci görece az kayıpla kapattığı belirtilmekte ve bu olgu, reformun beklenen biçimde işliyor olduğunun bir göstergesi olarak sunulmaktadır¹⁹⁴.

3.2.1.2 IMF – Türkiye İlişkilerinin Türkiye Tarımına Etkileri

Türkiye IMF'ye 1947 yılında üye olmuş ve Fon'un Türkiye ekonomisinin yönetimin etkisi üyelikten itibaren günümüze kadar artarak sürmüştür. 1970'li yılların sonunda ithal ikame modeli tıkanıldığında Ecevit hükümetinin çekilip 24 Ocak kararlarını hazırlayacak olan Demirel hükümetinin kurulmasında, başka pek çok etkenin yanı sıra, IMF'nin hükümet üzerindeki baskıları da etkili olmuştur.

IMF'den borçlanma ve geri ödeme rakamlarının 1984 yılından günümüze kadarki seyri Tablo 3.2'de sunulmuştur.

12 Eylül'ün ardından yeni liberal siyasaların uygulamasına geçilmesiyle birlikte 1991 yılına kadar IMF ile ilişkiler önceden alınan borçların ödenmesinden ibaret olmuş ve 1991 yılında IMF'ye olan borçlar kapatılmıştır. Bu yıldan sonra, istikrar programının yürürlüğe konduğu 1999 yılına kadar yalnızca ekonomik kriz yaşanan 1994 yılında ve ertesi yıl borç alınmıştır.

1999 yılında IMF'ye bir niyet mektubu verilmesi ve istikrar programının uygulanmaya başlaması ile Türkiye, programın finansmanı için yeniden borçlanmaya başlamış, 2001 yılının başında yaşanan krizle birlikte programın çökmesinin ardından ise alınan borç astronomik rakamlara ulaşmıştır (İlgili yıllarda \$/SDR kuru sırasıyla 1,3 ve 1,25 olarak gerçekleşmiştir, dolayısıyla bu iki yıl içerisinde Türkiye'nin IMF'ye borçlanma miktarı yaklaşık 24 milyar dolardır).

1999 yılından itibaren IMF gözetiminde yürütülen istikrar programı IMF'nin Türkiye tarımına ilk defa net ve kapsamlı bir çerçeve ile müdahale etmesine sahne olmuştur. Programın başlangıcında verilen niyet mektubundan itibaren, tarımsal

¹⁹⁴ Dünya Bankası, **Turkey: A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization**, Washington, 2004, s.XI.

destekleme harcamaları ve başta tarımsal KİT'ler olmak üzere tarımsal kurumların dönüştürülme, özelleştirilme ve/veya tasfiyeleri programın başarısını ölçmekte kullanılacak olan yapısal kriterler arasında yer almıştır.

Tablo 3.2

Türkiye'nin IMF'den Borçlanma ve Geri Ödeme Miktarları (1984-2011, SDR)

Yıllar	Çekişler	Geri Ödemeler	Faiz Ödemeleri
1984	112.500.000	159.525.315	91.745.310
1985	0	247.521.588	158.255.766
1986	0	320.321.560	104.180.662
1987	0	344.223.285	63.045.010
1988	0	320.937.500	40.565.421
1989	0	185.781.250	17.486.089
1990	0	36.250.000	2.812.170
1991-1993	0	0	0
1994	235.500.000	0	2.660.563
1995	225.000.000	0	16.090.582
1996	0	0	20.457.425
1997	0	20.062.500	21.095.480
1998	0	164.625.000	18.274.026
1999	583.220.000	210.187.500	8.370.304
2000	2.622.080.000	65.625.000	39.744.905
2001	8.895.160.000	867.600.000	339.168.996
2002	9.929.200.000	4.916.400.000	627.703.083
2003	1.191.000.000	1.223.882.500	638.744.869
2004	793.800.000	3.158.230.000	646.953.034
2005	1.665.510.000	5.266.522.500	643.689.758
2006	1.998.612.000	5.092.250.000	542.948.028
2007	0	1.916.750.000	111.933.617
2008*		1.456.470.000	233.870.000
2009*		1.244.050.000	197.630.000
2010*		1.693.270.000	108.600.000
2011*		843.160.000	28.960.000

* Mevcut pozisyonun değişmemesi halinde beklenen anapara ve faiz ödemeleri

Kaynak: www.imf.org.tr

Sürecin gelişimi şu şekildedir:

1- 09.12.1999 tarihli, 17. Stand-by Anlaşması için verilen niyet mektubunda tarım sektörüne dair şu taahhütlere yer verilmiştir¹⁹⁵:

Madde 40: Halihazırda uygulanmakta olan tarımsal destekleme politikaları fakir çiftçilere destek sağlamanın en düşük maliyetli yöntemi değildir. Yapılan uygulama, piyasadaki fiyat sinyallerini bozarak kaynak dağılımını kötü etkilemekte, fakir çiftçilerden çok zengin çiftçilere fayda sağlamakta ve tarım alanındaki karar verme mekanizmasının bir çok Bakanlık ve kamu kurumu arasında dağılmasından ötürü husule gelen parçalı yapı nedeniyle tutarlı olamamaktadır. Bütün bunların ötesinde, bu politikalar, son yıllarda ortalama olarak GSMH'nın %3'ü gibi bir maliyet ile vergi mükellefleri üzerine ağır yük getirmektedir. Reform programımızın orta vadeli amacı var olan destekleme politikalarını safhalar halinde ortadan kaldırmak ve fakir çiftçileri hedef alan doğrudan gelir desteği sistemi ile değiştirmektir. Bu, ilk öncelikle 2000 hasat yılı için bir pilot program uygulamaya konarak yapılacaktır. Bu pilot çalışmanın sonuçlarına göre, doğrudan gelir desteği sistemini 2001 yılında ülke çapına yaygınlaştıracamız ve bu sistemi 2002 yılı sonuna kadar tamamlamayı bekliyoruz. Bu sistem, 2001 yılı Mart ayına kadar tamamlanacak olan çiftçi kayıt sistemi üzerine kurulu olacaktır.

Madde 41: Geçiş döneminde tarım politikaları rasyonalize edilecektir. Bu amaca yönelik olarak Hükümet halihazırdaki destekleme politikalarının 2000 yılındaki uygulamasında belirleyici olacak ve doğrudan destek sistemi tam uygulamaya konmadığı takdirde 2001 yılı için de geçerli olacak olan aşağıdaki prensipleri ilan edecektir:

- 2000 yılı hububat destekleme fiyatları, destekleme fiyatları ve tahmin edilen dünya piyasa fiyatı arasındaki fark, tahmin edilen dünya c.i.f. piyasa fiyatının %35'inden fazla olmayacak şekilde belirlenecek ve 2001 yılında bu fark daha da azaltılacaktır. Destekleme fiyatları ton başına 150 USD'den aşağı olmayacaktır. İthal tarifeleri, tarife dahil ithal fiyatı, yukarıda açıklanan destekleme fiyatından daha yüksek olacak şekilde ayarlanacaktır. Tahmin edilen dünya fiyatı Şikago Borsası'nda (Chicago Board of Trade) kote edilen USA2HRW'nin¹⁹⁶ fiyatına bağlı olarak belirlenecektir. TMO tarafından yapılan hububat alım miktarını düşürmek ve TMO'nun yüksek miktarlı stok tutmasından kaynaklanan zararlarını ortadan kaldırmak için Hükümet, TMO iç satış fiyatlarının (i) TMO'nun alış fiyatı artı satış zamanına kadar olan maliyetinden (stoklara zımni olarak uygulanacak faiz oranı dahil olmak

¹⁹⁵ <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/imf/mektup.html> (24.05.2007)

¹⁹⁶ Kansas tipi ekmeklik kırmızı buğday.

üzere) veya (ii) aynı kalitedeki hububatın ithal tarifesi dahil parite fiyatından, hangisi daha az ise o fiyattan daha düşük olmayacağını açıklayacaktır.

- Halen şeker pancarı kotaları 2000 yılı için tahsis edilmiş durumdadır. Şeker pancarı destekleme fiyatı hedeflenen enflasyon oranına göre artırılabilecek ancak artış destekleme fiyatının açıklanacağı 2000 yılı Ağustos ayına kadar gerçekleşen 12 aylık TÜFE enflasyon oranının %75'inden az olmayacaktır. 2001-02 yıllarında TŞFAŞ şeker pancarı üretimi desteğini şirketin zararı Hükümet tarafından bütçe dengeleri gözetilerek belirlenen sabit bir miktarı geçmeyecek şekilde yürütecektir. Bu durum TŞFAŞ fabrikalarına fiyatları ve üreticiler ile yapılan anlaşmalardaki miktarı belirlemede daha büyük serbesti sağlayarak fabrikaların daha ticari bazlı çalışmasına imkan verecektir. Eğer kotalar kullanılırsa, bunlar hedeflenen zararlar tutarlı olarak belirlenecektir.

- Hükümet adına tarım satış kooperatifleri ve bunların kurduğu birlikler tarafından yürütülen sınıai tarımsal ürünlere ilişkin destekleme alımlarında ilişkin olarak ise Birliklere tam muhtariyet sağlayan taslak kanun 2000 yılı Mart ayına kadar Parlamento'dan geçirilecek (ilk gözden geçirmenin tamamlanması için yapısal kriter (structural benchmark) ve geçen seneden çiftçilere ödenmesi gereken gecikmiş ürün bedellerinin ödenmesi dahil yeniden yapılanmalarına ilişkin bir kısım maliyetlerini karşılamalarına yardım etmek için birliklere 410 trilyon TL verilecektir.

- Hükümet çiftçilere verilen kredi sübvansiyonunu safhalar halinde tedricen oradan kaldıracaktır. Ziraat Bankası ve Halk Bankası tarafından verilen kredi sübvansiyonlarının toplam maliyeti 1999 yılı için tahmin edilen GSMH'nın %1.2'lik seviyesinden 2000 yılında GSMH'nın %0.6'sına düşecektir. Bu amaçla Ziraat Bankası ve Halk Bankası sübvansiyon oranının belirlenmesinde aşağıdaki mekanizmayı ortaya koyacaktır (bir ön koşul olarak) : i) sübvansiyonlu faiz oranı referans oranına eşit hale gelinceye kadar düşürülmeyecektir (referans oranı son üç aydaki 12 aylık ₺ çarpılması ile hesaplanmaktadır); ve ii) daha sonra sübvansiyonlu oran referans oranı ile aynı kalacak; ve iii) referans oranı artmaya başlarsa referans oranının sübvansiyonlu oran üzerinde kalan yüzdelik farkı artmayacaktır. Kredi kullanıcılarına sabit faiz oranı (kredi alındığındaki sübvansiyonlu kredi faiz oranı) veya piyasada geçerli olan sübvansiyonlu orana eşit değişken faiz oranı arasında seçim hakkı verilecektir. Ziraat Bankası ve Halk Bankası tarafından verilen sübvansiyonlu kredi miktarındaki artış 2000 yılında %55'i geçmeyecektir.

- Gübre ve diğer girdi sübvansiyonları 2000 ve 2001'de nominal olarak sabit tutulacaktır.

Ayrıca mektubun eklerinden Ek-II'de¹⁹⁷ verilen özelleştirme programı TÜGSAŞ, İGSAŞ ve TZDK'yı içermekte, Ek-C'nin¹⁹⁸ 7. maddesinde ise TŞFAŞ, TMO ve TEKEL'in faiz dışı dengeleri programın performans kriterleri arasında belirtilmektedir.

2- 10.03.2000 tarihli ek niyet mektubunda¹⁹⁹ tarım sektörüyle ilgili şu ekler yapılmıştır:

Madde 9: 9 Aralık tarihli Niyet Mektubunda tanımlanan bütün tedbir ve politikalara bağlılığımız sürmektedir. Yakın gelecekte alınacak temel tedbirler şunları içermektedir:(...) (ii) Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerini mevcut kooperatifler yasasına tabi kılarak kooperatifleri otonom hale getirecek bir kanun çıkartılması (yapısal benchmark)

3- İkinci Gözden Geçirme için hazırlanan 22.06.2000 tarihli niyet mektubunun²⁰⁰ "tarım politikaları" bölümünde öncelikle önceki niyet mektuplarında taahhüt edilen dönüşümlerinden gerçekleştirilenler belirtilmekte, ardından şu taahhütler sıralanmaktadır:

Madde 23: (...) kooperatiflerin yeniden yapılandırılmalarını kolaylaştıracak bir geçiş düzenlemesi olarak anılan kanun, kooperatiflere verilecek desteğe ilişkin bütçe tahsisatının bir kısmının bu sene endüstriyel tarım ürünü destek alımlarının finansmanı amacıyla kullanılmasına olanak tanımaktadır. Ancak, bu geçiş düzenlemesinin maliyetini kontrol altında tutabilmek ve etkin, piyasa bazlı yeniden yapılanmayı teşvik etmek amacıyla tarım satış kooperatifleri birliklerine bütçe fonları ancak yeniden yapılandırma kurulu (veya kurul faaliyete geçinceye dek onun adına hareket eden Hazine Müsteşarlığı ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığı) tarafından gerçekçi piyasa fiyatlarına dayalı bir iş planının kabulü, satılması beklenen miktardan daha fazla alım yapılmaması, kendi fonları (kendi hesaplarına borçlandıkları tüm fonları içerecek biçimde) ve devlet tarafından verilen 2000 yılı bütçe

¹⁹⁷ <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/imf/ek2.html> (24.05.2007)

¹⁹⁸ <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/evds/yayin/imf/ekler.html> (24.05.2007)

¹⁹⁹ <http://www.tcmb.gov.tr/> (24.05.2007)

²⁰⁰ <http://www.tcmb.gov.tr/> (24.05.2007)

tahsisatından müteşekkil rakamı aşmayacak şekilde toplam faaliyet ve yatırım bütçesi sınırları içinde kalmaları koşuluyla verilecektir.

Madde 24: 2000 yılı içinde TEKEL'i reforma tabi tutmak ve tütün destekleme fiyat mekanizmasını kaldırmak için gerekli üç yeni kanun çıkarılacaktır. İlk kanun TEKEL'in destek alımı yapan birimini diğer ticari faaliyet gösteren birimlerinden ayıracak ve tütünün satışı için müzayede mekanizmasını hayata geçirecektir. TEKEL'in destekleme alımı yapan birimi satılmayan tütünü aynı kalitedeki ürüne müzayedede verilen en düşük fiyattan en az %15 daha düşük bir fiyata satın alacaktır. İkinci kanun alkollü içki üretimindeki tekeli kaldıracak ve böylece özel sektörün piyasaya girmesini sağlayacaktır. Üçüncü kanun ile TEKEL'in içki, tuz ve tütün ürünleri üreten tesislerinin özelleştirilmesi sağlanacaktır. TEKEL'in ticari varlıklarının satışı 2001 yılında başlayacak ve 2002 sonuna kadar tamamlanacaktır.

4- Üçüncü ve Dördüncü Gözden Geçirmeler için, 2000 yılının Kasım ayında yaşanan bankacılık krizinin hemen ardından yazılan 18.12.2000 tarihli niyet mektubunda²⁰¹ tarımsal destek politikalarında önemli dönüşümler öngörülmüştür. İlgili taahhütler şunlardır:

Madde 16: Kamu sektörünün konsolide bütçe dışında kalan bölümü konusunda;

- *Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KIT) faiz dışı dengesi, 2000 yılında GSMH'nın % -1.5'i olup, bu oranın 2001 yılında GSMH'nın % -0.9 olmasını beklemekteyiz. İhtiyatlı ücret politikalarına ek olarak bu iyileşme şu tedbirleri yansıtmaktadır: (i) şeker pancarı kotalarının 12.5 milyon tondan 11.5 milyon tona düşürülmesi ve şeker pancarı destekleme fiyatının azami %12 oranında artırılması (ii) hububat destekleme alımlarının hacminin daha da azaltılması ve TMO tahıl stoklarının daha da düşürülmesi*

Madde 44: Tüm dolaylı destek politikalarından 2002 sonuna kadar kademeli olarak vazgeçilmesi ve doğrudan gelir desteği (DGD) sisteminin uygulanmasına geçilmesini amaçlayan tarım politikalarının reformunda, program dahilinde şimdiye kadar önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu, tarım politikalarının ekonomik olarak daha etkin hale getirilmesini sağlayacak, bütçeye maliyeti üzerinde daha sıkı bir kontrole ve kaynakların en fakir çiftçilere daha iyi yönlendirilmesine izin verecektir. Tütün destekleme fiyatları 2000 yılında hedeflenen enflasyonla aynı doğrultuda artırılmıştır. Buğday

²⁰¹ <http://www.tcmb.gov.tr/> (24.05.2007)

destekleme fiyatı ile dünya fiyatı arasındaki fark %35'e düşürülmüştür. Kasım'da açıklanan şeker pancarı destekleme fiyatları %25 artırılmıştır. Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri (TSKB) Kanunu'nun onaylanmasından sonra, yeniden yapılandırılmalarına hazırlık amacıyla finansal durumlarının incelenmesinde ilerleme kaydedilmiştir. 2000/01 ürün sezonu için iş planları bütün TSKB için onaylanmış ve 2000 bütçe tahsisatları doğrultusunda kalınmıştır. Son olarak, kredi sübvansiyonları tamamen kaldırılmıştır.

Madde 45: İleriye baktığımızda, 2001 yılında buğday destek alım fiyatları hedeflenen enflasyon seviyesini aşmayacak bir oranda artırılacak ve dünya fiyatları ile arasındaki fark en fazla %20 olacaktır. 2001 bütçesinde ödenek ayrılmış bulunan doğrudan gelir desteği, ulusal düzeye yaygınlaştırılacaktır. Ödemeler yılda iki taksitle yapılacaktır. 2001 Temmuz ayına kadar çiftçi kayıtlarının büyük ölçüde tamamlanması beklenmekte olup, kayıtlı çiftçiler için ilk taksit ödemesi 2001'in ikinci yarısında yapılacaktır. Bu reformun Dünya Bankası tarafından Tarım Reformu Yatırım Projesi (ARIP) ile desteklenmesini bekliyoruz.

Madde 46: Dolaylı destek politikalarının kaldırılması devletin tarımsal ürünlerin üretim ve pazarlanmasındaki payının daha azaltılmasına neden olacaktır. Bu da, bu alanda çalışan KİT'lerin hızla özelleştirilmesini sağlayacaktır²⁰². Bu kapsamda, TŞFAŞ'nin (Şeker pancarı alım ve işlenmesi ile ilgili KİT) en az altı şeker fabrikasının özelleştirilmelerinin 2001 sonuna kadar tamamlanması amacıyla 20 Aralık 2000'e kadar Özelleştirme İdaresinin portföyüne transfer edilecektir (ön koşul). Geriye kalan şeker fabrikaları, 2002 sonuna kadar özelleştirilmeleri tamamlanmak amacıyla 2001 yılı içinde Özelleştirme İdaresi portföyüne transfer edilecektir. Şeker piyasasının reformunu sağlayacak olan Şeker Kanunu 15 Şubat 2001'e kadar Parlamento'ya sunulacak ve 15 Mart 2001'e kadar onaylanacaktır. TEKEl'in yeniden yapılandırılması ve tütün sektörünün reformu konusunda;

- *TEKEl'i yeniden yapılandıran bir kararname ve TEKEl'in tüm tütün işleme birimlerini Özelleştirme İdaresi portföyüne devrine izin veren Özelleştirme Yüksek Kurulu kararı Ocak 2001 sonuna kadar çıkarılacaktır.*

- *2000 yılı başlarında Parlamento'ya sunulan Alkollü İçkiler Kanunu Ocak 2001 sonuna kadar çıkarılacaktır.*

- *Tütün için destekleme alım politikalarını ortadan kaldıran, tütün alımlarında ihale mekanizmasını oluşturacak Tütün Kanunu 2001 Ocak ayı sonuna kadar çıkarılacaktır.*

²⁰² Vurgu bu çalışmanın yazarına aittir.

2001 krizinin öncesinde verilen son anlamlı niyet mektubunda (30.01.2001 tarihli niyet mektubu krize günler kala, Beşinci Gözden Geçirme'nin tamamlanması için verilmiştir), DGD sistemine tam geçişin ön hazırlıkları bahsedilmekte, ayrıca tarımsal KİT'lere yönelik çok önemli yorumlar yapılmaktadır. Tarafımdan vurgulanan cümleler, destekleme alımlarının daraltılması ile KİT'lerin özelleştirilmesi arasındaki bağı ortaya koyması açısından önemlidir. KİT'lerin alım kotaları sınırlandırıldığında KİT'ler ürün satın alma, işleme ve pazarlama faaliyetlerinden geri kalacakları ve böylece ilgili piyasada etkisizleşecekleri öngörülmekte, bu durum özelleştirmeyi kolaylaştırıcı bir gelişme olarak tanımlanmakta ve örnek olarak da TŞFAŞ verilmektedir. Çalışmanın ilerleyen kısmında, özelleştirme başlığında bu konuya tekrar dönülecektir.

Krizin ardından yazılan ilk niyet mektubu 03.05.2001 tarihlidir ve Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak Kemal Derviş'in, TCMB Başkanı olarak da Süreyya Serdengeçti'nin imzasını taşımaktadır. Bu tarihten itibaren günümüze kadar niyet mektuplarının tarım sektörü açısından içeriği, Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nda öngörülen dönüşüm sürecinin yürütülmesiyle ilgili olmuştur.

17. Stand-by sürecinin sonuna yaklaşılrken yaşanan bir diğer kayda değer gelişme de, DSP-ANAP-MHP koalisyonunun kimi dönüşümlere siyasi kaygılarla ayak diremeye başlamış olmalarının da etkisiyle tarımsal dönüşüme dair yasama sürecinin aksamaya başlamış olmasıdır. 10. Gözden Geçirme için IMF'ye verilen 20.11.2001 tarihli niyet mektubunda²⁰³ bu husus şöyle dile getirilmektedir:

Madde 27: Büyük ölçekli kamu şirketlerinin satışına ilişkin hazırlıklara devam edilmektedir. (...)Tütün Kanunu ilk taslağın Cumhurbaşkanı tarafından veto edilmesini takiben yeniden Meclis'e sunulmuş olup, Meclis'in sözkonusu Taslak Kanunu 2002 yılı Ocak ayı başında kabul etmesi beklenmektedir. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı TEKEL'in ve Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin özelleştirme planlarını, her ne kadar sözkonusu planların tamamlanması yasamaya ilişkin gecikmeler nedeniyle orijinal son tarih olan 2001 yılı sonunun ötesine kalabilecek olsa da, tamamlamaya çalışmaktadır.

²⁰³ <http://www.tcmb.gov.tr/> (24.05.2007)

Öngörülen sürecin işlemediği bir diğer nokta da Ziraat Bankası'nın özelleştirilemiyor olmasıdır. Nitekim 18. Stand-by sürecinin ortasına kadar özelleştirme çabaları sürmüş, 31.10.2003 tarihli, 18. Stand-by Anlaşması'nın Altıncı Gözden Geçirmesi'ne ilişkin niyet mektubunda²⁰⁴ *“Ziraat Bankası ve Halk Bankası'nın özelleştirilmesi Pamukbank ve Vakıfbank'ın çözüme kavuşturulmasına ilişkin bir karar alınuncaya kadar ertelenmiştir”* ifadesine yer verilmiştir. Bu tarihten itibaren, 19. Stand-by Anlaşması'nın Beşinci Gözden Geçirmesi'ne ilişkin 27.11.2006 tarihli niyet mektubuna kadar konu defalarca ele alınmış, her seferinde bir sonraki gözden geçirmeye bırakılmıştır.

IMF ile ilişkilerin Türkiye'nin tarım politikalarına etkisi konusunda birkaç ara saptama yapmak yararlı olacaktır. Bunlardan birincisi, 2001 krizinin ardından yürürlüğe konulan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın tarım konusunda (ve başka pek çok konuda) öngördüğü dönüşüm paketinin, 1999-2001 istikrar programında dile getirilen hedeflerin kriz ortamında hızlı bir biçimde gerçekleştirilmesinden ibaret olmasıdır. Bilhassa yasal dönüşüm kriz sürecinde olabildiğince hızlı biçimde tamamlanmaya çalışılmış, tamamlanamayan kısımlar ise AKP döneminde, AB uyum paketlerinin parçası olarak meclise getirilmiştir.

İkinci saptama ise, IMF gözetiminde yürütülmekte olan istikrar programı ile Dünya Bankası gözetiminde yürütülmekte olan ARIP'in birbirlerini tamamlayıcı nitelikleridir. Bu tamamlayıcılık, bölümün başında IMF ve Dünya Bankası'nın yeni liberal siyasalara geçiş döneminde içine girdiği yeni rol paylaşımının tipik bir örneğini oluşturmaktadır.

IMF programı, özünde, tarım sektörünün gelişme seyri ile özel olarak ilgilenmemektedir. IMF programının odağında Türkiye'nin uluslararası kapitalist sisteme her yönüyle daha derin biçimde entegre olmasının sağlanması vardır. Bu entegrasyon, diğer bütün başlıklardan önce, dış borç servisinin düzenli olarak sürmesi için gereklidir.

²⁰⁴ <http://www.tcmb.gov.tr/> (24.05.2007)

Dünya Bankası ile girilen proje bazlı angajmanlar ise, entegrasyonun bütününden çok, bütünün parçaları ile ilgilenmektedir. 2001 krizinin ardından verilen, hemen hepsi spesifik sektör veya alt sektörlerdeki dönüşümün finansmanı için tasarlanmış olan kredilerden en büyük hacimli olanı, ARIP için verilen 600 milyon dolar tutarındaki kredidir.

3.2.2 DTÖ ve DTÖ Üyeliğinin Türkiye Tarımına Etkileri

1980 sonrası dönemde, uluslararası konjonktürde yaşanan bir başka değişim, 1980’li yılların başından itibaren ABD, AB ve Avustralya gibi gelişmiş ülkelerin önemli miktarda tarımsal ürün fazlası üretmeye başlamış olmalarıdır.

Bu gelişme, 1960’ların ortasından itibaren kullanıma sokulan yeni tarımsal teknolojilerin bir sonucudur. 1968 yılında ABD Uluslararası Kalkınma Örgütü tarafından ilan edilen “Yeşil Devrim”, gen teknolojileri kullanılarak üretilen özel tohumlardan, belirli bir teknoloji paketi kullanılarak geçmişe göre çok daha yüksek verim alınıyor olmasına dayanmaktadır. Bu teknolojinin toprak reformu gereğini ortadan kaldırarak, tarımda mülkiyet yapısına dokunmaksızın gelir dağılımı adaletini gerçekleştireceği savunulmaktaydı.

Tam da Dünya Bankası’nın tarım sektörüne yönelik kredilerini genişlettiği dönemde ortaya atılan bu iddia ile, başta Hindistan, Brezilya, Meksika ve Türkiye olmak üzere büyük tarımsal nüfusa sahip Güney Asya ve Latin Amerika ülkelerinde yoksul köylülüğün sorunlarının bu sayede aşılacağı öne sürülmüştür. Bu iddialar, tarım iktisadının kuramsal çerçevesinde de 1960 yılından itibaren Chayanov popülizminin yeniden canlanması ile yankı bulmuş ve küçük köylü ekonomisi tezi yeniden bir tartışma başlığı haline gelmiştir.

Ancak 1970’li yılların sonuna doğru “Yeşil Devrim”in geç kapitalistleşmiş ülkelerde vardığı sonuç beklentileri karşılamamıştı. Gelişmiş tohumlar ve onlarla birlikte kullanılması gereken özel gübre, tarım ilacı ve benzeri girdiler, sağlanan yüksek verimi ölçek ekonomisi ile destekleyemeyen yoksul köylülük için çok pahalıydı. Yeni

teknolojiler, ancak büyük ölçeklerde başarılı sonuçlar vermekte, küçük ölçekli üretim yapılmaya çalışıldığında bir dizi nedenden dolayı yalnızca başarısızlıkla değil, aynı zamanda toprağın kalitesinde de önemli bir düşüş ile sonuçlanmaktaydı²⁰⁵. Bu sebeple, yeşil devrim teknolojileri, iddia edilenin aksine geç kapitalistleşen ülkelerde büyük toprak sahiplerini daha fazla zenginleştirerek kırsal eşitsizlikleri derinleştirmiş; gelişkin kapitalist ülkelerde ise tarımın endüstrileşmesi sayesinde çok büyük ürün fazlalarına neden olmuştur.

Bu ürün fazlaları, 1980'lerin ortasından itibaren başlı başına bir sorun haline gelmiştir. ABD, AB ve Avustralya kendi çiftçilerine verdiği tarımsal desteklerden vazgeçmek istememektedir, ancak hububat müdahale stokları milyonlarca, sığır eti ve tereyağı müdahale stokları onbinlerce tonu bulmuş, tarımsal ürün stokları “müdahale stoğu” olmaktan çıkmıştır.

1986 yılında başlatılan ve GATT'ın son turu olacak olan Uruguay Turu'nda, daha önce kapsam dışında olan tarım, tekstil ve hizmet sektörleri de sürece dahil edilmiştir. 1990 yılında tamamlanması öngörülen tur, ABD ve AB'nin tarımsal ürünlerin ticareti başlığında anlaşamamasından dolayı defalarca uzatılmış ve 1994 yılının baharında ancak tamamlanabilmiştir. 15 Nisan 1994'te Fas'ın Marakeş şehrinde imzalanan anlaşma ile Uruguay Turu karara bağlanmış, kararların uygulamaya geçirildiği 1 Ocak 1995'te ise DTÖ oluşmuştur²⁰⁶. Tarım başlığının erken kapitalistleşen ülkelerin ürün stoklarında büyük artışların ortaya çıktığı tarihte görüşmelere dahil edilmiş olması ve DTÖ'nün kuruluş sürecindeki en büyük tartışma konusunu oluşturmuş olması önemlidir.

Tarım sübvansiyonları konusu DTÖ görüşmelerinde de çözülemeyen bir sorun olmaya devam etmiştir. Uruguay Turu'nun ardından başlayan, “kalkınma” üst başlıklı Doha Turu boyunca, gelişmiş ülkeler ile Doha Turu'nun Cancún ayağında kurulan, Brezilya, Hindistan ve Güney Afrika'nın başını çektiği G20 grubu arasında şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalar ABD ve AB'yi tarımsal ürünlerin ticaretinin serbestleştirilmesi konusunda kısmen sıkıştırmış olsa da, turun 2006 yılında Cenevre'de

²⁰⁵ Köymen, s.235.

²⁰⁶ http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact5_e.htm (25.05.2007)

yapılan görüşmelerine G20 ile gelişmiş ülkeler arasındaki değil, ABD ve AB arasındaki anlaşmazlıklar damgasını vurmuş, Doha Turu bu görüşmelerin tıkanmasının ardından askıya alınmıştır.

Bu çalışmanın kaleme alındığı tarihte, Doha Turu görüşmelerinin yeniden başlatılması için IMF tarafından girişimler yapılmaktadır²⁰⁷ ancak bu girişimler henüz somut bir sonuca varmamıştır ve Doha Turu'nun geleceği halen belirsizdir.

Uruguay Turu Sonuç Anlaşması²⁰⁸ ile belirlenmiş olan, DTÖ mevzuatında tarımsal destekler, “pazara giriş”, “ihracat sübvansiyonları” ve “iç destekler” olarak üç başlıkta sınıflandırılmaktadır.

“Pazara giriş” başlığında, tarım ürünlerinin ithalatına uygulanan engeller ele alınmaktadır. Bu engeller tarife ve tarife dışı olarak ikiye ayrılmakta ve öncelikle bütün tarife dışı engellerin tarifeye dönüştürülmesi beklenmektedir. Bu dönüştürme işlemin ardından, 1986-1988 dönemi tarife oranları esas alınarak tarifelerin gelişmiş²⁰⁹ ülkelerde 6 yıl içerisinde ortalamada en az %36, her ürün için ise en az %15 düzeyinde; gelişmekte olan ülkelerde ise 10 yıl içerisinde ortalamada %24, her ürün için ise en az %10 düzeyinde indirim yapması beklenmektedir. Ayrıca asgari giriş kuralı çerçevesinde gümrük tarifelerine tabi olan temel ürünlerin tüketiminin ilk yıl %3'ü, 6. yılın sonuna kadar (gelişmekte olan ülkeler için 10. yılın sonuna kadar) ise %5'i kadar ithalat zorunluluğu getirilmektedir.

“İhracat sübvansiyonları” başlığında 1986-1990 dönemi sübvansiyon rakamları esas alınarak, gelişmiş ülkelerin 6, gelişmekte olan ülkelerin ise 10 yıl içerisinde ihracat sübvansiyonlarında sırasıyla %36 ve %24, ihraç edilen sübvansiyonlu ürün miktarında ise sırasıyla %24 ve %16 indirime gitmeleri beklenmektedir.

²⁰⁷ IMF Presses on Doha Trade Agenda,

<http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2007/NEW0523A.htm> (25.05.2007)

²⁰⁸ DTÖ, A Summary of the Final Act of the Uruguay Round,

http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/ursum_e.htm#aAgreement (25.05.2007)

²⁰⁹ “Gelişmiş” ve “gelişmekte olan” ülke sınıflandırması, bu çalışmanın kavramsal çerçevesinin dışındadır. Bu kavramlar, DTÖ terminolojisinde belirli ülke gruplarını temsil etmektedirler ve yalnızca DTÖ hükümleri aktarılırken kullanılacaklardır.

“İç destekler” ise tarım sektörüne yönelik destekleme politikalarını ele almakta ve bunları ticarete zarar veren ve vermeyen politikalar olarak ikiye ayırmaktadır. Bu çerçevede fiyat destekleri, girdi destekleri ve pazarlama sübvansiyonları ticarete zarar veren destekleme biçimleri olarak tanımlanmaktadır. Ticarete zarar vermeyen destekleme biçimleri ise tarıma yönelik genel hizmetler (araştırma, eğitim vb.), kamunun güvenlik stokları, gıda yardımları, üretime bağlı olmayan (decoupled) destekler, ürün sigortası ve gelir güvenliği programları, doğal afetlerden korunma, üretici geri ödeme programları, çevre koruma yardımları ve bölgesel yardım programlarıdır. Birinci gruptaki destekleme biçimleri “sarı kutu” olarak adlandırılırken ikinci gruptaki destekleme biçimleri “yeşil kutu” olarak adlandırılmaktadır.

Yeşil kutuda olan destekleme biçimlerinin indirgenmesi beklenmemektedir. Sarı kutuda olan politikaların destek etkisi, destekleme harcamalarının toplam desteklenen üretimin değeri içerisindeki payı hesaplanacak ve bulunan rakam üzerinden indirimle gidilecektir. Sarı kutu politikalarında gelişmiş ülkelerin 6 yıl içerisinde %20, gelişmekte olan ülkeler ise 10 yıl içerisinde %13,3 oranında indirimle gitmesi beklenmektedir. Ayrıca, sarı kutu politikalarının sağladığı destekleme oranı %5 seviyesinde olan gelişmiş ülkeler ve %10 seviyesinde olan az gelişmiş ülkeler *de minimis* kuralı çerçevesinde indirimle gitmek zorunda değildir.

İç destekler içerisindeki, “üretime bağlı olmayan destekler” tanımı özel bir öneme sahiptir zira bu kavram, tarımsal desteklerin dönüşümünde dünya çapında uygulanması istenen temel prensibi de anlatmaktadır.

Üretime bağlı olmayan desteklerin ortak özelliği, bu destekleme biçimlerinde çiftçiye verilecek sübvansiyon ile üretim miktarı arasında pozitif bir ilişki bulunmamasıdır. Örneğin mülkiyeti belirli bir miktarın altında olan çiftçilere, toprak yüzölçümü başına, toprağın ekilip ekilmemesinden bağımsız olarak verilen DGD bu tanıma uymaktadır.

Üretime bağlı olmayan tarımsal destekler, başta AB olmak üzere erken kapitalistleşmiş ülkelerde, destekleme politikalarının aşırı arz fazlası yaratmaya başlamasının ardından uygulamaya konmuştur ve oluşturulma amaçları bu sorunun

giderilmesidir. Benzer bir dönüşümün aşırı üretim sorunu yaşamayan, ancak ihraç edilebilir anlamlı bir artış üretmekte olan ülkelere DTÖ kanalıyla dayatılması, Doha Turu'nun tarım başlığından dolayı tıkanmış olmasının temel nedenlerinden biridir.

Ayrıca Doha Turu sürecinde hazırlanan 7 ve 31 Temmuz 2004 tarihli çerçeve anlaşmasının “Tarımda İzlenecek Usullerin Oluşturulmasına İlişkin Çerçeve” başlıklı Ek-A bölümünde²¹⁰ iç desteklerde gerek sarı kutu politikalarında, gerekse *de minimis* seviyelerinde daha fazla indirim öngörülmüştür.

Türkiye DTÖ'ye kuruluş itibarıyla üye olmuştur ve Uruguay Turu Sonuç Anlaşması ile gelişmekte olan ülkeler grubundan beklenen indirimleri yerine getirmiştir. Bugün Türkiye'de tarımsal destekleme seviyesi, gelişmekte olan ülkeler grubu için *de minimis* kuralı çerçevesinde halen geçerli olan %10 üst sınırın altındadır.

DTÖ üyeliğinin tarımsal ürünlerin ticareti konusunda yarattığı etkiler, AB ile ilişkiler ve Gümrük Birliği'nin tarımsal ürünlerin ticaretine etkileri ile birlikte ele alınacaktır.

3.2.3 AB ve AB – Türkiye İlişkilerinin Türkiye Tarımına Etkileri

Kökeninde 1951 yılında Batı Almanya, İtalya, Fransa ve Benelüks Ülkeleri tarafından oluşturulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) olan AB'nin kuruluş dinamikleri 2. Dünya Savaşı sonrası Batı Avrupası'nın iktisadi ve siyasi sorunları ile ciddi biçimde ilintilidir. Marshall Planı'nın temel gerekçelerini de oluşturan bu sorunlar, savaş sırasında yıkılmış endüstriyel kapasitenin yeniden inşa edilmesi, gıda yetersizliği sorununun acilen ve tekrar ortaya çıkmayacak biçimde çözülmesi ve tüm bunlar yapılırken Sovyetler Birliği'nin etkisinin Demir Perde'nin batısına ilerlemesinin engellenmesidir.

AKÇT'yi 1957 yılında Roma Antlaşması ile Ortak Pazar olarak da bilinen Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulması izlemiştir.

²¹⁰ <http://www.tarim.gov.tr> (26.05.2007; e-kütüphane bölümünden alınmıştır)

Topluluk, 1973’de Danimarka, İrlanda ve İngiltere’nin katılımı ile dokuz üyeye, 1981’de Yunanistan’ın katılımı ile 10 üyeye, 1986’da ise Portekiz ve İspanya’nın katılımı ile 12 üyeye genişlemiştir. 1992 yılında Maastricht Antlaşması ile Avrupa Birliği ismini alan topluluğun mevcudu, 1995 yılında 15²¹¹, 2004 yılında 25²¹², 2007 yılında ise 27’ye²¹³ çıkmıştır.

Oluşum; Roma Antlaşması, Doğu ve Batı Almanya’nın yeniden birleşmesi, 1 Mayıs 2004 tarihli kritik genişleme kararı başta olmak üzere kimi tarihsel momentlerde önemli sıçrama/kopuşlar yaşarken, bu kopuşlar aynı zamanda bazı olguları süreklileştirmiştir. Süreklileşen olguların başında da, öncülüğünü ağırlıklı olarak Federal Almanya ve Fransa’nın yaptığı oluşumun iktisadi ve siyasi iç eşitsizliği vardır. Bu iç eşitsizlik, hinterland kavramına yeni bir biçim kazandırmış; Birlik, halkalı yapısı ile merkezdeki ülkelerin hinterland olarak tanımlayacağı ülkeleri, örneğin Meksika’nın NAFTA üyeliğinden çok daha sıkı bağlarla merkeze bağlamıştır.

AB’nin tarım politikalarının eşgüdümünü sağlayan Ortak Tarım Politikası (OTP), AET tarım konusunda kendisine yetemiyor olduğu için 1962 yılında oluşturulmuş ve bu politikanın finansmanının karşılanması için Avrupa Tarımsal Garanti ve Yön Verme Fonu (FEOGA) kurulmuştur. Kuruluşundan itibaren AET’nin toplam bütçesinin yarısından fazlasını kullanan FEOGA ile tarımsal altyapı rasyonalize edilmiş, çiftçilere büyük miktarlarda gelir desteği sağlanmış ve tarımın endüstrileşmesi finanse edilmiştir. Üye ülkelerin müdahale kurumları sürekli olarak yüksek miktarda destekleme alımı yapmış ve topluluğun gıda konusunda kendine yeterliliği sağlanmıştır²¹⁴.

1980’lerin başından itibaren AET tarımı aşırı üretim sorunu yaşamaya başlamıştır²¹⁵. 1980’lerin sonunda gelindiğinde AB dahilinde tutulan müdahale stokları,

²¹¹ Avusturya, Finlandiya ve İsveç’in katılımı ile

²¹² Çek Cumhuriyeti, Kıbrıs, Estonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya’nın katılımı ile

²¹³ Bulgaristan ve Romanya’nın katılımı ile

²¹⁴ Günaydın, *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, s.49.

²¹⁵ *OTP, AB’nin kendi kendine yeterliliğinin sağlanması konusunda gayet başarılı olmuş olsa da, 1980’lere gelindiğinde AB, temel tarımsal ürünlerde neredeyse sürekli üretim fazlaları ile baş etmek zorunda kalmaya başlamıştı. Bu stokların bir bölümü (sübvansiyonlar yardımıyla) ihraç ediliyor, geri kalanı ya stoklanıyor ya da AB içinde eritiliyordu. Bu yöntem bütçeye büyük bir yük getiriyor, bazı dünya*

“gıda dağları” olarak anılmaya başlamıştır; 1986 senesinde 1,3 milyon tonluk tereyağı, 1992 senesinde 1,2 milyon tonluk sığır eti, 1993 senesinde ise 34 milyon tonluk mısır stoğu söz konusu olmuştur. Yalnızca ihracatın artırılmasıyla kalıcı biçimde çözülmesi mümkün olamayan bu sorun karşısında AB üretimi sınırlandırıcı önlemler almaya başlamıştır. Bu önlemlerin bir kısmının temel prensibi olan üretime bağlı olmama özelliği, DTÖ’nün önerdiği tarımsal destekleme biçimlerine temel teşkil etmiştir²¹⁶:

Yapılan uygulamalar müdahale stokları 2003 senesi itibariyle tahıllarda beş milyon ton, tereyağı ve sığır etinde ise iki yüz bin ton seviyesine indirilmiştir. Ancak üretimdeki, dolayısıyla müdahale stoklarındaki bu düşme, AB için kesinlikle bir özyeterlilik kaybı anlamına gelmemektedir. Birlik, aynı yıl itibariyle sığır eti, tereyağı, şeker ve hububat başlıklarından sadece sığır etinde %98 seviyesinde, geri kalanlarda ise %100’ün üzerinde yeterliliğe sahiptir. Dünyanın ikinci en büyük tarım ürünleri ihracatçısı olan AB (birinci sıradaki ihracatçı ABD’dir) için özyeterliliğin yerini artık gıda kalitesi vb. endişeler almıştır²¹⁷.

Ancak; Birlik’e 2004 ve 2007 yıllarında büyük çoğunluğu eski sosyalist blok ülkesi olan 12 yeni üyenin dahil olması süreci karmaşıktır. Bu ülkelerde sosyalist ekonomiden kapitalist ekonomiye geçiş sürecinde tarım sektörü büyük bir sarsıntı geçirmiştir. Zaman zaman “şok tedavisi” olarak da isimlendirilen geçiş sürecinde, tarımsal üretimin çok büyük bir kısmını bünyesinde barındıran kollektif çiftlikler dağıtılmıştır. Bunun sonucunda yaşanan tarımsal üretim daralması, 1998

pazarlarını bozucu etkiler yaratıyor, her zaman çiftçilerin çıkarlarına hizmet etmiyor ve tüketiciler ile vergi mükelleflerinde huzursuzluk yaratıyordu.

AB Komisyonu; **CAP Explained**, 2004, s.6

http://europa.eu.int/comm/agriculture/publi/capexplained/cap_en.pdf (27.05.2007)

²¹⁶ 1980 ve 90’larda AB üretim fazlasını sınırlama amacıyla yürürlüğe çeşitli politik önlemler getirdi. Toprakların (başlangıçta tercihe bağlı, sonrasında zorunlu olarak) nadasa bırakılması, süt üretiminde kota aşımı halinde ceza ödemeleri olan sabit kota uygulaması, çiftçilerin sübvansiyon alabilecekleri tarımsal arazi alanı/hayvan sayısının sınırlanması gibi önlemler uygulandı. Zaman içerisinde bu politikalar başarılı oldu ve üretim fazlası düştü. Ayrıca 1990’larda yapılan OTP reformları, kısmen 1995’te imzalanan DTÖ anlaşmasının da sonucunda, AB’nin ihracat sübvansiyonu kullanımını kısıtladı.

AB Komisyonu, s.10.

²¹⁷ *Günümüzün müreffeh Avrupası’nda vatandaşlar artık güvenli gıda arzı konusunda endişelenmek zorunda değildir. İstedikleri şeyin yeterli miktarda arz ediliyor olacağından emin olabilirler. Vatandaşların dikkati artık büyük ölçüde gıda üretim yöntemlerine ve piyasanın ihtiyaçlarına, çevreye, gıda güvenliğine, gıda kalitesine ve hayvan haklarına gerekli özenin gösterilip gösterilmediğine odaklanmıştır.*

AB Komisyonu, s.31.

itibariyle en iyi durumda olan Polonya'da %12'dir ve Baltık ülkelerinde ortalama %60'lara varan düşüşler yaşanmıştır^{218,219}. Kısacası, genişlemenin son adımlarını teşkil eden ve gelecekte genişleme süreciyle üyelik statüsü kazanmayı bekleyen ülkelerde tarımsal sektörün durumu, AB'nin merkezini teşkil eden gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinin durumundan çok gerilerdedir. Aradaki bu eşitsizlik, OTP'nin bu ülkelere doğrudan uygulanmasını imkansız kılmaktadır.

Dolayısıyla, özyeterliliğin sağlanmasının ardından yapılan, OTP'yi sadeleştiren ve finansal açıdan daraltan reformlar ile Birlik'in genişleme perspektifi arasında ortaya çıkan bu çelişkinin aşılması için ikili bir uygulama tasarlanmıştır. Bir yandan OTP reformları sürdürülmüş, tarıma ayrılan bütçe kısıtlanmış (OTP harcamaları 2013 yılına kadar sabitlenmiştir) ve Avrupa Modeli Tarım (EMA) olarak tanımlanan hedef bütün üye ülkelerin merkezine konmuş²²⁰; diğer yanda ise, yeni üye ve müzakere sürecindeki ülkelerde hedeflenen dönüşümlerin sağlanabilmesi için OTP dışında, PHARE, SAPARD ve ISPA gibi yan araçlar devreye sokulmuştur.

PHARE (Poland and Hungary: Action for the Restructuring of the Economy – Polonya ve Macaristan Ekonomilerinin Yeniden Yapılandırılması Hareketi), ISPA (Instrument for Structural Policies for Pre-Accession – Üyelik Öncesi Yapısal Politikalar için Enstrüman) ve SAPARD (Special Accession Programme for Agricultural and Rural Development – Tarımsal ve Kırsal Gelişme için Özel Üyelik Öncesi Program) aygıtlarının ortak özelliği, her birinin üyelik öncesinde veya üyeliğin ilk yıllarında kullanılması, dolayısıyla kısa vadeli ve istisnai olarak tanımlanmalarıdır.

²¹⁸ Johan.F.M.Swinnen, **Between Transition, WTO and EU Accession, Agriculture and Agricultural Policies in Formerly Centrally Planned Economies, Agricultural Policy Reform and the WTO: Where are we Heading?** başlıklı uluslararası konferansta sunulmuş davetli tebliğ, Capri, 2003, s.16.

²¹⁹ Johan.F.M.Swinnen, **Ten Years of Transition in Central and Eastern European Agriculture**, KATO sempozyumunda sunulmuş tebliğ, Berlin, 2000, s.14-21.

²²⁰ (Avrupa Modeli Tarım) AB tarımsal politikalarının 1997 senesinde Lüksemburg'da yapılan Avrupa Konseyi toplantısında bir köşe taşı haline geldi. Bu model, toplum, kırsal çevre ve tarım arasındaki bütünlüğe dair bir tutum oluştuyordu ve gelecekte uygulanacak tarımsal ve kırsal politikalar için yeni bir normatif çerçeveden çok, önemli bir araç olarak öne çıkıyordu. Model, tarımın çok fonksiyonlu karakteri, sürdürülebilir tarım ve çok sektörlü kırsal kalkınma kavramları ile yakından ilintiliydi. EMA bu denli geniş bir konsept olduğu için tam olarak tanımlanması güçtür. Ancak diyebiliriz ki, çekirdeğindeki fikir ekonomik, sosyal ve ekolojik değerler arasında bir denge gözetilerek, büyüyen Birlik'in ekonomik ve sosyal bütünlüğünün sağlanmasıdır. Dünya Bankası, **Agriculture in Transition Countries and the European Model of Agriculture: Entrepreneurship and Multifunctionality** (yaz. Arzeni, Esposti ve Sotte), Ancona, 2001, s.5.

Başta SAPARD olmak üzere bu programların tamamında tarımsal dönüşümün temel prensibi “piyasa etkinliğinin geliştirilmesi”dir.

2007-2013 dönemi için, yukarıda belirtilen tüm programlar, Batı Balkan ülkelerine yönelik CARDS programı ve Türkiye’ye yönelik üyelik öncesi yardımların hepsi, IPA (Instrument for Pre-accession Assistance: Üyelik Öncesi Yardım için Enstrüman) isimli yeni bir araç altında birleştirilmiştir. IPA’nın çerçevesi geniş, ancak bütçesi önceki programlara göre dar tutulmaktadır. IPA’nın içerisinde bir başlık olarak ele alınan tarım ve kırsal kalkınma başlığı konusunda AB Komisyonu hareket alanını geniş tutma konusunda hayli hassas davranmaktadır²²¹:

Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin resmi miladı 1963 yılında imzalanan AET ile imzalanan Ankara Anlaşması’dır. Ankara Anlaşması’nı takip eden 5 yıllık hazırlık döneminin ardından taraflar arasında 1973’de Katma Protokol yürürlüğe girmiştir. Protokol’ün 4. bölümü tarım başlığına ayrılmıştır. Bu başlıkta beklenen dönüşümün ana fikri Protokol’ün 33. Maddesinin 1. Fıkrasında şöyle belirtilmektedir²²²: *“Yirmiiki yıllık dönem içinde, Türkiye, tarım ürünlerinin Türkiye ile Topluluk arasında serbest dolaşımı için Türkiye’de uygulanması gerekli ortak tarım politikası tedbirlerini bu dönemin sonunda alabilmek amacıyla, kendi tarım politikasının uyumu yoluna gider.”*

Ankara Anlaşması çerçevesinde ayrıca periyodik olarak toplanacak ve Türkiye ile Topluluk arasındaki ortaklığa dair konuları görüşecek olan bir Ortaklık Konseyi oluşturulmuştur.

Katma Protokol’ün işleyişi 1978-1988 arasında kesintiye uğramış, 12 Eylül darbesinin ardından kesintiye uğrayan diplomatik ilişkiler, Türkiye’nin 1987 yılında

²²¹ 2007 sonrası için Yapısal Fonlar ve Kırsal Gelişme Fonları sistemi halen tartışılmaktadır. Bu sebepten dolayı, Yapısal Fonlar bileşeni ve Kırsal Kalkınma Fonları bileşeni büyük ölçüde **Yapısal Fonlar ve Kırsal Kalkınma Fonlarına dair Regülasyonlara dinamik bir referans** ile tanımlanmaktadır. Komisyon, Yapısal Fonlar ve Kırsal Kalkınma Fonlarına dair yeni kurallar netleşince bu bileşenler için uygulama kuralları benimseme ve her bileşen için bir yardım çerçevesi çizme yetkisine sahiptir.

AB Komisyonu, **Proposal for a Council Regulation Establishing an Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA)**, 2004, s.3, http://ec.europa.eu/external_relations/reform/document/com04_627_en.pdf (27.05.2007, kalın yazı metnin orijinalindendir).

²²² Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, **Katma Protokol**, s.10-11.

<http://www.deltur.cec.eu.int/webpub/documents/katma%20protokol.doc> (27.05.2007)

yaptığı tam üyelik başvurusu ile, bu kez daha derinlemesine bir eklemlenme perspektifi ile yeniden başlamıştır.

1993 yılında AB ile Türkiye arasında Gümrük Birliği müzakereleri başlamıştır. Müzakereler 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı²²³ ile sonuçlandırılmış ve Türkiye 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren AB ile Gümrük Birliğine girmiştir.

1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı tarımsal ürünleri kapsam dışı bırakmakta (24. Maddenin 2. Fıkrası²²⁴), ancak işlenmiş tarım ürünlerini kapsama almaktadır (Bölüm 5, Maddeler 17-23²²⁵). Karar'ın Ek-1 bölümünde²²⁶ tam listesi verilen işlenmiş tarım ürünleri başlığına hammaddesi nişasta, şeker ve süt olan ürünler girmekte, ancak sebze ve meyve ürünleri (örneğin domates salçası, reçel vb.) girmemektedir. Böylelikle bünyesinde AB'nin en yoğun biçimde sübvans e ettiği, FEOGA'nın %40'ından fazlasının ayırdığı ve dolayısıyla en belirgin biçimde görel i üstünlüğe sahip olduğu tarımsal hammaddelerin işlenmesi suretiyle üretilen ürünler kapsama alınmakta; buna karşın Türkiye'nin görel i üstünlüğe sahip olduğu işlenmiş meyve ve sebze ürünleri kapsam dışı tutulmaktadır.

Gümrük Birliği'ne girilmesinin ardından, Türkiye 1999 yılının Aralık ayında yapılan Helsinki Zirvesi'nde aday üyeliğe kabul edilmiştir. 25 Mart 2003'te Katılım Ortaklığı Belgesi'nin yayınlanmasının ardından, 16-17 Aralık 2004 tarihlerinde Brüksel'de yapılan AB Konseyi Zirvesi'nde Türkiye ile 5 Ekim 2005 tarihi itibariyle tam üyelik müzakerelerinin başlatılması karara bağlanmış, bu tarihte Türkiye İçin Müzakere Çerçeve Belgesi'nin yayınlanması ile de Türkiye'nin tam üyelik müzakereleri başlamıştır. Bu belgede, tarım başlığının istisnai bir başlık olduğu ve bu başlıkta Türkiye'ye özel bir takım uygulamaların olabileceği açıkça belirtilmektedir²²⁷.

²²³ AT-Türkiye Ortaklık Konseyi, **1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı**, <http://www.deltur.cec.eu.int/default.asp?lang=0&pId=4&fId=3&prnId=2&hnd=1&docId=343&ord=1&fop=0> (27.05.2007)

²²⁴ AT-Türkiye Ortaklık Konseyi, s.10.

²²⁵ AT-Türkiye Ortaklık Konseyi, s.8-10.

²²⁶ AT-Türkiye Ortaklık Konseyi, s.30-31.

²²⁷ *Uzun geçiş süreleri, derogasyonlar, spesifik düzenlemeler veya daimi korunma hükümleri (yani, korunma tedbirlerinin alınmasına dayanak teşkil eden, daimi surette ileri sürülebilecek hükümler) öngörülebilir. Komisyon, gerektiğinde bu hükümleri, kişilerin serbest dolaşımı, yapısal politikalar veya*

Müzakerelerin ilk kısmı olan ve 35 başlıkta²²⁸ ele alınan tarama süreci, fiilen 20 Ekim 2005 tarihinde başlatılmıştır. Tarama sürecinin 11. başlığı olan “Tarım ve Kırsal Kalkınma” üzerinde AB tarafından 5-8 Aralık 2005 tarihleri arasında yapılan tanıtıcı tarama sunumlarını takiben, Türkiye tarafından 23-26 Ocak 2006 tarihleri arasında ayrıntılı tarama sunumları yapılmıştır. Ayrıntılı tarama sunumlarından, “Tarımsal Politika” başlıklı sunumda, politika değişiklikleri başlığında şu değişikliklerin yapılacağı taahhüdü verilmiştir²²⁹:

Geleneksel Politika Hedefleri:

- a) Kendi kendine yeterlilik
- b) İthal ikamesi
- c) Kırsal kalkınma
- d) Beslenme seviyesi
- e) Endüstri için hammadde arzı

Tarımsal Reform Programı 2000:

- 1) Fiyat kontrollerinin kaldırılması
- 2) Hammadde ve kredi sübvansiyonlarının kaldırılması
- 3) Tarımsal KİT’lerin ve satış kooperatiflerinin yeniden yapılandırılması
- 4) DGD (doğrudan gelir desteği) uygulamalarına geçiş
- 5) Tarımsal üretimin yeniden yapılandırılması

Temel hedef: Pazar yönelimi

tarım gibi alanlarda hazırlayacağı önerilere dahil eder.(...)Geçiş düzenlemeleri veya korunma hükümleri, rekabete ve iç pazarın işleyişine olan etkilerine göre gözden geçirilmelidir.

DPT, Türkiye İçin Müzakere Çerçeve Belgesi ve Diğer Belgeler, 2005, s.6
<http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/muzakere/cerceve.pdf> (27.05.2007)

²²⁸ DPT, s.8.

²²⁹ ABGS, Screening Chapter 11: Agricultural and Rural Development; Agenda Item 1 - Turkish Agricultural Policy, 2006, s.35-38

http://www.abgs.gov.tr/files/tarama/tarama_files/11/SC11DET_1_Agricultural_Policy.pdf (27.05.2007)

2006-2010 Tarımsal Strateji Belgesi: Hedef ve Öncelikler

- 1) Sürdürülebilir kalkınma, ürün kalitesi
- 2) Gıda güvenliği
- 3) Tarımsal üreticilerin rekabet gücü
- 4) Tarımsal pazarlar ve pazarlama
- 5) Kırsal kalkınma
- 6) Üretici birlikleri

Tarımsal üretim konusunda özyeterlilik ve halkın beslenme seviyesi hedeflerinin “geleneksel” oldukları belirtilirken söylenmekte olan, bu hedeflerin eskidikleri ve geçerliliklerini yitirdikleridir. Bu “eski” hedeflerin yerini rekabet gücü ve pazarlama kavramları almaktadır. Bu yönelimin ortaya çıkmakta olan sonuçları çalışmanın son bölümünde ele alınacaktır. Ancak konu ile ilgili olarak, AB yetkilileri tarafından hazırlanan bir raporda geçen bir ifadenin aktarılması faydalı olacaktır. Türkiye’nin üyelik perspektifi konusunda çeşitli başlıklar altında incelemeler içeren raporun, tarım ve kırsal kalkınma kısmının sonuç bölümünde şu görüşlere yer verilmektedir²³⁰:

Türkiye, bazı sektörlerdeki üretim potansiyeli dikkate değer olduğu için AB tarımındaki önemli oyuncuların biri olma kapasitesine sahiptir. Ancak, Türkiye’nin AB’ye yaptığı ihracat zaten önemli miktarda tercihlili muameleye tabi olduğu için üyeliğin AB pazarına etkisi yüksek ihtimalle sadece Türkiye’nin temel ihracat kalemlerinde olacaktır.

Tarımsal nüfusun çoğunluğunu içinde barındıran, büyük hacimli bir geçimlik ve yarı-geçimlik tarımsal sektörün varlığı yüzünden üyeliğin sosyal etkisi çok büyük olabilir. Geçimlik ve yarı-geçimlik sektörden kayacak olan işgücünün mas edilmesi konusunda, bilhassa kırsal bölgelerdeki tarım dışı ekonomik sektörlerde çok iş düşecektir.

²³⁰ AB Komisyonu, **Issues Arising from Turkey’s Membership Perspective**, 2004, s.36-37.
http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/issues_paper_en.pdf (27.05.2007)

3.2.4 DTÖ Üyeliği ve Gümrük Birliği'nin Tarımsal Ürünlerin Ticaretine Etkileri

1995 yılının başında DTÖ'ye üye olan, sonunda ise AB ile Gümrük Birliği anlaşması imzalayan Türkiye, bu gelişmeler ile dış ticaret açısından uluslararası kapitalist sisteme daha derin biçimde entegre olmuştur. Bu gelişmelerin tarımsal ürünlerin ticaretine etkileri Tablo 3.3'de gösterilmiştir.

1995 yılı tarım ürünleri ticareti açısından büyük bir kırılma yılı olarak öne çıkmaktadır. Bu yılda, ihracatın ithalatı karşılama oranı AB ile ticarete 7,05'den 2,44'e; ABD ile ticarete 1,59'dan 0,34'e; dünya ile ticarete ise 2,31'den 0,96'ya düşmektedir. 1994 yılı devalüasyon oranının hayli yüksek olduğu bir kriz yılıdır; dolayısıyla ihracatın ithalatı karşılama oranı 1994 yılında normal dışı bir yükseklik sergilemektedir. Yine de, 1994'den 1995'e geçişte yaşanan dramatik düşüşün yalnızca 1994 yılında yaşanan yüksek devalüasyonunun etkisinin geçmesine bağlamak yeterince açıklayıcı olmayacaktır, zira 1994 yılından 1995 yılına geçişte, ihracatta önemli bir düşme olmamış, ancak ithalatta çok büyük artış olmuştur.

Tablo 3.3

AB, ABD ve Dünya ile Tarım ve Ormancılık Ürünleri Ticareti (1981-2005)

Yıllar	AB ile Tarım ve Ormancılık Ürünleri Ticareti				ABD ile Tarım ve Ormancılık Ürünleri Ticareti				Dünya ile Tarım ve Ormancılık Ürünleri Ticareti			
	İhracat (Mn.\$)	İthalat (Mn.\$)	İhracat - İthalat (Mn.\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı	İhracat (Mn.\$)	İthalat (Mn.\$)	İhracat - İthalat (Mn.\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı	İhracat (Mn.\$)	İthalat (Mn.\$)	İhracat - İthalat (Mn.\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
1981	624	24	600	26,12	225	45	181	5,03	2.173	143	2.030	15,19
1982	464	30	434	15,29	213	89	124	2,40	2.083	189	1.893	10,99
1983	467	29	438	15,99	162	28	134	5,74	1.837	159	1.678	11,55
1984	471	18	453	26,22	164	256	-92	0,64	1.694	406	1.288	4,17
1985	472	32	441	14,88	227	88	139	2,57	1.653	282	1.371	5,86
1986	674	32	642	20,97	181	77	104	2,34	1.785	289	1.496	6,18
1987	646	93	553	6,95	203	75	128	2,71	1.788	476	1.313	3,76
1988	746	51	696	14,68	186	48	138	3,87	2.289	300	1.989	7,62
1989	616	243	373	2,53	293	222	71	1,32	1.833	886	947	2,07
1990	818	289	529	2,83	265	233	32	1,14	2.025	1.137	888	1,78
1991	862	129	734	6,70	329	162	167	2,03	2.369	675	1.694	3,51
1992	664	121	543	5,48	179	236	-57	0,76	1.923	924	999	2,08
1993	831	266	565	3,13	194	226	-32	0,86	2.072	1.357	715	1,53
1994	848	120	728	7,05	233	147	87	1,59	2.033	882	1.151	2,31

Tablo 3.3

AB, ABD ve Dünya ile Tarım ve Ormancılık Ürünleri Ticareti (1981-2005) - devam

Yıllar	AB ile Tarım ve Ormancılık Ürünleri Ticareti				ABD ile Tarım ve Ormancılık Ürünleri Ticareti				Dünya ile Tarım ve Ormancılık Ürünleri Ticareti			
	İhracat (Mn.\$)	İthalat (Mn.\$)	İhracat - İthalat (Mn.\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı	İhracat (Mn.\$)	İthalat (Mn.\$)	İhracat - İthalat (Mn.\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı	İhracat (Mn.\$)	İthalat (Mn.\$)	İhracat - İthalat (Mn.\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
1995	994	408	587	2,44	138	406	-268	0,34	1.840	1.907	-67	0,96
1996	1.020	396	624	2,57	265	523	-258	0,51	2.153	2.166	-13	0,99
1997	1.070	357	714	3,00	288	684	-396	0,42	2.354	2.417	-63	0,97
1998	976	249	727	3,92	274	593	-320	0,46	2.357	2.125	232	1,11
2000	763	327	436	2,33	122	678	-555	0,18	1.659	2.123	-464	0,78
2001	845	213	633	3,97	178	532	-354	0,33	1.976	1.409	567	1,40
2002	872	266	605	3,27	140	594	-454	0,24	1.754	1.703	52	1,03
2003	981	347	635	2,83	136	831	-695	0,16	2.121	2.535	-415	0,84
2004	1.367	386	981	3,54	179	793	-614	0,23	2.542	2.757	-216	0,92
2005	1.863	405	1.458	4,61	195	801	-605	0,24	3.329	2.801	527	1,19
Ort. 1981-1994	12,06				2,36				5,61			
Ort. 1995-2005	3,24				0,33				1,04			

Kaynak: TÜİK

Dönemsel ortalamaların incelenmesi daha belirgin sonuçlar vermektedir. 1981'den 1994'e kadar olan dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı AB ile ticaretle ortalama 12,06; ABD ile ticaretle ortalama 2,36; dünya ile ticaretle ortalama 5,61'dir. Bu oranların 1995'den 2005'e kadar olan dönem için ortalamaları alındığında AB ile ticaretle 3,24; ABD ile ticaretle 0,33; dünya ile ticaretle 1,04 rakamları elde edilmektedir.

DTÖ üyeliğinin etkisi kendisini en belirgin biçimde ABD ile yapılan ticaretle göstermiştir. 1995 yılından 2005 yılına kadar ABD kaynaklı tarımsal ürün ithalatı beş kattan fazla artmış, ihracatın ithalatı karşılama oranı ise yedide birine inmiştir.

Not edilmesi gereken bir başka bulgu, DTÖ üyeliğinin etkisi belirgin biçimde sayılara yansırken, bir yıl sonra AB ile girilen Gümrük Birliği'nin benzer bir etki yaratmamış olmasıdır. Bunun sebebi, tarımsal ürünlerin Gümrük Birliği kapsamı dışarısında bırakılmış olmasıdır.

1995 sonrasında AB ile olan tarımsal ürün ticaretinde karşılama oranı, devalüasyon oranının yüksek olduğu yıllarda, ithalatın düşmesine bağlı olarak yükselmiş onun dışında belirgin bir hareket doğrultusu izlememiştir. 2004 ve 2005 yıllarındaki artışın sebebi ise 1 Mayıs 2004 genişlemesi ile Türkiye'nin önemli miktarda ihracat yaptığı Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye dahil olmuş olmasıdır.

Gümrük Birliği'nin asıl etkisi sınai ürünlerde hissedilmiş ve 1995 yılından itibaren AB Türkiye'nin ithalat ve ihracatı içindeki payını belirgin biçimde artırmıştır. Ayrıca Gümrük Birliği'ne girilmesinin ardından AB ile yapılan dış ticaretle çok büyük açıklar oluşmaya başlamıştır²³¹.

²³¹ Oral, s.98.

3.3 1980 SONRASINDA TÜRKİYE’NİN TARIM POLİTİKALARININ DÖNÜŞÜMÜ

Türkiye’nin 1960 yılından itibaren kurumsallaşmış olan tarımsal destek politikası üç ana başlıktan oluşmaktaydı. Bunlar; fiyat destekleri (her ürün veya ürün grubu için, belirlenen ve piyasa fiyatını üzerinde olan bir taban fiyattan, ilgili KİT tarafından yapılan destekleme alımları), girdi sübvansiyonları (gübrenin, tarım ilaçlarının, sulama faaliyetlerinin, tohumların çiftçiye devlet tarafından, sübvansiyonlu fiyatlar ile sağlanması veya çiftçinin bu başlıklardaki harcamalarının bir kısmının sonrasında devlet tarafından geri ödenmesi) ve çiftçiye imtiyazlı faiz oranları uygulanması suretiyle sağlanan kredi sübvansiyonlarıydı.

Bu destekler, tarımda kapitalist dönüşümün seyrinin büyük ölçüde devlet tarafından kontrol edilmesini sağlıyordu. Tarımsal üreticiler ile kapitalizmin geri kalanı arasındaki ilişki sübvansiyon sağlayan kurumlar dolayımı ile kurulduğu ölçüde devlet destekleri çok işlevli bir yapı kazanmaktaydı. Bu destekler; imtiyazlı büyük toprak sahiplerine piyasa koşullarında karşı karşıya olacaklarından daha olumlu maliyet ve fiyatlar sağlanmasına yarıyor; öte yandan da geniş köylü kitlelerinin, bilhassa kritik siyasi dönemeçlerde sağlanan ekonomik ödünler yoluyla düzen içinde tutulmasını sağlıyor ve kapitalizmin dönüştürücü ve çözücü etkisinin çok yönlü olarak yumuşatılması işlevini görüyordu.

Kredi sübvansiyonu sağlayan kurumlar çiftçi ile finansal piyasa arasında, girdi desteği sağlayan kurumlar çiftçi ile tarıma girdi sağlayan endüstri sektörleri arasında, destekleme alımı yapan kurumlar ise çiftçi ile tarımsal hammadde kullanan endüstri sektörleri arasında tampon görevi görüyordu. Bunun sonucunda küçük köylülüğün yeniden üretiminin sanayi ve finans sektörleri tarafından sıkıştırılması daha az gerçekleşiyor ve tampon görevi gören devlet kurumlarının birinci önceliği kârlılık olmadığı için kapitalizmin gelişmesi kırsal alanda küçük köylülüğün hızla çözülmesine yol açmıyordu.

1980 sonrasında, bilhassa da 2001 krizinin ardından Türkiye'nin tarıma yönelik destekleme politikalarında yaşanan dönüşüm, devletin artık bu tampon rolünü oynamaktan vazgeçiyor olduğunu göstermektedir. Devletin geleneksel destekleme politikaları lağvedilmekte ve yerine kapitalizmin tarımsal alana yönelik dönüştürücü basıncını yumuşatma etkisi çok daha düşük olan DGD gibi politikalar oluşturulmaktadır.

Devletin tarım sektörüne yönelik destek politikalarının dair çeşitli grafikler Grafik 3.1, 3.2, 3.3 ve 3.4'de sunulmuştur.

Destek başlıklarının tek tek incelenmesine geçmeden önce, destekleme politikalarının geneline dair bazı ön saptamalar yapılmalıdır.

OECD gruplandırmasına göre kredi sübvansiyonlarını da içeren girdi sübvansiyonlarının toplam içerisindeki payı 1994 kriziyle birlikte daralmaya başlamış ve 2001 krizinin ardından toplam içerisinde ihmal edilebilecek düzeylere düşmüştür. Grafik 3.1'de görülen toplam destekleme harcamaları ile birlikte incelenebilecek olan bu düşüşün keskinliği, Grafik 3.3'te daha açık biçimde görülmektedir. Girdi desteklerinin kaldırılması ile 2001 itibarıyla DGD uygulamasının yürürlüğe konması arasında yalnızca zamansal değil, miktarsal açıdan da paralellik mevcuttur (DGD ödemeleri OECD gruplandırmasında tarihsel haklara dayalı ödemeler başlığının altındadır).

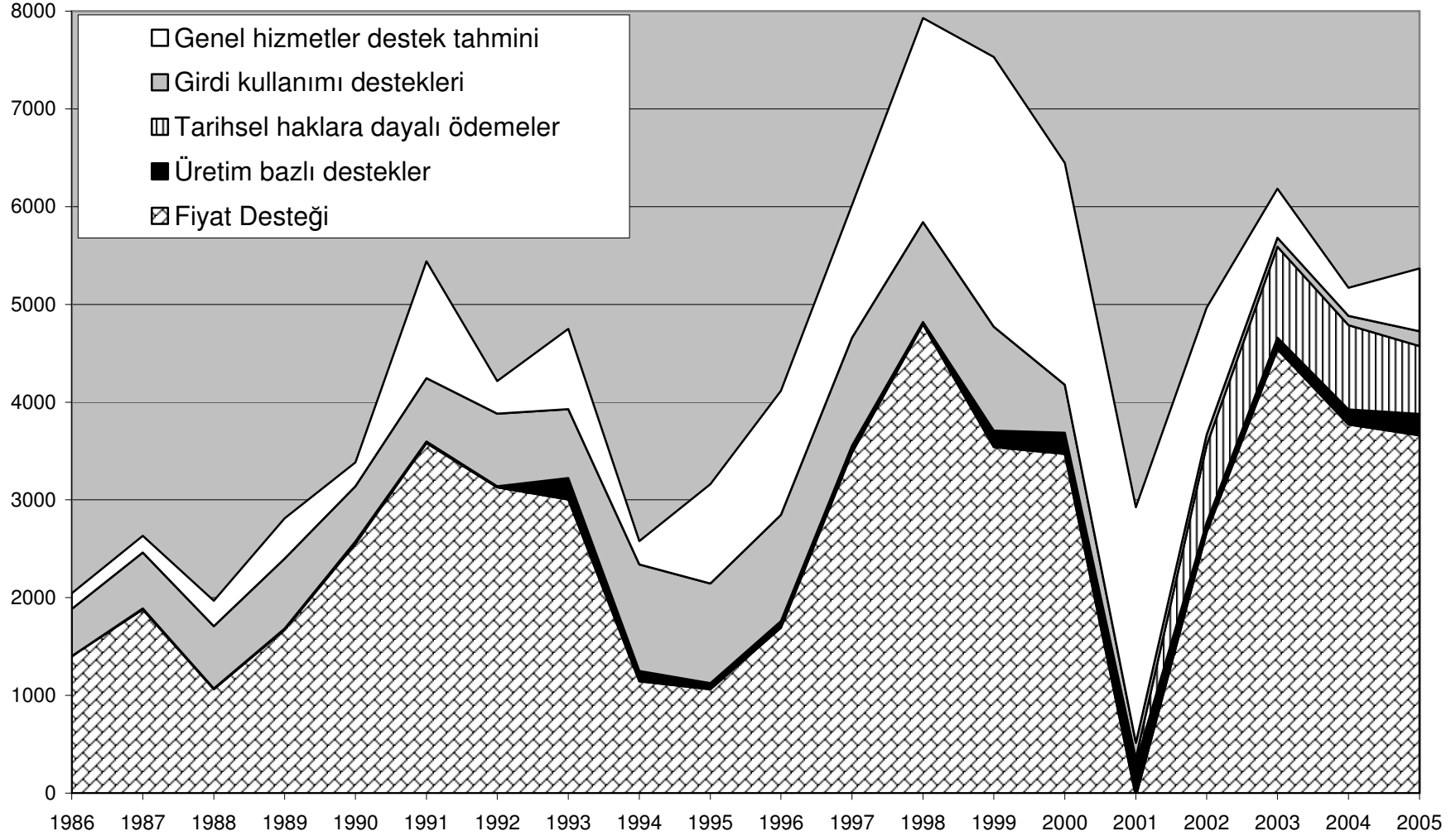
Devletin tarıma yönelik genel hizmet faaliyetleri desteği içerisinde araştırma, eğitim ve altyapı çalışmaları gibi etkisi uzun vadede ortaya çıkacak ve kırsal kalkınma açısından büyük öneme sahip olması gereken başlıklar, verilerin bulunduğu dönem boyunca hep ikinci planda kalmış, 1990'ların sonundan itibaren ise ihmal edilebilecek seviyelere düşmüştür (Grafik 3.4). Bunun karşılığında, tarımsal KİT'lerin özelleştirme programına alındığı 1995 yılı itibarıyla bu KİT'lerin borç portföylerinin daraltılmasına yönelik bir çabaya girişilmiştir. 1995 yılından itibaren tarımsal KİT'lere önemli miktarlarda kaynak aktarılmaya başlanmış ve bu aktarım tarıma yönelik genel hizmetler yoluyla yapılan desteklerin tamamına yakın bir kısmını oluşturur hale gelmiştir. OECD sınıflandırmasında "Pazarlama Desteği" başlığında gözlemlenen bu büyük sıçrama,

tarım kesimine yönelik bir destekten çok, satılmaya hazırlanan KİT'lerin birikmiş borçlarının ortadan kaldırılmasına yöneliktir.

Grafikler 2001 yılının tarım kesimine yönelik devlet desteği açısından ne denli kritik bir kırılma yılı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Grafik 3.1 ve 3.3'te görüldüğü üzere, tarımsal destekleme miktarı 2001 yılındaki keskin daralmanın ardından eski değerlerin belirgin biçimde altında kalan yeni bir seviyede kalmaktadır.

Tarımsal desteklerin toplumsal yükü, dönem boyunca ağırlıklı olarak tüketicilere yüklenmektedir. Grafik 3.2'de gösterilmekte olan bu durumun istisnası, KİT borçlarının temizlenme çabasına girildiği 1995-2000 dönemidir.

Milyar TL

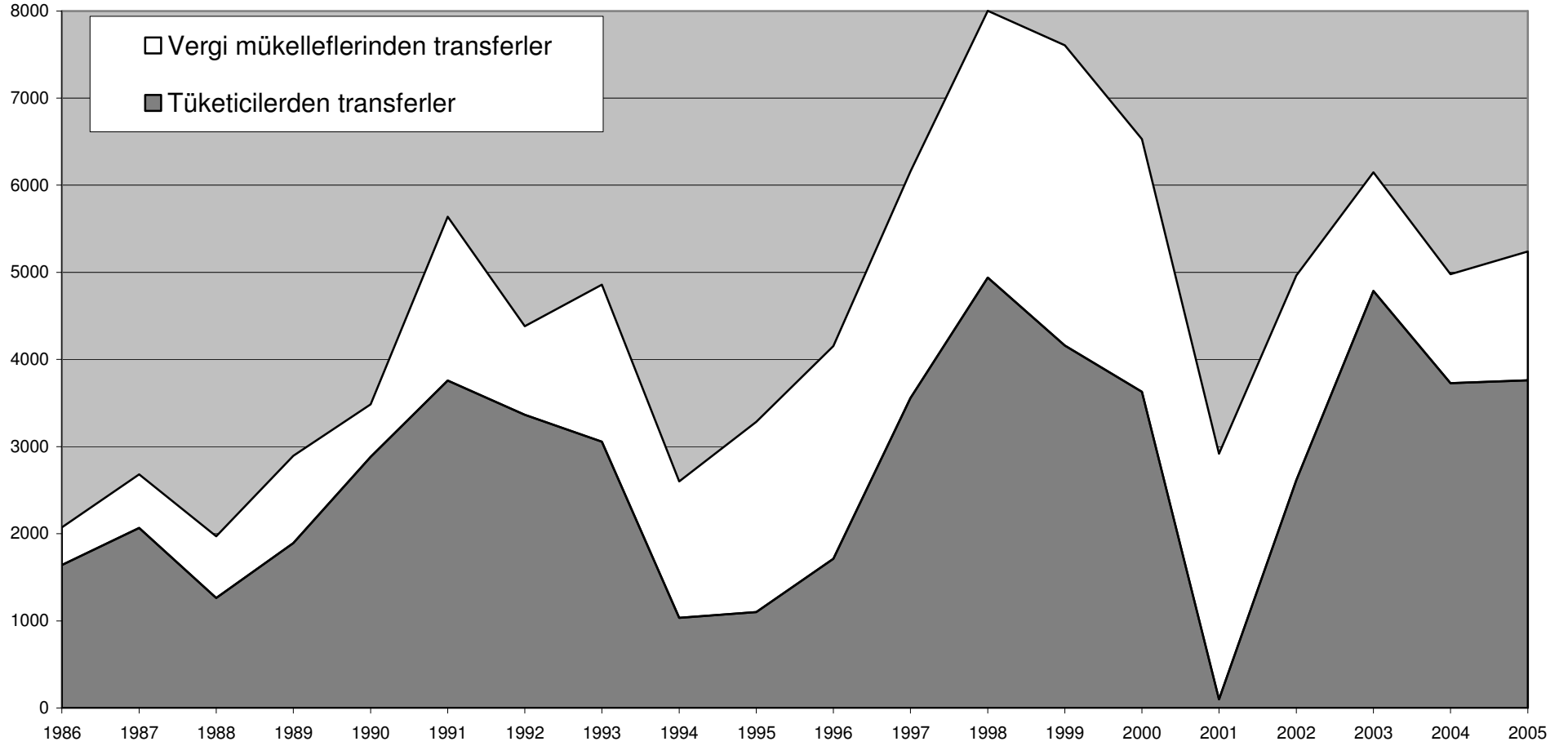

Grafik 3.1

Tarıma Yönelik Desteğin Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)

Kaynak: OECD, Producer and Consumer Support Estimates OECD Database 1986-2005

Milyar TL

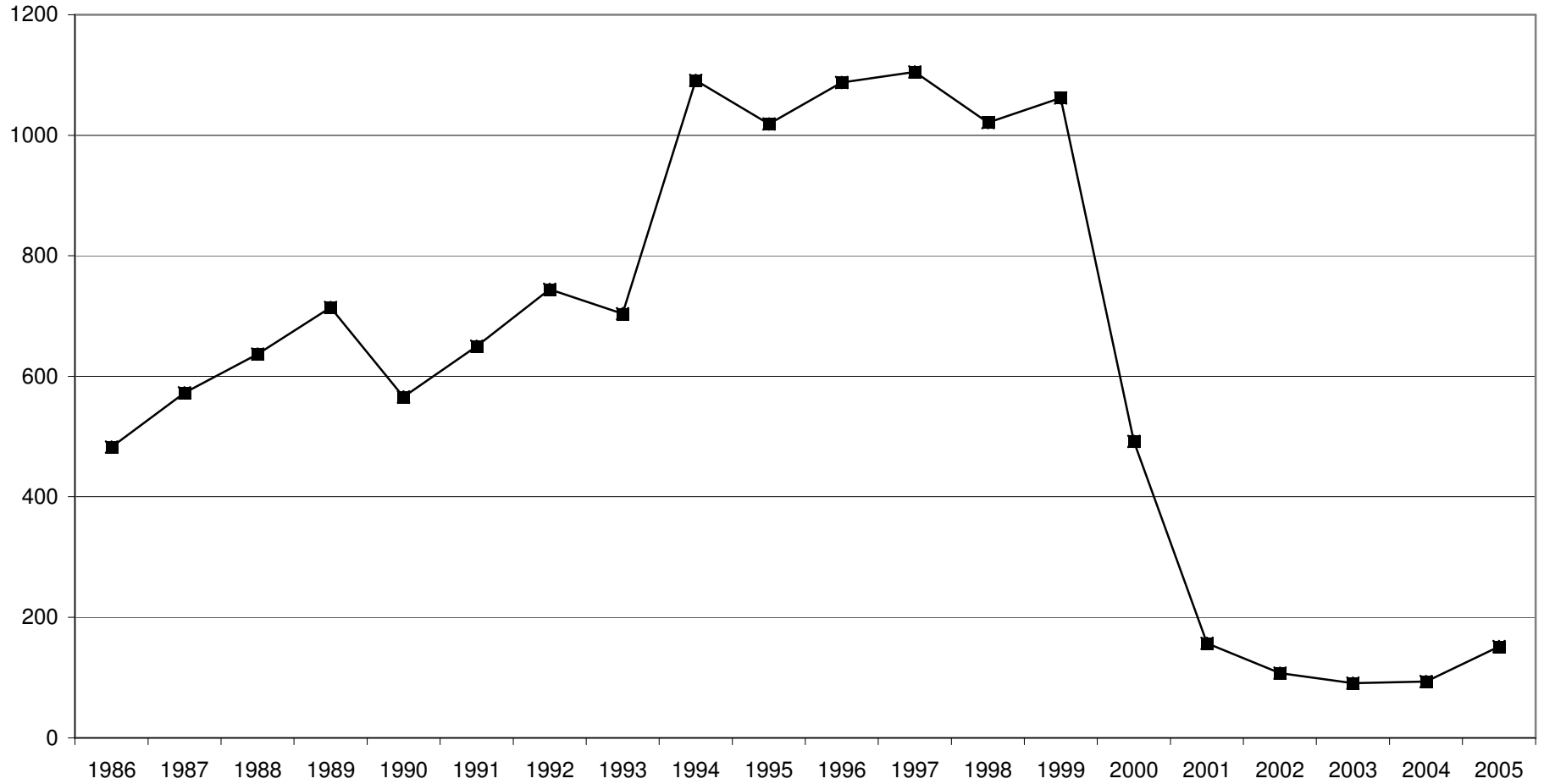

Grafik 3.2

Tarımsal Desteğin Yükünün Dağılımı (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)

Kaynak: OECD, Producer and Consumer Support Estimates OECD Database 1986-2005

Milyar TL

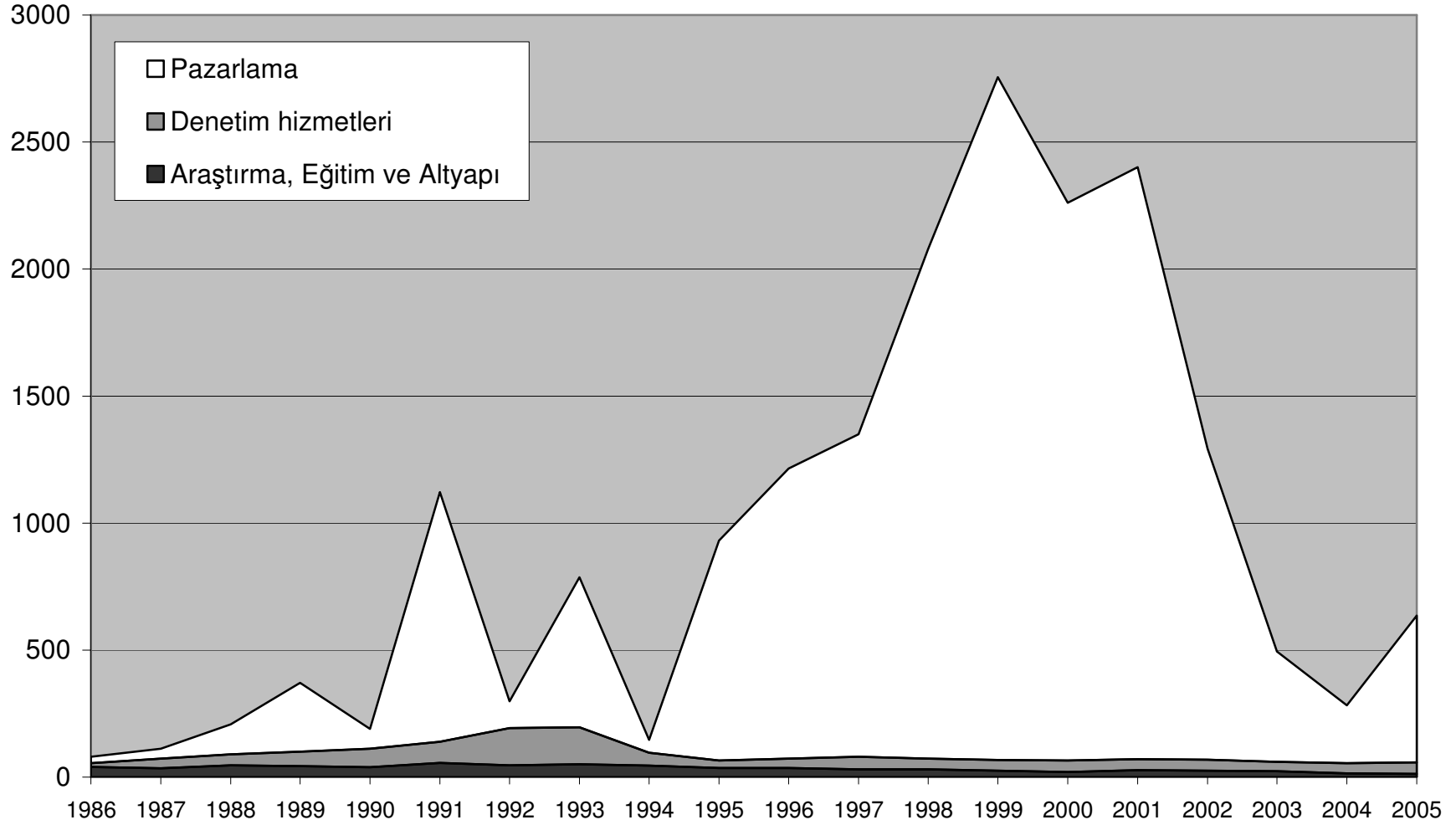

Grafik 3.3

Girdi Desteklerinin Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)

Kaynak: OECD, Producer and Consumer Support Estimates OECD Database 1986-2005

Milyar TL

Grafik 3.4

Genel Hizmet Desteklerinin Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)

Kaynak: OECD, Producer and Consumer Support Estimates OECD Database 1986-2005

3.3.1 Ürönlere Yönelik Destekler

Devletin çiftçiye hasat sonrasında sağladığı desteklerden en önemli olanı belirlenen bir taban fiyatından KİT'ler tarafından yapılan destekleme alımlarıdır. Destekleme alımları dışında, belirli bazı ürünler için, çoğunlukla üretim miktarından bağımsız özel destekleme biçimleri de mevcuttur (tütünde kota tazminatı vb.).

Destekleme alımları, desteklenen ürünler piyasa fiyatlarından daha yüksek taban fiyatlardan satın alınarak yapılır. Taban fiyatı ile piyasa fiyatı arasındaki fark, devletin birim ürün başına sağladığı desteğı gösterir.

Seçilmiş bazı ürünler için devletin dönem boyunca yaptığı destekleme alımlarının miktar, fiyat ve oranları Tablo 3.4 - 3.9'da, ürünlerin OECD tarafından hesaplanan toplam fiyat desteğinin seyri ise Grafik 3.5'de sunulmuştur.

Tablo 3.4**Seçilmiş Ürünlerde Destekleme Alım Fiyatları (1980-2005, Cari fiyatlarla TL/kg)**

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Buğday	10	19	23	29	47	63	79	97	168	328	503	763	1156
Arpa	9	14	16	21	43	51	63	80	140	270	389	589	988
Mısır							70	86	210	310	442	798	1185
Pamuk	48	62	75	126	187	242	319	525	696	1267	1823	2710	4430
Tütün	112	138	211	282	378	538	773	1444	2904	4714	7707	10870	25715
Ş.Pancarı	3	5	6	7	9	14	17	22	50	106	133	164	250
Ayçiçeği	30	40	55	61	110	142	168	215	370	668	862	1512	2582
Fındık	109	124	149	168	252	674	690	1195	2032	2768	3440	5600	9000
Çay	28	41	55	73	101	140	177	220	360	569	907	1437	2340

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Buğday	1843	3591	7432	18508	35141	53566	75963	97325	157098	229321	353620	350440	331000
Arpa	1615	2728	5422	15114	25488	39110	60064	81600	128976	151161	231830	261507	250000
Mısır	1600	3133	6769	16871	28503	46969	65189	90000	139840	212834	305652	318705	260000
Pamuk	6898	17480	34261	51432	98253	189333	230000	380000	680000	800000	1010000	900000	900000
Tütün	32615	53093	100963	188173	385621	672048	1076953	1302470	1809065	2391600	1083200		
Ş.Pancarı	416	1417	2405	3949	6364	8940	11085	18353	40531	45762	42746	45295	51646
Ayçiçeği	4016	9528	18000	35000	65000	110000	130000	165000	370000	460000	485000	515000	500000
Fındık	14200	56284	81800	206248	531435	772134	1079968	1080253	1515971	1604160	2603875	5037100	7187000
Çay	3400	6000	12000	24989	50421	87464	125854	162499	253226	320069	400000	460000	515000

Kaynak: DPT

Tablo 3.5**Seçilmiş Ürünlerde Destekleme Alım Fiyatları (1980-2005, 1980 Fiyatlarıyla TL/kg)**

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Buğday	10,20	14,10	13,38	13,20	14,62	13,82	13,58	11,94	12,94	15,36	15,74	15,64	14,16
Arpa	9,00	10,31	9,07	9,56	13,37	11,21	10,82	9,83	10,74	12,65	12,16	12,07	12,10
Mısır							12,10	10,66	16,14	14,54	13,83	16,36	14,51
Pamuk	48,00	46,00	43,63	57,34	58,16	53,11	54,82	64,79	53,58	59,41	57,00	55,57	54,25
Tütün	112,00	102,39	122,73	128,34	117,55	118,06	132,83	178,21	223,56	221,03	240,98	222,90	314,92
Ş.Pancarı	3,00	3,71	3,49	3,19	2,80	3,07	2,84	2,71	3,84	4,99	4,16	3,36	3,06
Ayçiçeği	30,00	29,68	31,99	27,76	34,21	31,16	28,87	26,53	28,48	31,32	26,95	31,00	31,62
Fındık	109,00	92,00	86,67	76,46	78,37	147,90	118,57	147,48	156,43	129,79	107,56	114,83	110,22
Çay	28,00	30,42	31,99	33,22	31,41	30,72	30,41	27,15	27,71	26,68	28,36	29,47	28,66

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Buğday	14,54	12,89	14,15	20,51	21,78	19,64	19,39	16,13	16,58	16,55	20,62	18,32	16,36
Arpa	12,74	9,79	10,33	16,75	15,80	14,34	15,33	13,52	13,61	10,91	13,52	13,67	12,36
Mısır	12,62	11,25	12,89	18,69	17,67	17,22	16,64	14,92	14,76	15,36	17,83	16,66	12,85
Pamuk	54,42	62,76	65,25	56,98	60,91	69,42	58,72	62,98	71,76	57,75	58,90	47,06	44,49
Tütün	257,31	190,61	192,28	208,49	239,05	246,41	274,93	215,86	190,90	172,64	63,17	0,00	0,00
Ş.Pancarı	3,28	5,09	4,58	4,37	3,94	3,28	2,83	3,04	4,28	3,30	2,49	2,37	2,55
Ayçiçeği	31,68	34,21	34,28	38,78	40,29	40,33	33,19	27,35	39,04	33,20	28,29	26,93	24,72
Fındık	112,03	202,07	155,78	228,51	329,44	283,10	275,70	179,03	159,97	115,79	151,86	263,38	355,27
Çay	26,82	21,54	22,85	27,69	31,26	32,07	32,13	26,93	26,72	23,10	23,33	24,05	25,46

Kaynak: DPT

Tablo 3.6**Seçilmiş Ürünlerde Üretim Miktarı (1980-2005, Bin Ton)**

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Buğday	16500	17000	17500	16400	17200	17000	19000	18900	20500	16200	20000	20400	19300
Arpa	5300	5900	6400	5425	6500	6500	7000	6900	7500	4500	7300	7800	6900
Mısır	1240	1200	1360	1480	1500	1900	2300	2400	2000	2000	2100	2180	2225
Pamuk	500	488	489	522	580	518	518	537	650	617	655	559	574
Tütün	228	168	208	234	178	170	158	185	219	270	296	241	334
Ş.Pancarı	8760	6766	12732	12800	11108	9830	10662	12717	11534	10929	13986	15474	15126
Ayçiçeği	445	575	600	715	710	800	940	1100	1150	1250	860	800	950
Fındık	250	350	220	395	300	180	300	280	403	550	375	315	520
Çay	476	192	303	436	569	624	712	672	753	663	608	683	724

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Buğday	21000	17500	18000	18500	18650	21000	18000	21000	19000	19500	19000	21000	21500
Arpa	7500	7000	7500	8000	8200	9000	7700	8000	7500	8300	8100	9000	9500
Mısır	2500	1850	1900	2000	2080	2300	2297	2300	2200	2100	2800	3000	4200
Pamuk	602	628	851	784	832	882	791	880	914	988	920	936	864
Tütün	339	187	204	225	286	251	243	200	145	153	112	134	135
Ş.Pancarı	15621	12944	11171	14543	18401	22283	17102	18821	12633	16523	12623	13517	15181
Ayçiçeği	815	740	900	780	900	860	950	800	650	850	800	900	975
Fındık	305	490	455	446	410	580	530	470	625	600	480	350	530
Çay	579	654	523	600	752	979	1096	758	825	792	869	1105	1192

Kaynak: DPT, TÜİK

Tablo 3.7**Seçilmiş Ürünlerde Destekleme Alım Miktarı (1980-2005, Bin Ton)**

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Buğday	1653,3	1050,3	2522,6	2101,2	1902,7	1717,8	2936,6	3644	2792,8	473,1	5158,9	4452,5	2452,4
Arpa	710,7	761,7	933,1	38,6	175	556,3	784,7	616,5	716,5	3,9	840,4	1114,3	569,3
Mısır							96,1	40	49,6	156,8	131	186,9	395,1
Pamuk	364,9	459,7	176,1	109,2	163,1	397,4	166,4	120,9				516,3	798,8
Tütün	163,2	152,4	81	127,3	163,9	93,7	75,7	114,5	100,9	105,7	183,8	193,3	152
Ş.Pancarı	6766	11165	12732	12770	11108	9830	10662	12717	11531	10929	13986	14975	13101
Ayçiçeği	326,6	320,3	294,3	222,4	146,4	295,9	394,5	197,8		522,5		327	645,4
Fındık	100,8	262,3	94,6	225,3	65,8	12	57,8	20,9				85,1	186,2
Çay	476,1	192,3	303,3	436	569,1	?	?	?	?	?	?	?	?

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Buğday	2671	1356	41	632	3435	5212	4309	3011	1459	333	545	1880	4320
Arpa	1058	1100	74	623	1841	1914	819	512	952	380	27	1	799
Mısır	395	482	49	239	454	696	382	260	1	78	381	471	655
Pamuk			305	282	277	536	439	195	439	461	342	405	260
Tütün	152	217	111	105	124	166	191	183	93	35	10	0	0
Ş.Pancarı	13101	12814	8820	11414	14908	17619	13253	13700	9783	12211	9131	9528	9603
Ayçiçeği	292	114	239	269	396	443	411	406	241	411	427	468	530
Fındık	2	63	34	105	65	239	142	85	124	48	8	15	51
Çay	?	?	428	527	560	718	843	499	540	552	517	587	604

Kaynak: DPT

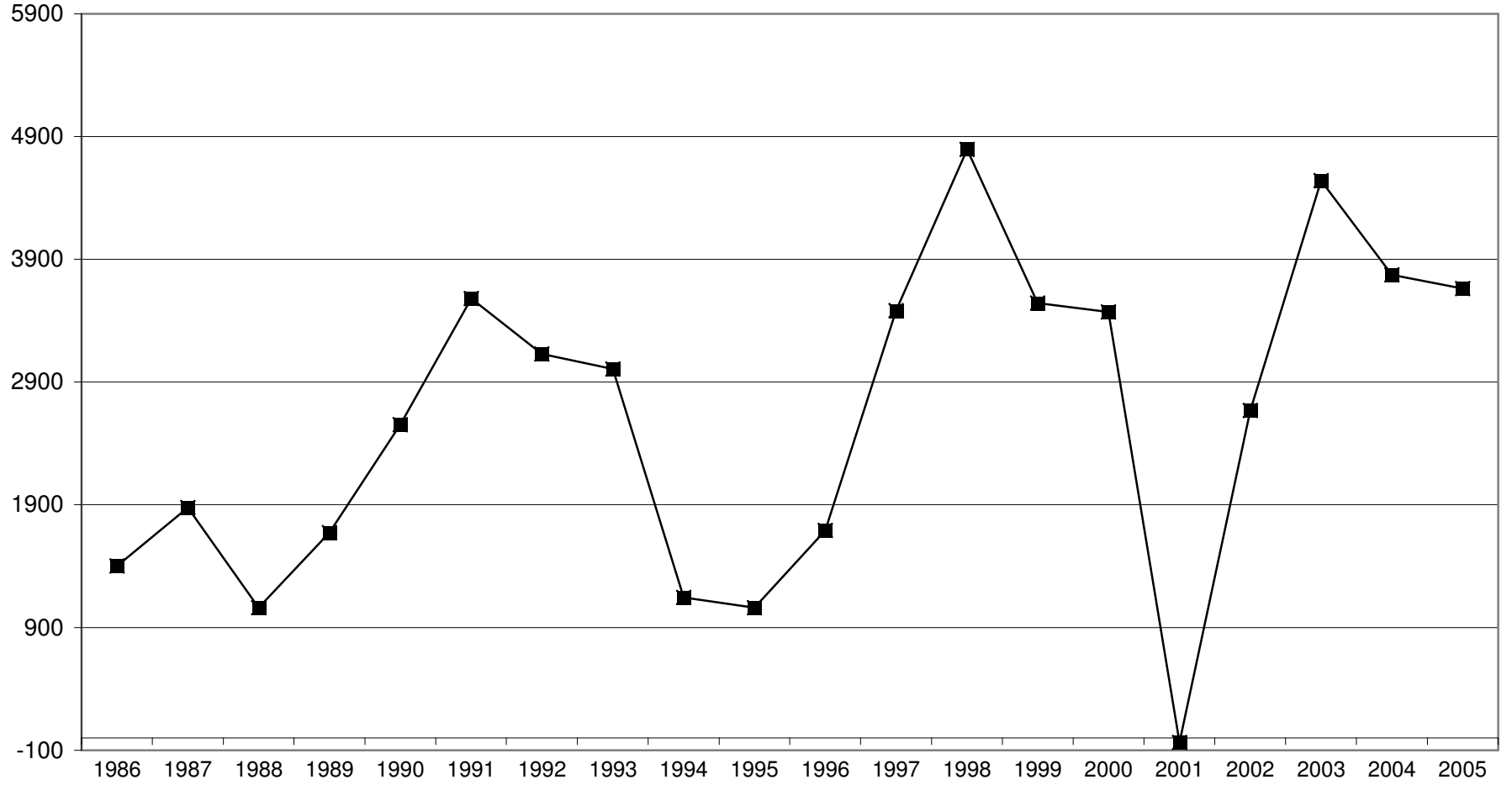
Tablo 3.8**Seçilmiş Ürünlerde Destekleme Alım Oranı (1980-2005)**

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Buğday	10,02	6,18	14,41	12,81	11,06	10,10	15,46	19,28	13,62	2,92	25,79	21,83	12,71
Arpa	13,41	12,91	14,58	0,71	2,69	8,56	11,21	8,93	9,55	0,09	11,51	14,29	8,25
Mısır							4,18	1,67	2,48	7,84	6,24	8,57	17,76
Pamuk	72,98	94,20	36,01	20,92	28,12	76,72	32,12	22,52	0,00	0,00	0,00	92,29	139,24
Tütün		66,84	48,21	61,20	70,04	52,64	44,53	72,25	54,63	48,25	68,10	65,30	63,10
Ş.Pancarı	77,24	165,02	100,00	99,76	100,00	100,00	100,00	100,00	99,97	100,00	100,00	96,77	86,61
Ayçiçeği	73,39	55,70	49,05	31,10	20,62	36,99	41,97	17,98	0,00	41,80	0,00	40,88	67,94
Fındık	40,32	74,94	43,00	57,04	21,93	6,67	19,27	7,46	0,00	0,00	0,00	27,02	35,81
Çay	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	?	?	?	?	?	?	?	?

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Buğday	12,72	7,75	0,23	3,42	18,42	24,82	23,94	14,34	7,68	1,71	2,87	8,95	20,09
Arpa	14,11	15,71	0,99	7,79	22,45	21,27	10,64	6,40	12,69	4,58	0,33	0,01	8,41
Mısır	15,80	26,05	2,58	11,95	21,83	30,26	16,63	11,30	0,05	3,71	13,61	15,70	15,60
Pamuk	0,00	0,00	35,82	35,97	33,31	60,76	55,48	22,16	48,01	46,65	37,19	43,27	30,10
Tütün	45,47	64,05	59,37	51,36	55,06	57,96	76,23	75,16	46,43	24,17	6,54	0,00	0,00
Ş.Pancarı	83,87	98,99	78,96	78,48	81,02	79,07	77,49	72,79	77,44	73,90	72,34	70,49	63,26
Ayçiçeği	35,83	15,41	26,56	34,49	44,00	51,51	43,26	50,75	37,08	48,35	53,38	52,00	54,36
Fındık	0,66	12,86	7,47	23,54	15,85	41,21	26,79	18,09	19,84	8,00	1,67	4,29	9,62
Çay	?	?	81,76	87,83	74,47	73,37	76,95	65,83	65,46	69,72	59,49	53,12	50,67

Kaynak: DPT, TÜİK

Milyar TL

Grafik 3.5

Fiyat Desteklerinin Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)

Kaynak: OECD, Producer and Consumer Support Estimates OECD Database 1986-2005

Tablo 3.9

Seçilmiş Ürünlerde Destekleme Alım Oranı (1980-2005, Dönem Ortalamaları)

	Genel Ortalama	1980-1988	1989-1993	1994-2000	2001-2005
Buğday	12,43	12,55	15,19	13,27	8,26
Arpa	9,31	9,17	9,65	12,18	5,21
Mısır	11,69	2,77	11,24	17,23	9,73
Pamuk	40,92	42,62	46,31	34,78	41,05
Tütün	51,08	58,79	58,05	62,74	15,43
Şeker Pancarı	89,75	104,67	93,45	80,97	71,49
Ayçiçeği	39,40	36,31	37,29	38,00	49,03
Fındık	20,13	30,07	12,70	20,83	8,68
ay	78,67	100,00	?	76,70	59,69

Kaynak: DPT, TÜİK

Tekil ürünlere yönelik destekleme siyasetlerini incelemeye başlamadan önce, taban fiyat uygulamalarına dair bazı genel saptamalar yapmak mümkündür. Bunlardan birincisi, destekleme alım oranlarının, 1989-1993 dönemi istisna olmak kaydıyla genel bir düşüş eğilimi gösterdiği ve bu eğilimin 2001-2005 döneminde belirgin biçimde hızlandığıdır. Bu genel eğilim, ayçiçeği ve pamuk dışındaki tüm ürünlere görölmektedir.

1989-1991 döneminde toplam fiyat desteğinde yaşanan yükselişin bir kaç nedeni olduğu görölmektedir. 1990 yılında alım miktarlarında büyük artışlar yaşanmış, ayrıca 1991 yılında destekleme alımları kapsamı 10 üründen 24 ürüne genişletilmiştir. Alım miktarlarındaki artış en belirgin olarak buğday, arpa, tütün ve şeker pancarında, fiyatlardaki artış ise en belirgin olarak buğday ve tütünde kendisini göstermektedir. Destekleme alımlarında küçük toprak sahipleri tarafından en fazla üretilen dört ürüne yönelik desteğin en fazla artırılmış olması alınan kararların siyasi boyutunu da göstermektedir.

1991 yılının sonunda yapılan seçimlerde ANAP'ın muhalefete düşmesi ve DYP-SHP hükümetinin kurulmasının ardından ise, destekleme kapsamı 24 üründen 26 ürüne çıkartılsa da, fiyat desteklerindeki yükseliş duraklamıştır. 1992 ve 1993 yılında yaklaşık sabit (mısır, tütün ve şeker pancarında tamamen sabit) seyreden destekleme alımları, 1994 kriziyle birlikte hızla daralmıştır.

1994 krizinde yaşanan düşüşün ardından 1996-1999 döneminde alım fiyatları ve miktarları yeniden yükselişe geçmiş, ancak bu sefer kapsamda genişleme yaşanmamıştır. Toplam fiyat desteği 1999'da yaşanmaya başlayan sıkışıklıkla beraber daralmış, 2001 krizinin ardından ise negatif değer almıştır. Fiyat desteğinin negatif değer alması, uygulanan taban fiyatlarının piyasa fiyatının altında kalmış olduğu, yani fiilen destekleme yapılmamış olduğu anlamına gelmektedir.

Destekleme alımları ile KİT'lerin özelleştirilmesi arasındaki ilişki, endüstriyel bitkilerde (tütün ve şeker pancarı gibi) çok daha açık biçimde görülmektedir. Ürün başlıklarında da inceleneceği üzere, bu ürünlerdeki fiyat desteği geri çekilirken, yerine ürüne spesifik ve geçici olduğu sık sık vurgulanan destekleme biçimleri oluşturulmuştur.

Çalışmanın bu bölümünde, özel olarak ele alınacak ürünler, en önemli üç tahıl olan buğday, arpa ve mısır, ayrıca tarımsal dönüşümün etkilerinin en fazla hissedildiği, en çok üreticiyi ilgilendiren şeker pancarı ve tütün olarak seçilmiştir.

3.3.1.1 Tahıllar

Türkiye'nin tahıl üretiminin tamamına yakını buğday, arpa ve mısırdan oluşmaktadır. Bu üç ürün içerisinde buğday üretimi kendi başına toplam tahıl üretiminin yarısından fazlasını oluşturmaktadır (Tablo 3.10). Buğday ve arpa taban fiyatı uygulamasının başlatıldığı tarihten beri devlet tarafından desteklenmektedir. Mısır ise 1986 yılında destekleme kapsamına alınmıştır. Buğday ve arpa için 1980-2005 döneminde, mısır için ise 1986-2005 döneminde üretim, destekleme alım miktarı ve destekleme alım fiyatlarının grafikleri Grafik 3.6 – 3.17 olarak sunulmuştur.

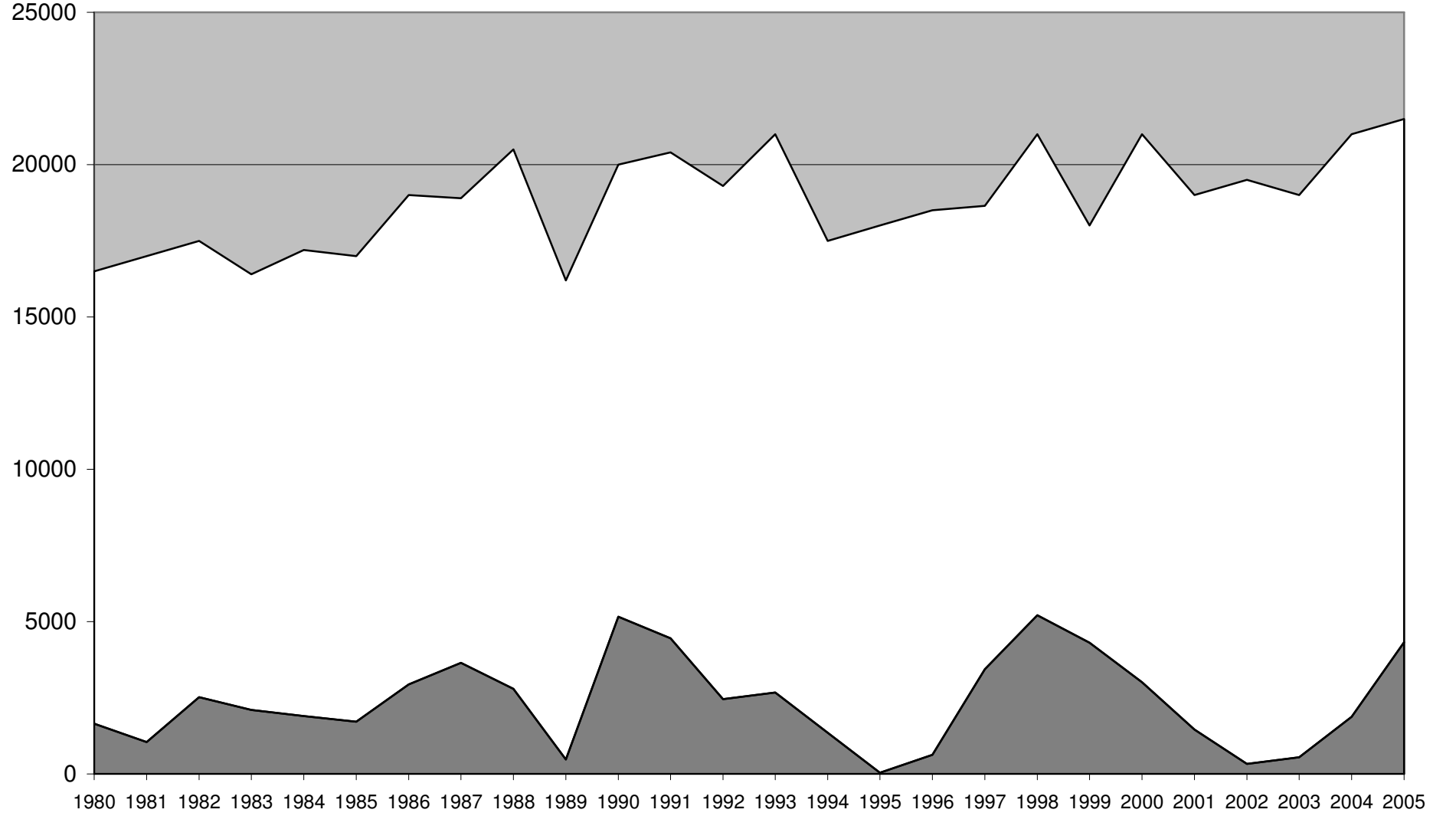
Tablo 3.10**Türkiye'nin Tahıl Üretimi (1986-2005, Bin Ton)**

Yıllar	Toplam	Buğday	Buğday (%)	Arpa	Arpa (%)	Mısır	Mısır (%)	Diğer*	Diğer (%)
1986	29 248	19 000	65,0	7 000	23,9	2 300	7,9	948	3,2
1987	29 172	18 900	64,8	6 900	23,7	2 400	8,2	972	3,3
1988	30 789	20 500	66,6	7 500	24,4	2 000	6,5	789	2,6
1989	23 367	16 200	69,3	4 500	19,3	2 000	8,6	667	2,9
1990	30 109	20 000	66,4	7 300	24,2	2 100	7,0	709	2,4
1991	31 068	20 400	65,7	7 800	25,1	2 180	7,0	688	2,2
1992	29 071	19 300	66,4	6 900	23,7	2 225	7,7	646	2,2
1993	31 659	21 000	66,3	7 500	23,7	2 500	7,9	659	2,1
1994	26 934	17 500	65,0	7 000	26,0	1 850	6,9	584	2,2
1995	28 084	18 000	64,1	7 500	26,7	1 900	6,8	684	2,4
1996	29 231	18 500	63,3	8 000	27,4	2 000	6,8	731	2,5
1997	29 651	18 650	62,9	8 200	27,7	2 080	7,0	721	2,4
1998	33 061	21 000	63,5	9 000	27,2	2 300	7,0	761	2,3
1999	28 750	18 000	62,6	7 700	26,8	2 297	8,0	753	2,6
2000	32 109	21 000	65,4	8 000	24,9	2 300	7,2	809	2,5
2001	29 427	19 000	64,6	7 500	25,5	2 200	7,5	727	2,5
2002	30 687	19 500	63,5	8 300	27,0	2 100	6,8	787	2,6
2003	30 658	19 000	62,0	8 100	26,4	2 800	9,1	758	2,5
2004	33 958	21 000	61,8	9 000	26,5	3 000	8,8	958	2,8
2005	36 232	21 500	59,3	9 500	26,2	4 200	11,6	1 032	2,8

Kaynak: TÜİK

* Arpa, çavdar, yulaf, kaplıca, darı, pirinç, kuşyemi, mahlut, tritikale, sorgum

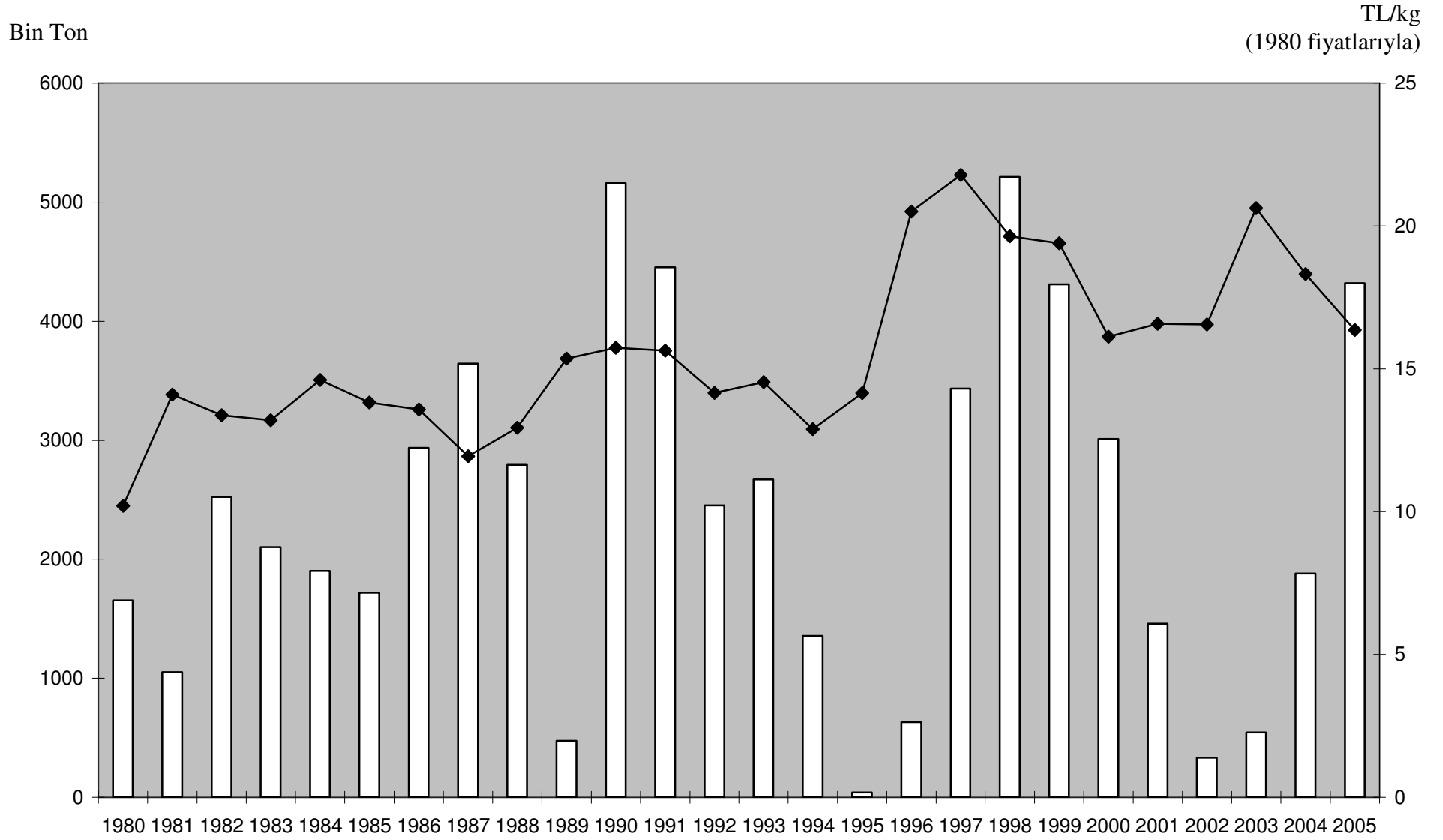
Bin Ton

Grafik 3.6

Buğday Üretimi ve Destekleme Alımları (1980-2005, Bin Ton)

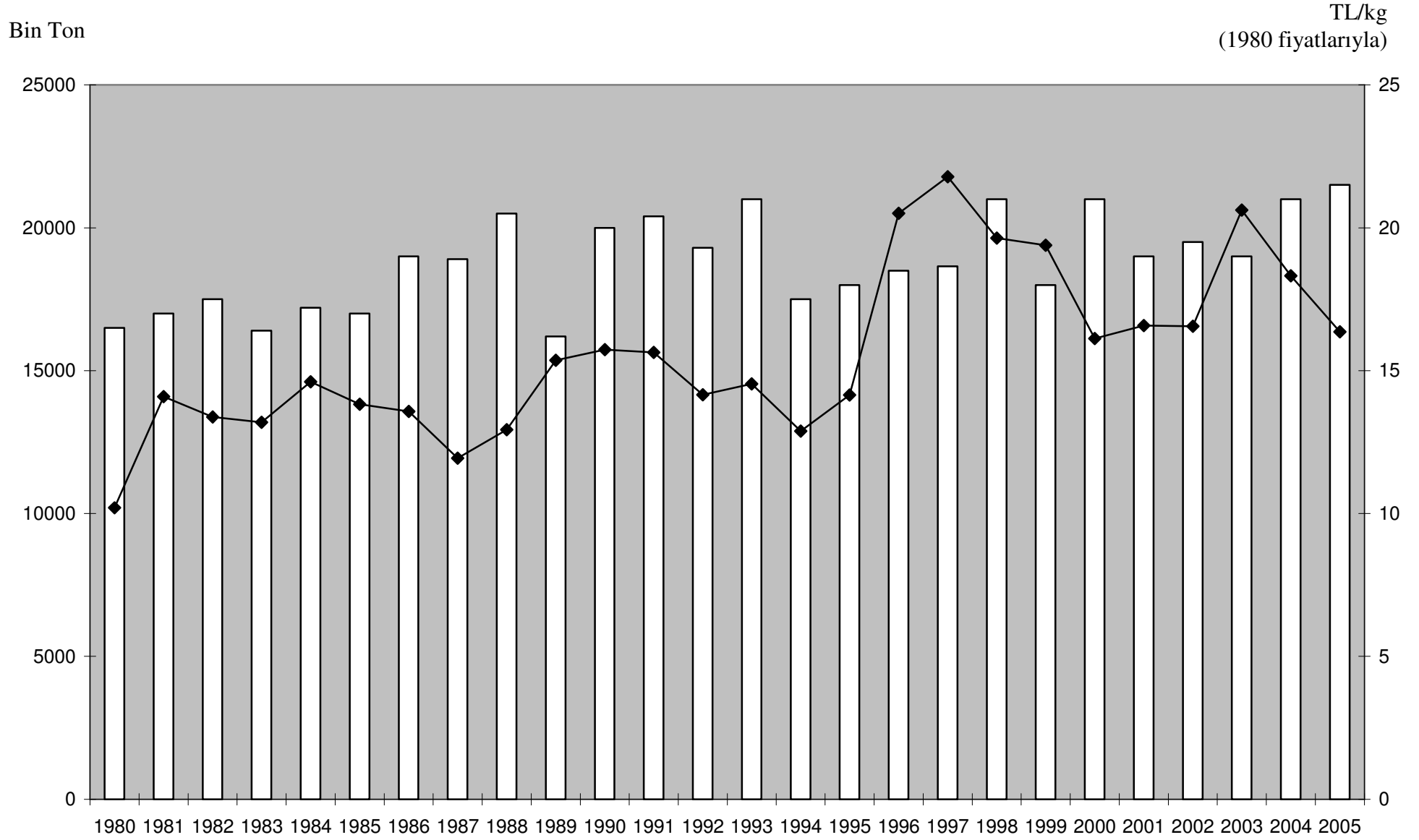
Kaynak: DPT, TÜİK

Grafik 3.7

Buğdayda Destekleme Alım Miktarı ve Taban Fiyatı (1980-2005)

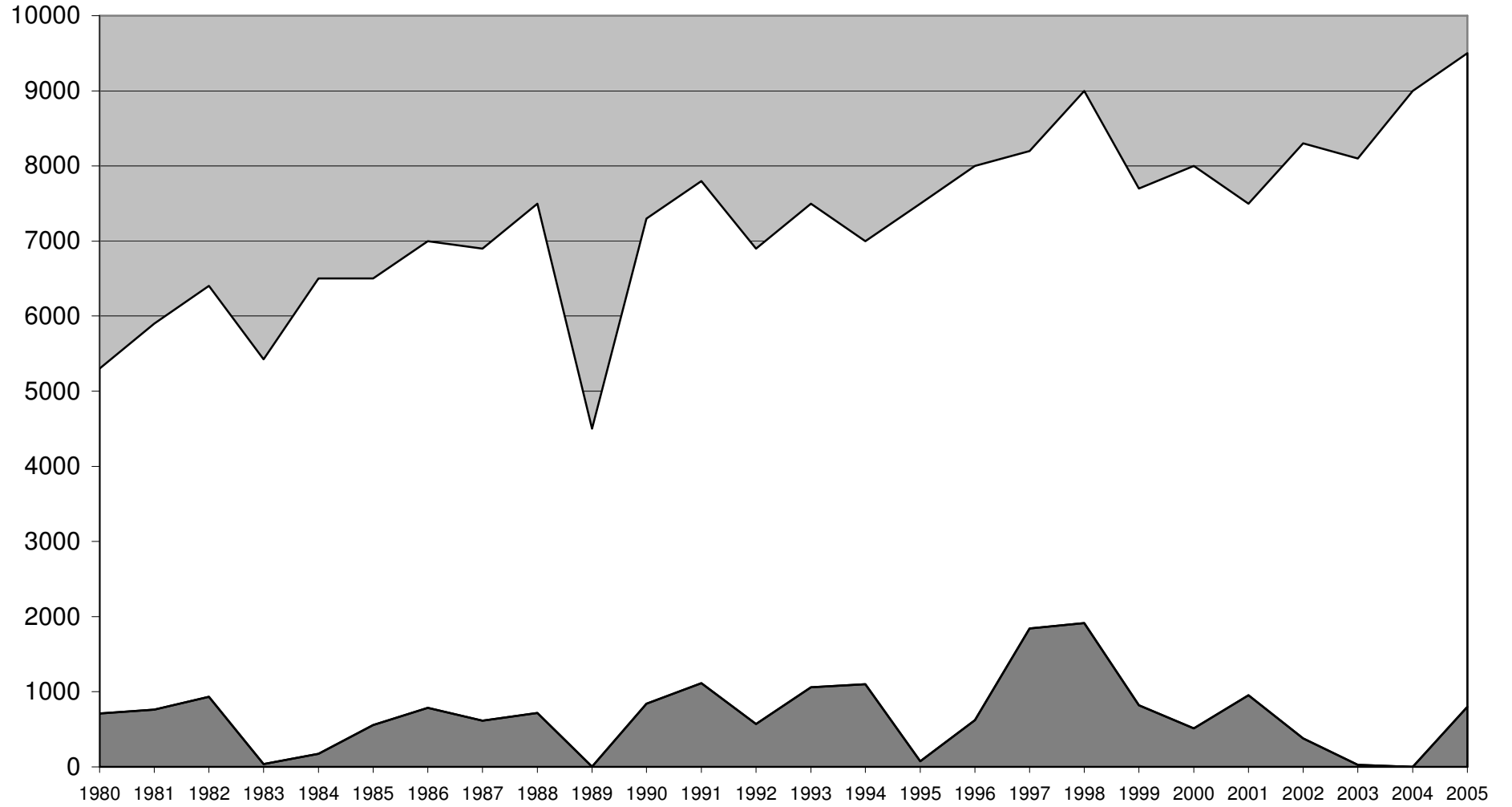
Kaynak: DPT, TÜİK

Grafik 3.8
Buğdayda Taban Fiyatı ve Üretim (1980-2005)

Kaynak: DPT, TÜİK

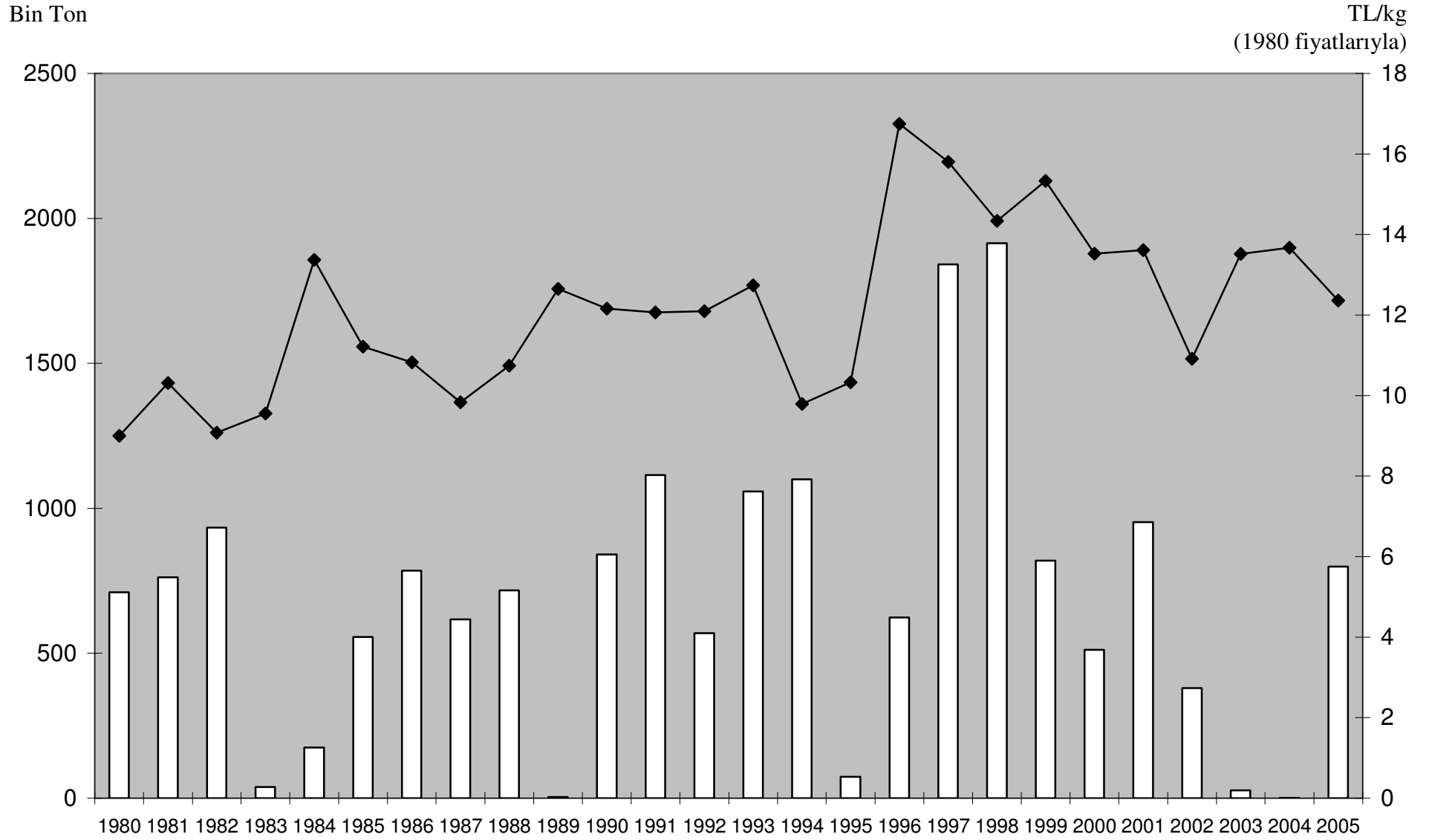
Bin Ton

Grafik 3.9

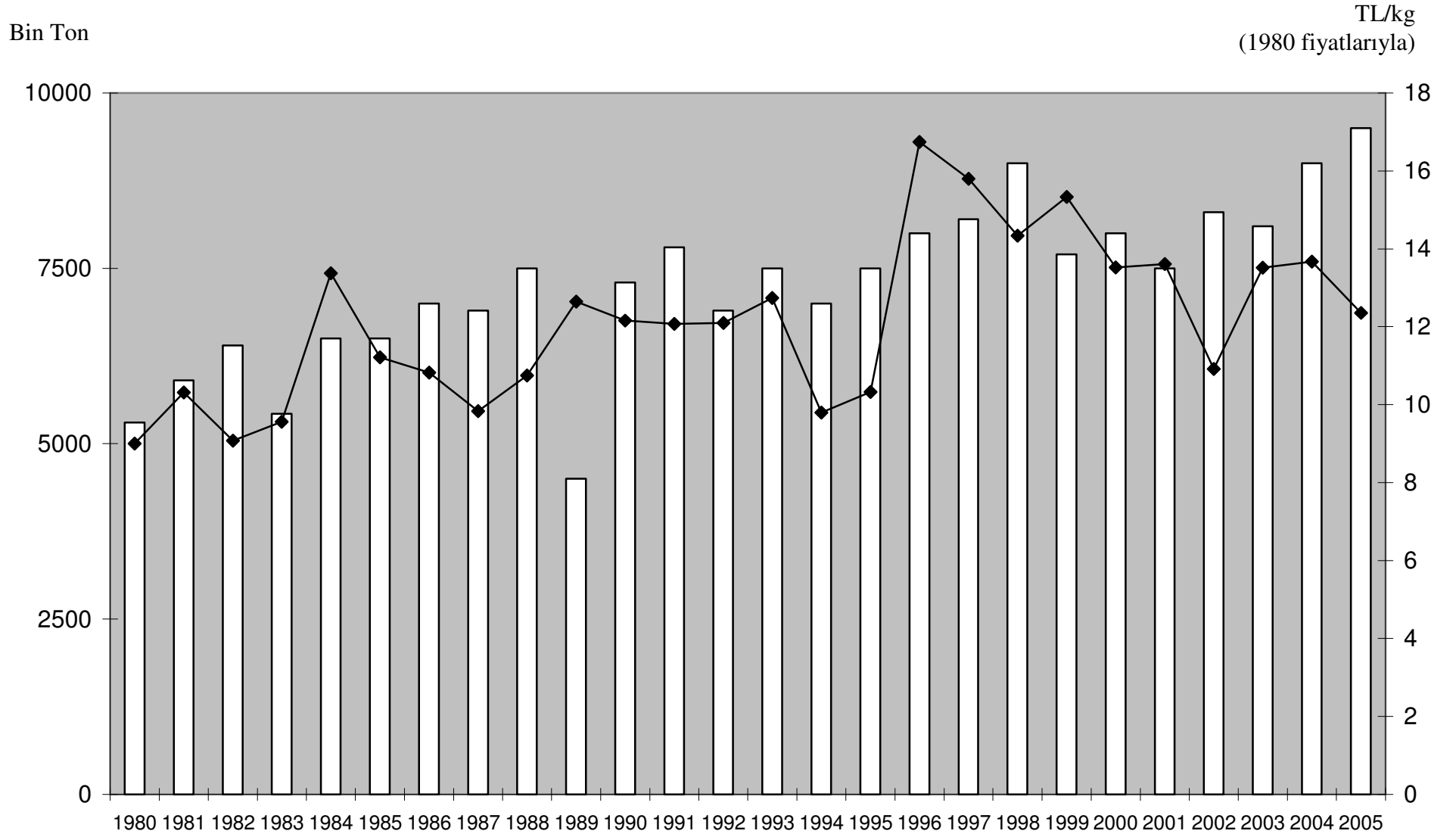
Arpa Üretimi ve Destekleme Alımları (1980-2005, Bin Ton)

Kaynak: DPT, TÜİK

Grafik 3.10
Arpada Destekleme Alım Miktarı ve Taban Fiyatı (1980-2005)

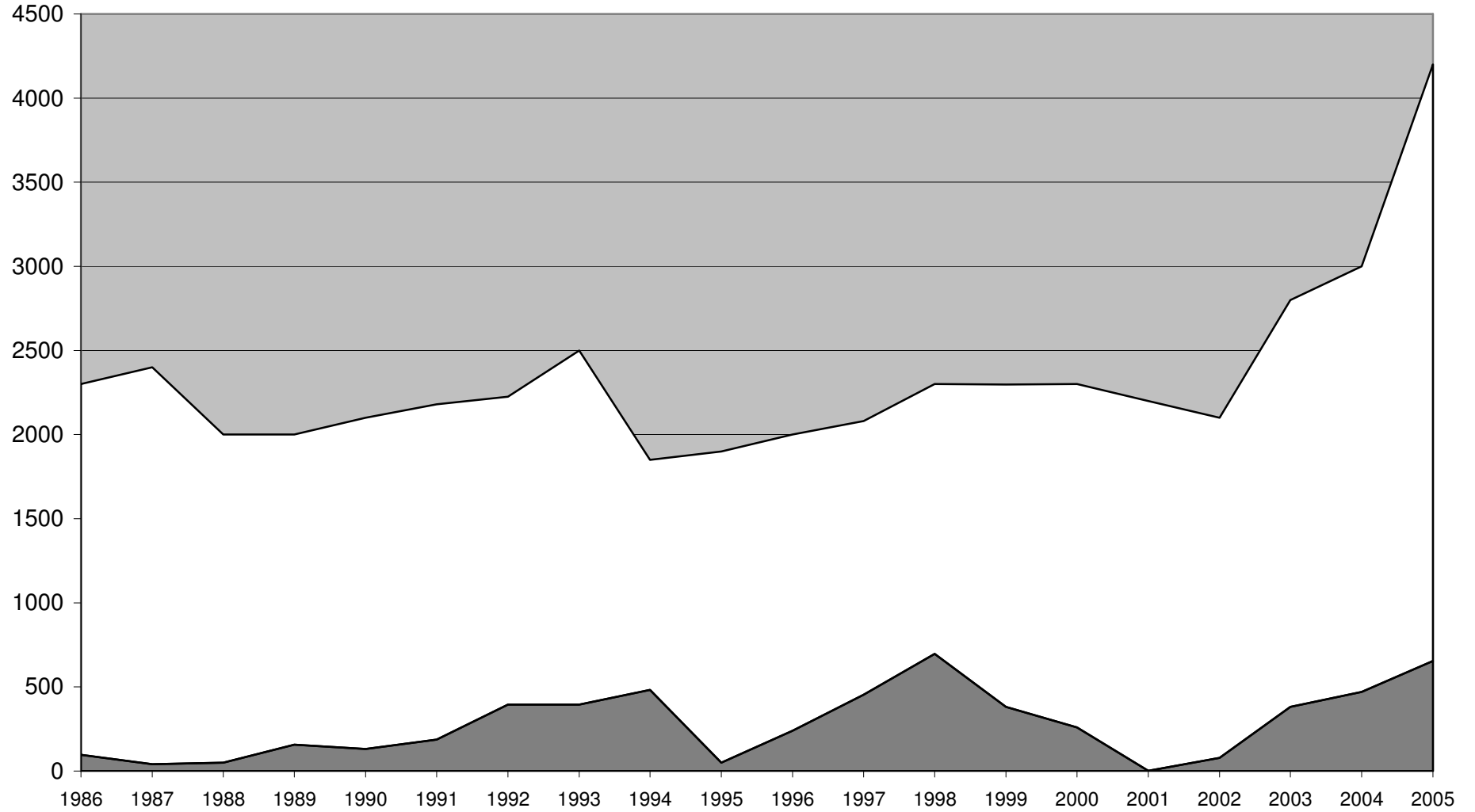
Kaynak: DPT, TÜİK

Grafik 3.11
Arpada Taban Fiyatı ve Üretim (1980-2005)

Kaynak: DPT, TÜİK

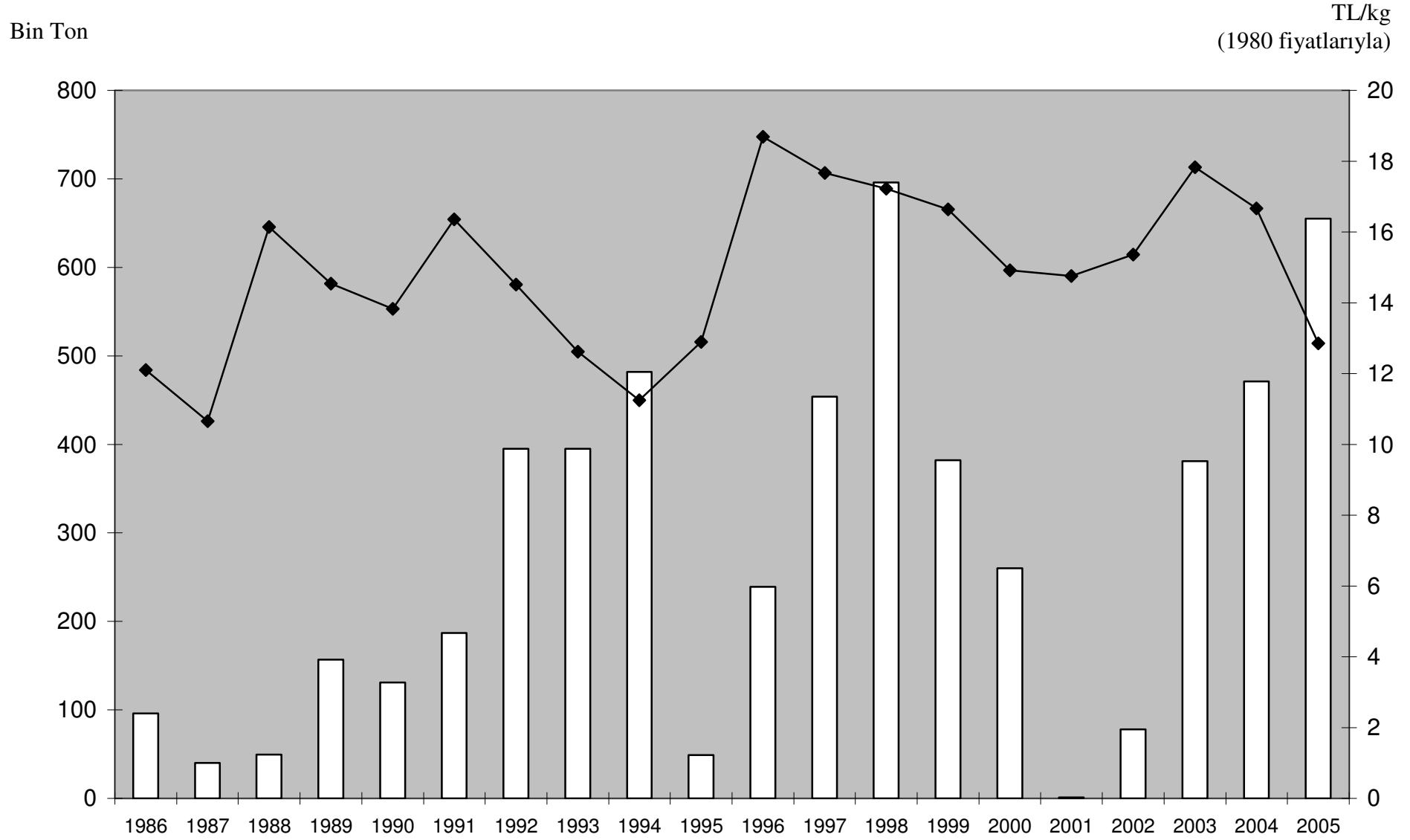
Bin Ton

Grafik 3.12

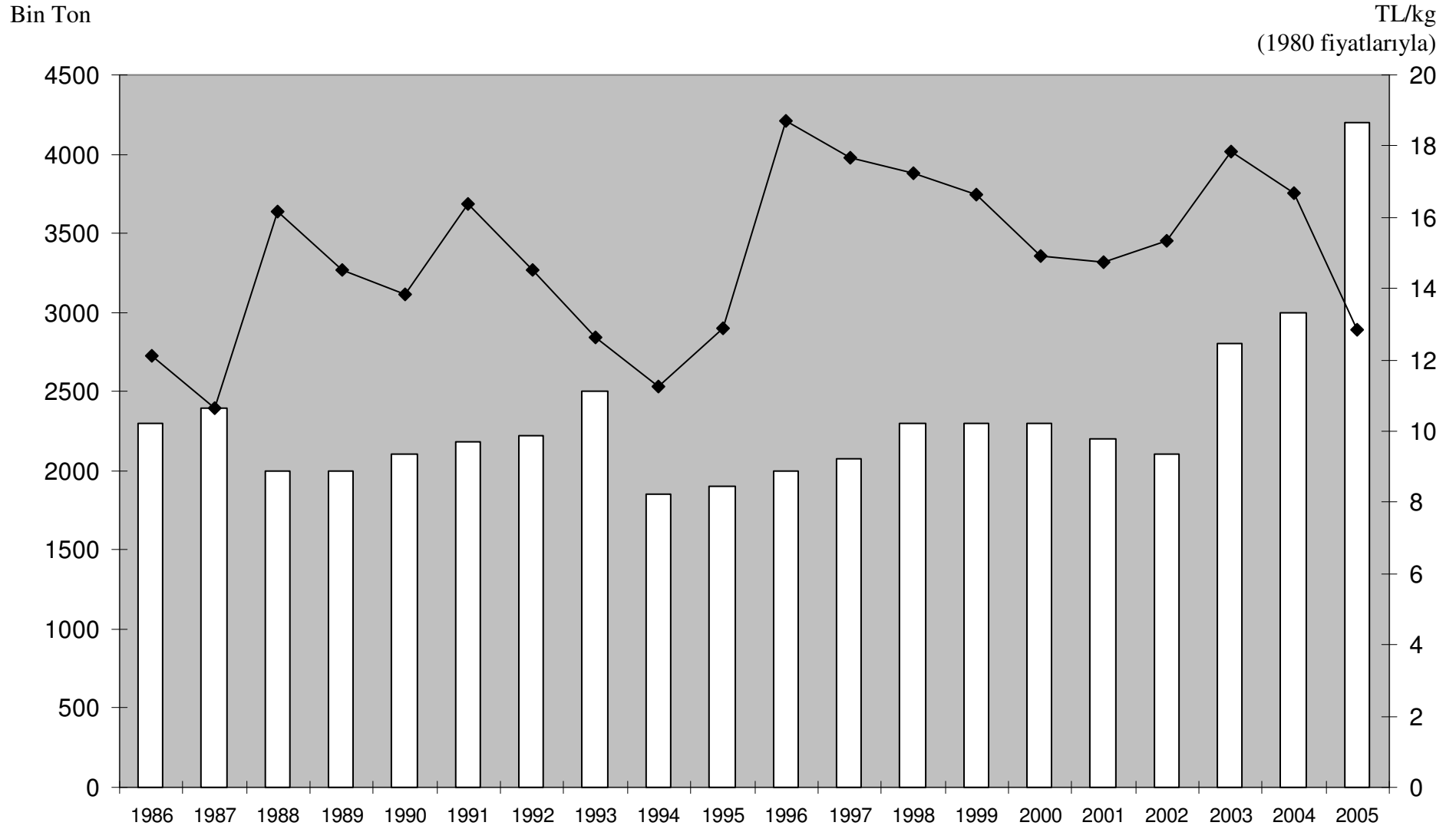
Mısır Üretimi ve Destekleme Alımları (1986-2005, Bin Ton)

Kaynak: DPT, TÜİK

Grafik 3.13
Mısırdaki Destekleme Alım Miktarı ve Taban Fiyatı (1986-2005)

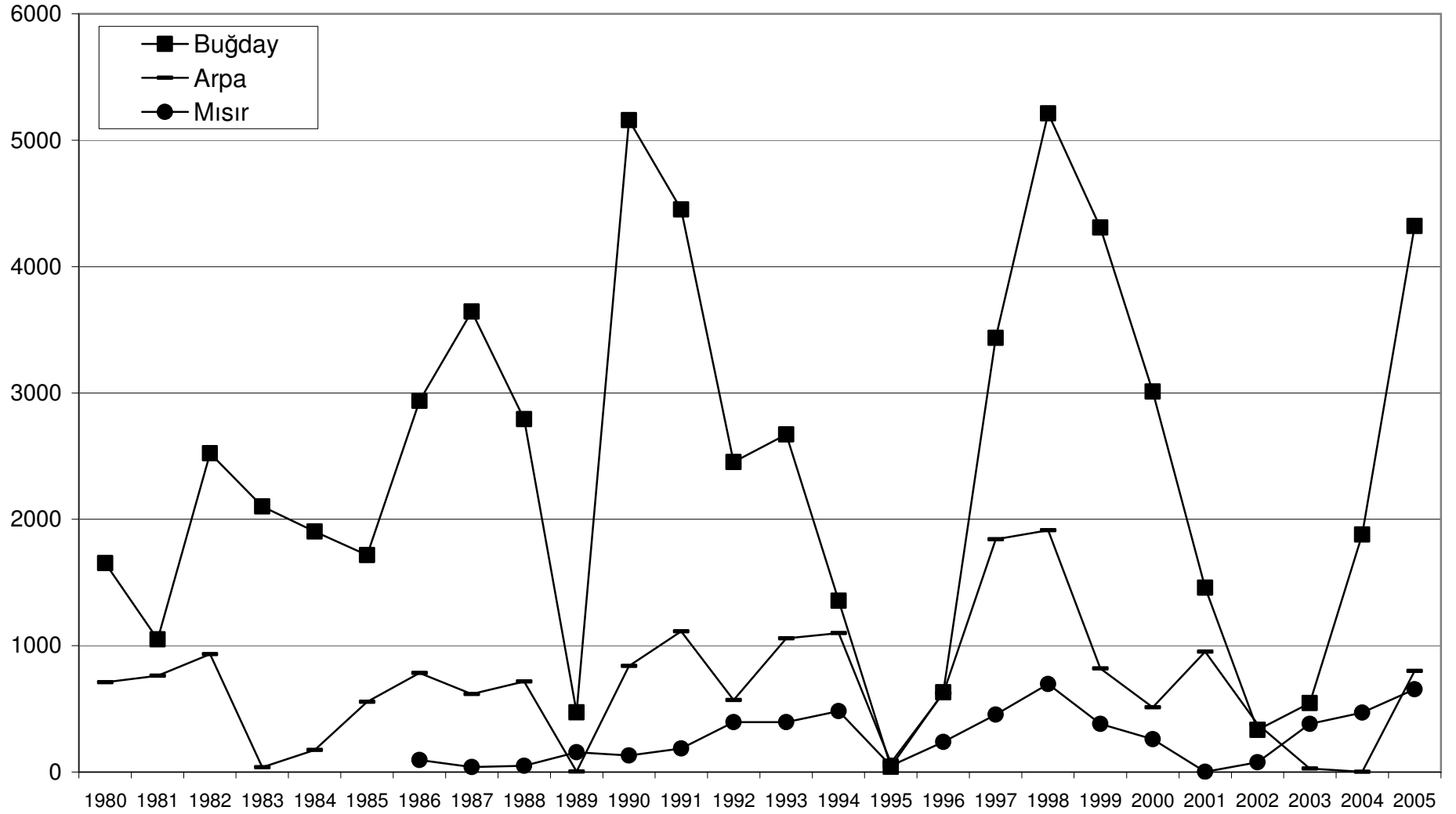
Kaynak: DPT, TÜİK

Grafik 3.14
Mısırdaki Taban Fiyatı ve Üretim (1986-2005)

Kaynak: DPT, TÜİK

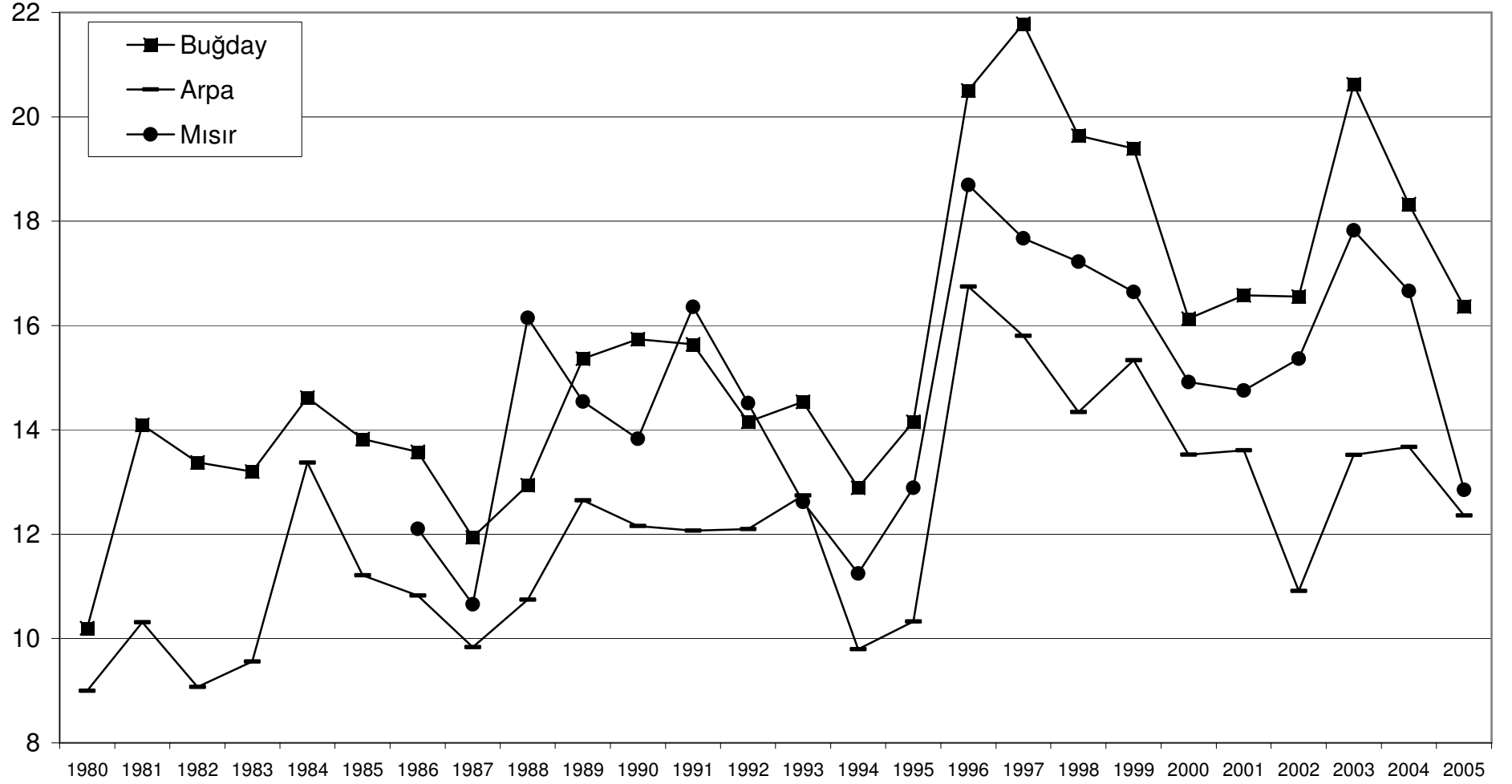
Bin Ton

Grafik 3.15
Buğday, Arpa ve Mısırdaki Destekleme Alımları (1980-2005, Bin Ton)

Kaynak: DPT, TÜİK

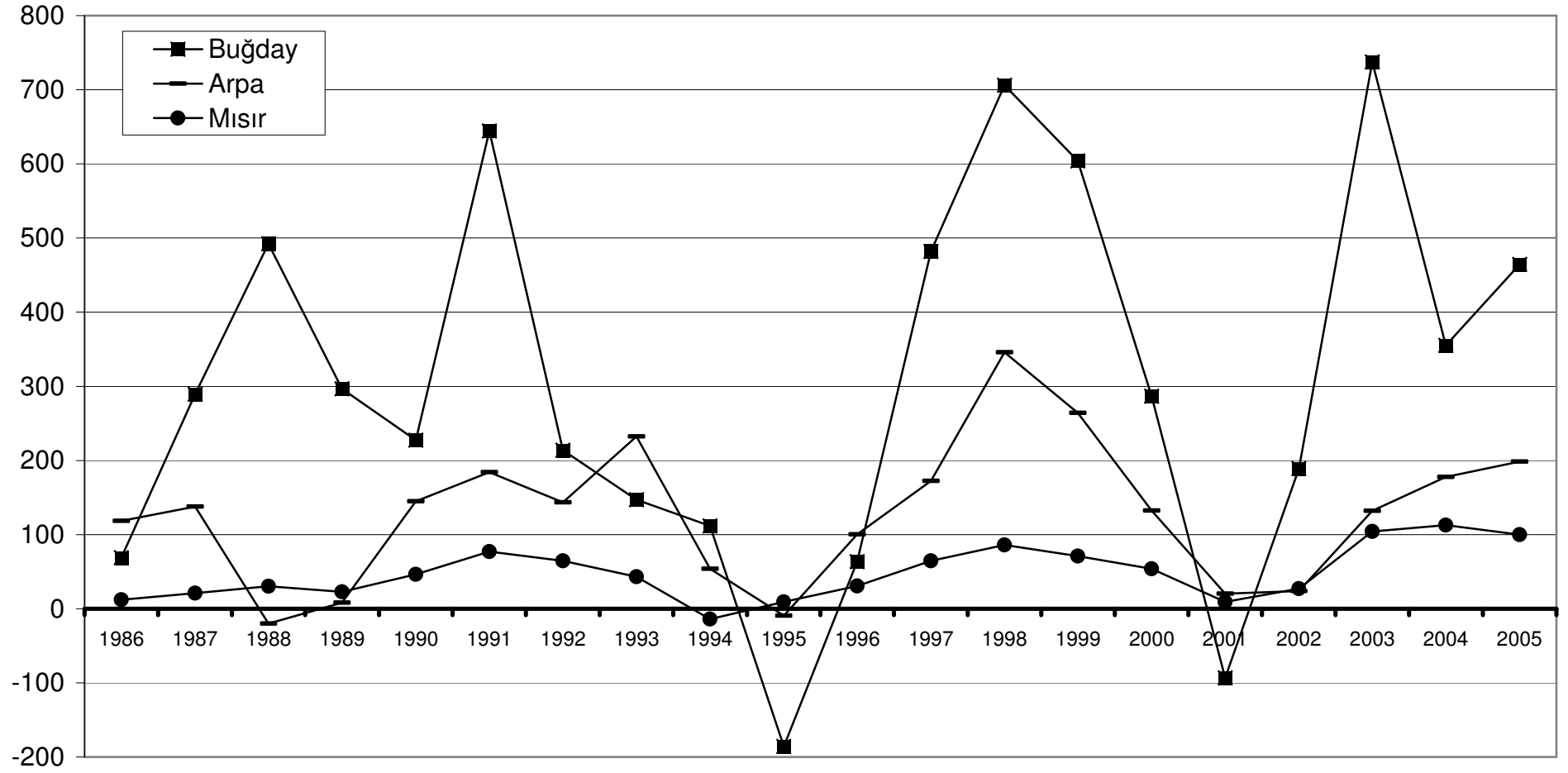
TL/kg
(1980 fiyatlarıyla)

Grafik 3.16

Buğday, Arpa ve Mısırdaki Destekleme Alım Fiyatları (1980-2005, 1980 Fiyatlarıyla)

Kaynak: DPT, TÜİK

Grafik 3.17

Tahıllara Yönelik Toplam Fiyat Desteği (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)

Kaynak: OECD, Producer and Consumer Support Estimates OECD Database 1986-2005

Her üç ürün için de 1989, 1995 ve 2001-2002 dönemlerinde destekleme alımlarının dip yaptığı görünmektedir (Grafik 3.15 ve 3.16). Bu dönemlerde OECD tarafından hesaplanan fiyat destekleri de arpa ve mısır için sıfıra yaklaşmakta, buğday için ise negatif değerler almaktadır (Grafik 3.17).

Her üç üründe de üretim, destekleme alımlarına yanıt vermekte, destekleme alımları daraldığında üretim de buna paralel olarak daralmaktadır (Grafik 3.6, 3.9 ve 3.12).

Ürünlerde açıklanan taban fiyatları ve alım miktarları da birlikte hareket etmektedir (Grafik 3.15 ve 3.16). İhmal edilebilecek derecede az alım yapılan 1995 yılının ardından yeniden yükselişe geçen alım fiyat ve miktarları, 1999 seçimleri öncesinde birlikte tavan yapmakta, seçimin ardından IMF istikrar programının uygulamaya konulmasıyla beraber birlikte düşüşe geçmektedirler. 1998 yılındaki zirveden 2002 yılındaki dibe kadar miktar ve fiyatlar düzenli biçimde düşmüştür, dolayısıyla 2002 yılındaki dip noktanın yalnızca krize bağlanması mümkün değildir. 1999 ve 2000 yılları boyunca yaşanan destekleme aşınmaları IMF istikrar programının tarımsal destekleme politikaları ile ilgili maddelerinin uygulamaya konmuş olmasının sonucudur.

Tahıllar, özellikle de buğday geçimlik ürün olarak de ekildiği için, tahıl üreticilerinin mülkiyet yapısı Türkiye'deki tarımsal mülkiyetin eşitsiz yapısının biraz daha küçük ölçekteki bir benzeri niteliğindedir. Bunun sonucunda, buğday üreten, ancak ürettiği buğday kendisine yetmediği için dışarıdan buğday veya hammaddesi buğday olan ürünler (ekmek, bulgur, makarna vb.) satın almak zorunda olan küçük işletmeler, buğdaya yönelik fiyat desteklerinden zararlı çıkmaktadırlar. Buğdaya yönelik destekleme siyasalarından faydalanma oranları Tablo 3.11'de verilmiştir.

Tablo 3.11
Buğday Tarımında Mülkiyet Yapısı ve
Destekleme Politikalarından Yararlanma Oranları

İşletme Büyüküğü (da)	İşletmeler İçindeki Pay (%)	Toprak Mülkiyeti İçindeki Pay (%)	Destekleme Politikalarından Yararlanma Oranı (%)
0-19	24,4	4,7	-1,8
20-49	33,8	15,3	9,0
50-199	34,8	41,6	45,3
200+	7,0	38,4	47,5

Kaynak: Aydoğuş, Buğdayda Destekleme Politikalarının Refah ve Dağılım Etkileri, s.202

Tablo 3.11’de sunulan veriler, destekleme alımlarından yararlanma oranı ile mülkiyet boyutu arasında tersine bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Mülkiyet boyutu küçüldükçe tarımsal destekten yararlanma oranı düşmekte, buğdaya yönelik destek politikalar üretimi kendisine yetmeyen 20 dekardan küçük işletmelerin zararına olmaktadır.

1986-2005 dönemi boyunca tahıl üretiminde ekim alanları ve hektar başına verimlilik rakamları Tablo 3.12’de sunulmuştur. Verilerde ilk dikkati çeken olgu, 1994 ve 2001 yıllarında verimlilikte yaşanan önemli düşüşlerdir. Bu yıllar kriz yıllarıdır ve bu çalışmanın ilgili kısmında da gösterileceği üzere, kriz yıllarında tarımsal üreticiler başta gübre olmak üzere girdi kullanımını kısımladıkları.

2003 yılından itibaren mısırdaki büyük bir verimlilik artışına paralel olarak üretim artışı yaşanmıştır. Bu artış, genetik yapısı değiştirilmiş yüksek verimli ithal tohumlar kullanılmaya başlamasının sonucudur ve bu üretim artışının sebebi olan mısır talebi ise Türkiye’de hammaddesi mısır olan nişasta bazlı şeker üretimine başlanmış olmasıdır. Bu konuya şeker pancarı başlığında daha detaylı olarak değinilecektir.

Tablo 3.12
Tahıl Üretiminde Ekim Alanları ve Verimlilik

Yıllar	Buğday		Arpa		Mısır	
	Alan (Bin ha)	Verim (kg/ha)	Alan (Bin ha)	Verim (kg/ha)	Alan (Bin ha)	Verim (kg/ha)
1986	9350	2032	3343	2094	560	4107
1987	9415	2007	3314	2082	570	4211
1988	9435	2173	3445	2177	500	4000
1989	9351	1732	3440	1308	510	3922
1990	9450	2116	3350	2179	515	4078
1991	9630	2118	3450	2260	518	4208
1992	9600	2010	3440	2006	525	4238
1993	9800	2143	3485	2152	550	4545
1994	9800	1786	3500	2000	485	3814
1995	9400	1915	3525	2128	515	3689
1996	9350	1979	3650	2192	550	3636
1997	9340	1997	3700	2216	545	3817
1998	9400	2234	3750	2400	550	4182
1999	9380	1919	3650	2110	518	4434
2000	9400	2234	3629	2204	555	4144
2001	9350	2032	3640	2060	550	4000
2002	9300	2097	3600	2306	500	4200
2003	9100	2088	3400	2382	560	5000
2004	9300	2258	3600	2500	545	5505
2005	9250	2324	3650	2603	600	7000

Kaynak: TÜİK

Tahıllarda destekleme alımları ve stoklama TMO tarafından yapılmaktadır. Ancak TMO tekel statüsünde değildir. 1980 öncesinde yalnızca hububat ihracatı konusunda tekel statüsünde olan TMO'nun bu statüsü de 1980 yılında kaldırılmış ve özel sektöre hububat ihracatı konusundan serbestlik getirilmiştir.

TMO'nun kağıt üzerindeki fonksiyonu, piyasa fiyatlarının üzerinde taban fiyatlardan alım yapmak ve çoğunlukla alım fiyatından daha düşük fiyattan piyasaya buğday satmaktır. Böylelikle Ofis, çiftçinin eline geçen buğday fiyatlarının belirli bir düzeyde kalmasını ve buğday arzının düzenli olmasını sağlamaktadır. Alış fiyatı ile satış fiyatı arasındaki fark TMO'nun görev zararını oluşturur ve bu zarar kamu kaynaklarından karşılanır.

TMO yalnızca destekleme alımları yapmamakta, aynı zamanda depolama hizmeti de vermektedir. 1985 yılında Dünya Bankası tarafından hazırlanan raporda, TMO depolarının üretici ve tüccarların kullanımına açılması önerilmiştir. Bankadan 1985 yılında alınan Tarım Sektörü Uyum Kredisi'nin bir kısmı TMO'nun depolama kapasitesinin artırılmasında kullanılmış ve bu kapasite 1985 yılında bulunduğu 2 milyon ton düzeyinden 1990 yılında 4 milyon tona çıkartılmıştır.

Ofis 1993 yılından itibaren Dünya Bankası'nın önerileri doğrultusunda depolama hizmeti vermeye başlamıştır. İlk yıl yalnızca üreticilere verilen hizmetin kapsamı ertesi yıl tüm kişi ve kuruluşları kapsayacak biçimde genişletilmiştir. Ürün makbuz senedi karşılığı depolara bırakılmakta ve istenildiği zaman, istenen TMO deposundan çekilebilmektedir. TMO, deposunda bulunan ve üreticiye ait olan malı herhangi bir tarihte üreticinin onayı aranmaksızın o gün geçerli olan fiyattan satın alabilmektedir, ancak tüccarlara ait olan malları tek taraflı olarak satın alma hakkına sahip değildir²³².

Bu uygulama TMO'yu Türkiye çapında faaliyet gösteren bir tahıl borsasına dönüştürmüştür, ancak bu borsada ayrıcalıklı konumda olan üretici değil tüccardır. Makbuz senedi karşılığı çekilecek olan malın çekilme yeri konusunda bir sınırlama getirilmemiş olduğu için, malını Ofis'e ait herhangi bir depoda tutmakta olan tüccar,

²³² Oral, s.260.

Ofis'e ait başka bir deponun bulunduğu herhangi bir yerde malını çekebilmekte, böylelikle taşıma giderlerinden büyük ölçüde kurtulmaktadır. TMO depoları kendilerine tüccarlardan gelen çekme taleplerini, gerekirse depoda bulunan üreticilere ait malları tek taraflı olarak satın alarak karşılamak durumundadır.

Bu tek taraflı alım hakkının tüccar malına uygulanamıyor olması, tüccarlara üreticiler karşısında eşitsiz bir avantaj sağlamaktadır. Bunun sonucunda TMO'nun düşük fiyat belirlediği yıllarda üretici malını TMO'da depolama konusunda endişeye düşmektedir; zira TMO fiyatından daha yüksek bir piyasa fiyatı oluşması durumunda Ofis, depolara tüccarlar tarafından gelecek yüksek talebi üreticinin malını kendi koyduğu düşük fiyattan satın almak zorunda kalacak, tüccarlar ise TMO'dan ucuza aldıkları buğdayı daha yüksek olan piyasa fiyatından elden çıkartma fırsatı bulacaklardır.

2001 krizinin ardından yeniden yapılandırılan TMO'nun 13 bölge müdürlüğü, yaklaşık 50 şube müdürlüğü ve 1000'e yakın ajans müdürlüğü kapatılmış; 300'ün üzerinde olan sabit işyeri sayısı 160'a düşürülmüştür. TMO'nün küçültülmesi sürecinin başta depolar olmak üzere özelleştirmeler ile sürmesi beklenmelidir, zira TMO'nun asli görevi olan alım ve depolama faaliyetinin "lisanslı depoculuk" uygulaması ile özel sektöre devredilmesi söz konusudur. Bu uygulama ile TMO, "*lisanslı depo standardına haiz depo işletecek olan kişi ve kurumlardan*" depolama hizmeti satın almaya başlayacak ve uygulama tam olarak hayata geçirildiğinde "*müdahale alımı ilk defa özel sektör aracılığı ile yapılmaya başlayacaktır.*"²³³

3.3.1.2 Tütün

Türkiye'nin en önemli tarımsal ürünlerinden biri olan tütün, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden beri emperyalist sermayenin müdahale etmeye çalıştığı alanlardan biri olmuştur.

²³³ **TMO-Özel Sektör Buluşuyor, Silolar Yükseliyor;**
http://www.tmo.gov.tr/index.php?_plugin=News01&_p=info&id=262 (01.06.2007)

Osmanlı tarafından 1871 yılına kurulan tütün tekeli, dış borçların ödenemez hale gelmesinin ardından, 1881 yılında kurulan Düyun-u Umumiye'ye devredilmiştir. Düyun-u Umumiye ise tütün alım satım yetkisini 1884 yılında emperyalist Avrupa ülkeleri tarafından ortak sermaye ile kurulan ve en büyük payın Fransız sermayesinde olduğu Reji şirketine devretmiştir.

Cumhuriyetin kurulmasının ardından Reji 4 milyon lira bedelle kamulaştırılmış ve tütün alım, satım, işleme ve ticareti devlet tekeline alınmıştır. Bu tarihten itibaren tütün sektörü 1980 yılına kadar, salt ihracat amacıyla yapılan tütün alım ve işlenmesi dışında devlet tekeline olmuştur. Kamunun bu sektördeki temel kurumu olan TEKEL, 1941 yılında kurulmuştur. Bu dönem boyunca, Türkiye çapında yalnızca Oriental olarak tanımlanan tütün çeşitlerinin ekilmesine izin verilmiştir.

TEKEL'in tütün sektöründeki tekel konumunu ortadan kaldıracak olan değişimler 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile başlamıştır. Planda konuyla ilgili olarak *“Sigara - tütün ve çay tekeli kaldırılacak, iyi kaliteli tütüncülüğümüzün ekonomik ölçüler içinde korunması yanında yeni tip tütünlerin üretimi hazırlanacak bir program çerçevesinde ele alınacaktır”*²³⁴ ifadesine yer verilmektedir.

Bu temel ilke üzerinden yola çıkan Özal hükümeti, 1986 yılında 3291 sayılı yasa ile, 30 Mayıs 1969 yılında yürürlüğe girmiş olan ve tütündeki devlet tekelinin son halini içeren 1177 sayılı yasanın *“Ülke içinde tüketim amacıyla tütün ve tütün mamulleri üretimi devlet tekeli altındadır”* hükmünü içeren 38. maddesini yürürlükten kaldırmıştır. Aynı yasa ile yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişilerin TEKEL ile ortaklık kurarak tütün işlemleri olanaklı kılınmıştır.

1988 yılında Virginia ve Burley tipi tütünlerin ithalatına izin verilmiştir. Aynı yılın Aralık ayında TEKEL, %15 Oriental, %85 Virginia ve Burley harmanı olan TEKEL 2000 sigarasını üretmeye başlamıştır.

1991 yılının Mart ayında ise çıkartılan bir kararname ile yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişilere TEKEL'in katılımı olmaksızın tütün işlemlerine izin

²³⁴ DPT, **5. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989**, s.67.
<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan5.pdf> (01.06.2007)

verilmiştir. Kararname, tütün işleyen şirketlere, yıllık 2 bin ton fiili üretim rakamına ulaştıktan sonra ürünlerini istedikleri gibi fiyatlandırabilme hakkı vermektedir.

Son olarak, 1994 yılında sigara üretim, ithalat, dağıtım ve satışındaki devlet tekeli tümüyle kaldırılmıştır.

1999 itibariyle IMF gözetiminde uygulamaya konulan ve 2001 krizinin ardından Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ismini alan istikrar-dönüşüm programında tütün sektörünün serbestleştirilmesi, tütüne yönelik fiyat destekleri ve TEKEL'in özelleştirilmesi sürekli gündemde olan bir başlık olmuştur.

Bu doğrultuda 2001 yılının Haziran ayında hazırlanan ve kısaca “Tütün Kanunu”²³⁵ olarak bilinen kanun tasarısı TBMM tarafından kabul edilmiştir. Cumhurbaşkanı tarafından Meclis’e geri gönderilen²³⁶ tasarı 2002 yılının başında aynen kabul edilmiş ve yasalaşmıştır²³⁷. Kanun ile²³⁸;

- TEKEL’in KİT statüsünü İDT’ye çevirmekte ve TEKEL’in özelleştirilmesi için gerekli altyapıyı hazırlamaktadır (Madde 10).
- Tütün piyasasını düzenleme görevi, yasa ile kurulan ve olağanüstü yetkilerle donatılmış olan Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumu ve Kurulu’na devredilmektedir (Madde 2 ve 3).
- Kurum’un gelirleri, bütçe dışı tutulmakta ve sektör içi kaynaklara bağlanmaktadır (Madde 4).
- Yasa, tütünde kamu alımlarına son vermekte, sözleşmeli üretim dışındaki tüm üretimin açık artırma ile satılacağını öngörmektedir (Madde 6). Açık artırma başlangıç fiyatı; “*Her kalite grad-randıman tütün için son beş yılda Kurulca seçilecek*

²³⁵ Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü’nün Yeniden Yapılandırılması ile Tütün ve Tütün Mamullerinin Üretimine, İç ve Dış Alım ve Satımına, 4046 Sayılı Kanunda ve 233 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun

²³⁶ http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/kanunlar_sd.durumu?kanun_no=4685 (02.06.2007)

²³⁷ http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/kanunlar_sd.durumu?kanun_no=4733 (02.06.2007)

²³⁸ <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4733.html> (02.06.2007)

üç yılın ihraç fiyat ortalamasının yüzde elli eksiği” olarak belirlenmektedir (Madde 1-E).

Yasa ile, 2002 yılı mahsulü destekleme alımına konu olan son mahsul olarak belirlenmiştir. 2003 yılı ortasında çıkartılan bir yasa ile²³⁹, açık artırma merkezlerinde satılamayan 2002 mahsulünün bir defaya mahsus olarak, açık artırma başlangıç fiyatının yarısından alınması karara bağlanmış, bu yasanın uygulandığı 2003 yılının ardından da destekleme alımı yapılmamıştır.

Yasa ayrıca, açık artırma konusunda üretici için belirlediği hayli olumsuz koşullar ile, sözleşmeli üreticiliği özendirmektedir. Yasanın yürürlüğe girmesinin ardından yaşanan sonuçlar bir kaynak tarafından şöyle aktarılmaktadır²⁴⁰:

Sözleşmeli üretim başladıktan sonra Philip Morris-Sabancı ortaklığı, JTI-Reynolds, BAT-Koç ortaklığı gibi şirketler ne kadar tütününe gereksinimleri olduklarını alıcı şirketlere bildirdiler. Bunlar tütün üreticilerinin tüccar diye adlandırdığı, sayısı beş-altıyı geçmeyen şirketler. Bunlar köylere geliyorlar tütün dikimi yapılmadan önce üretici ile sözleşme imzalıyorlar. Ama bu sözleşmede karşılıklı uzlaşma-anlaşma söz konusu değil. Şirket ‘koşullar bu, işine gelirse’ tavrını takınıyor. İşine gelmezse üretmezsin! Tütün eksperleri de önemini yitirmeye başladı. Kimi artık bu şirketler için çalışmaya başladı. Sözleşmeler dayatılıyor, ne kadar ekeceğinizi ve fiyatını onlar belirliyor, itiraz hakkınız olmuyor. Paranızı zamanında alamadığınızda itiraz edemiyorsunuz. Bütün itiraz mercileri üreticilerin tek başlarına yürütebilecekleri bir iş olmaktan çok öte bir halde. Çünkü ne maddi olarak ne de zaman olarak bireysel itirazlarla uğraşamıyorlar. Sözleşmelerde özel maddeler de var. Tütün ektiğiniz tarlayan başka bir ürün ekemiyorsunuz ya da tütün ektiğiniz tarla dışında başka bir tarlanıza isterseniz de tütün ekemiyorsunuz. Birden fazla şirket ile anlaşma yapamıyorsunuz.

2001 krizinin ardından TEKEL’in varlık portföyünün büyük bölümü özelleştirilmiştir. Bu özelleştirmeler TEKEL’in alkollü içkiler bölümünün tamamen

²³⁹ <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4955.html> (02.06.2007)

²⁴⁰ Tütün-Sen Genel Başkanı A. Bülent Erdem’den aktaran Oral, s.199-200.

satılması ile sonuçlanmış, ancak sigara bölümü iki defa ihaleye çıkartılmasına rağmen özelleştirilememiştir²⁴¹:

Tablo 3.13 ve 3.14'te TEKEL ve özel sektörün sigara satış miktarları ve pazar payları sunulmuştur:

Tablo 3.13

Tekel ve Özel Sektörün Sigara Satışları (Milyar Adet)

Yıllar	TEKEL Oriental	TEKEL Harman	TEKEL Toplam	Özel Şirketler	Harman Toplam	Genel Toplam
1995	55,8	22,7	78,5	16,7	39,4	95,2
1996	50,3	25	75,3	23,4	48,4	98,7
1997	48,9	22,3	71,2	29,8	52,1	101
1998	43,3	31,5	74,8	33,7	65,2	108,5
1999	42,7	37,7	80,4	34,1	71,8	114,5
2000	42,4	35,6	78	33,7	69,3	111,7
2001	42,7	34,2	76,9	34,9	69,1	111,8
2002	37,2	29,8	67	45	74,8	112
2003	31,8	28,6	60,4	47,8	76,4	108,2
2004	25,2	26,2	51,4	57,6	83,8	109
2005	17,7	23,5	41,2	65,6	89,1	106,8

Kaynak: TEKEL, Tütün Eksperleri Derneği

²⁴¹ Sigara Sanayi İşletmeleri ve Ticareti A.Ş.'nin hisselerinin ve marka ve fabrika v.s. varlıklarının özelleştirilmesini teminen 2 kez ihalesi yapılmış olup, yeterli teklif alınamayan ihaleler ihale komisyonu tarafından iptal edilmiştir. Sigara biriminin özelleştirilmesine yönelik çalışmalar halen devam etmektedir. Çalışmaların önemli bir basamağı olarak, sigara pazarlama satış ve dağıtım hizmetinin mevcut sektörel koşullar göz önünde bulundurularak bütün seçeneklerin değerlendirilmesini içeren özelleştirme çalışmaları devam etmektedir.

<http://www.oib.gov.tr/portfoy/tekel.htm> (02.06.2007)

Tablo 3.14

Tekel ve Özel Sektörün Sigara Piyasası Payları (%)

Yıllar	TEKEL Oriental	TEKEL Harman	TEKEL Toplam	Özel Şirketler	Harman Toplam	Genel Toplam
1995	59	24	82	18	41	100
1996	51	25	76	24	49	100
1997	48	22	70	30	52	100
1998	40	29	69	31	60	100
1999	37	33	70	30	63	100
2000	38	32	70	30	62	100
2001	38	31	69	31	62	100
2002	33	27	60	40	67	100
2003	29	26	56	44	71	100
2004	23	24	47	53	77	100
2005	17	22	39	61	83	100

Kaynak: TEKEL, Tütün Eksperleri Derneği

Sunulan verilerden birkaç temel eğilim saptamak mümkündür. Bunlardan birincisi, TEKEL'in sürekli olarak pazar payı kaybediyor olmasıdır. 1995-2005 döneminde TEKEL'in toplam pazar payı %82'den %39'a gerilemiştir.

Ayrıca satılan toplam sigara içerisinde yalnızca TEKEL tarafından üretilen saf Oriental tütünden oluşan sigaraların payı da daralmakta, Oriental, Virginia ve Burley tipi tütünlerin karışımından oluşan harman sigaralar piyasaya hakim olmaktadır. Virginia ve Burley tipi tütünlerin yalnız kendisi değil, tohumu da ithal edilmektedir. Bunun tütün ithalat ve ihracatına etkisi aşağıda gösterilecektir.

Harman sigaraların üretiminde TEKEL'in sahip olduğu pay ve bu payın tütün ithalatını artırıcı etkisi ayrıca önemlidir. 1990'ların ortasında TEKEL'in elinde anormal miktarda yerli tütün stoğu birikmiş olmasının sebeplerinden biri de TEKEL'in üretim portföyünde önemli miktarda yabancı tütün kullanılmaya başlanmış olmasıdır. 1990-1994 yılları arasında, 650 bin tona varmış olan tütün stoğunun 125 bin tonu yakılarak imha edilmiş ve tütün üretimine kota getirilmiştir²⁴². Getirilen kota karşılığında, üretim miktarını azaltan üreticilere dört yıl boyunca kota primi ödenmiştir.

Son olarak sigara tüketiminde bir artış eğilimi gözlenmektedir. Verilerde süreklilik olmadığı için sunulamayan önceki yıllardan 1989 ve 1990'da sigara satışlarının sırasıyla 74,5 ve 77,3 milyar adet olduğu düşünülürse, tüketim artışının 1989-1995 döneminde daha da keskin olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında TEKEL, büyümekte olan bir pazardaki varlığını küçülmekte olan bir üretim hacmi ile sürdürmektedir.

Türkiye'nin tütün ticaretinin seyri ise Tablo 3.15'da sunulmuştur. Türkiye, tütün ithalatının serbest bırakıldığı 1988 yılından itibaren kısa sürede ihracatının dörtte biri kadar tütün ithal etmeye başlamış, 1999'lara gelindiğinde ise ihracatının yarısından fazla tütün ithal eder hale gelmiştir.

Dikkat edilmesi gereken bir başka nokta ise, ihracatın ithalatı karşılama oranlarının, miktar ve değer açısından alındığında gösterdiği farklılıktır. Bu farklılık Türkiye ithal ettiği tütünü pahalıya almakta, ihraç ettiği tütünü ise ucuza satmakta olduğunu göstermektedir.

²⁴² DPT, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı - Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii Özel İhtisas Komisyonu II. Raporu, s.5.
<http://ekutup.dpt.gov.tr/imalatsa/tutun/oik-ii.pdf> (02.06.2007)

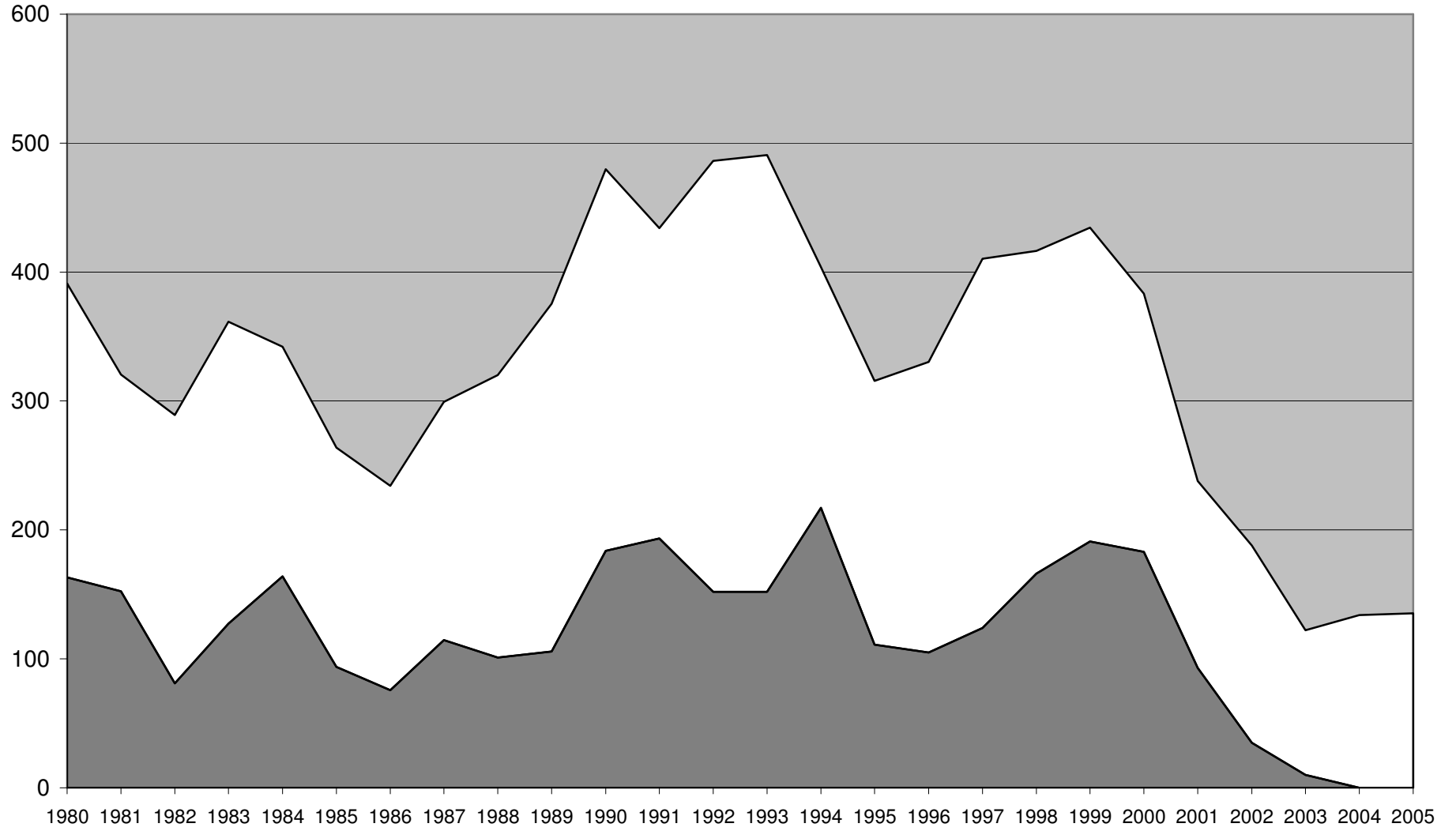
Tablo 3.15**Türkiye'nin Tütün Ticareti ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranları**

Yıllar	İhracat		İthalat		İhracatın İthalatı Karşılama Oranı	
	Miktar (ton)	Değer (\$)	Miktar (ton)	Değer (\$)	Miktar Açısından	Değer Açısından
1984	69.720					
1985	102.726					
1986	81.952					
1987	106.321					
1988	77.683		1.758		44,19	
1989	116.869		3.353		34,86	
1990	94.770	418.491	4.184	21.429	22,65	19,53
1991	136.573	563.461	11.979	67.904	11,40	8,30
1992	76.454	309.425	21.934	133.133	3,49	2,32
1993	91.352	395.560	22.497	129.185	4,06	3,06
1994	103.717	395.166	18.325	91.563	5,66	4,32
1995	82.590	244.545	21.639	134.398	3,82	1,82
1996	169.138	564.039	34.057	223.511	4,97	2,52
1997	160.361	575.916	49.631	333.424	3,23	1,73
1998	128.797	506.671	37.528	231.834	3,43	2,19
1999	115.340	469.622	63.141	293.712	1,83	1,60
2000	100.194	372.918	79.312	349.839	1,26	1,07
2001	95.700	340.314	64.253	284.790	1,49	1,19
2002	88.850	279.871	55.828	207.083	1,59	1,35
2003	112.430	330.282	54.666	200.765	2,06	1,65
2004	106.988	388.467	57.229	221.173	1,87	1,76
2005	134.534	476.377	67.120	272.475	2,00	1,75

Kaynak: Gökhan Günaydın, Küreselleşme ve Türkiye Tarımı s.82; TEKEL

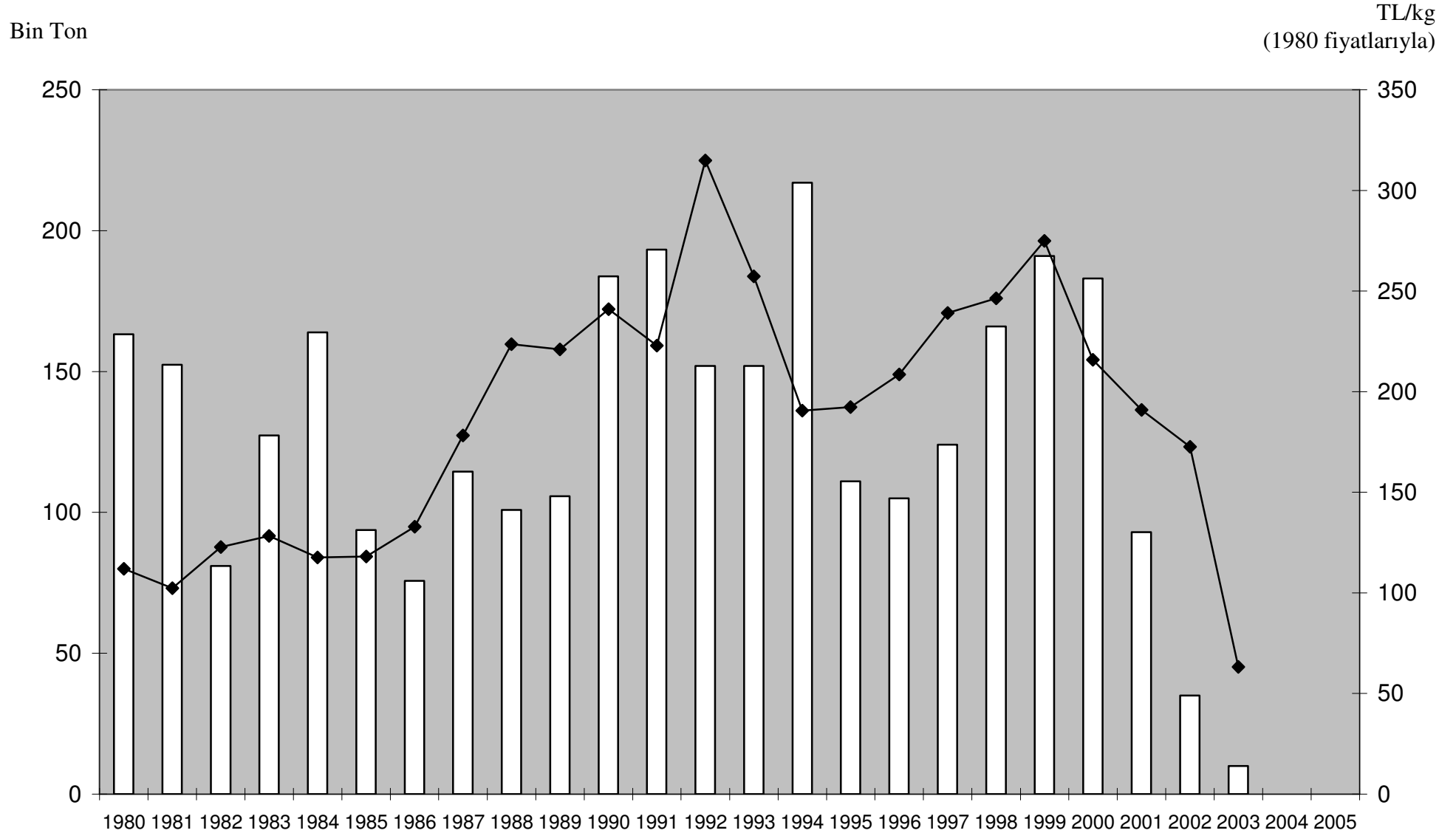
Türkiye’de tütün üretimi, destekleme alımları, uygulanan taban fiyatı ve tütüne yönelik toplam fiyat desteğinin seyri Grafik 3.18 – 3.21’de sunulmuştur.

Bin Ton

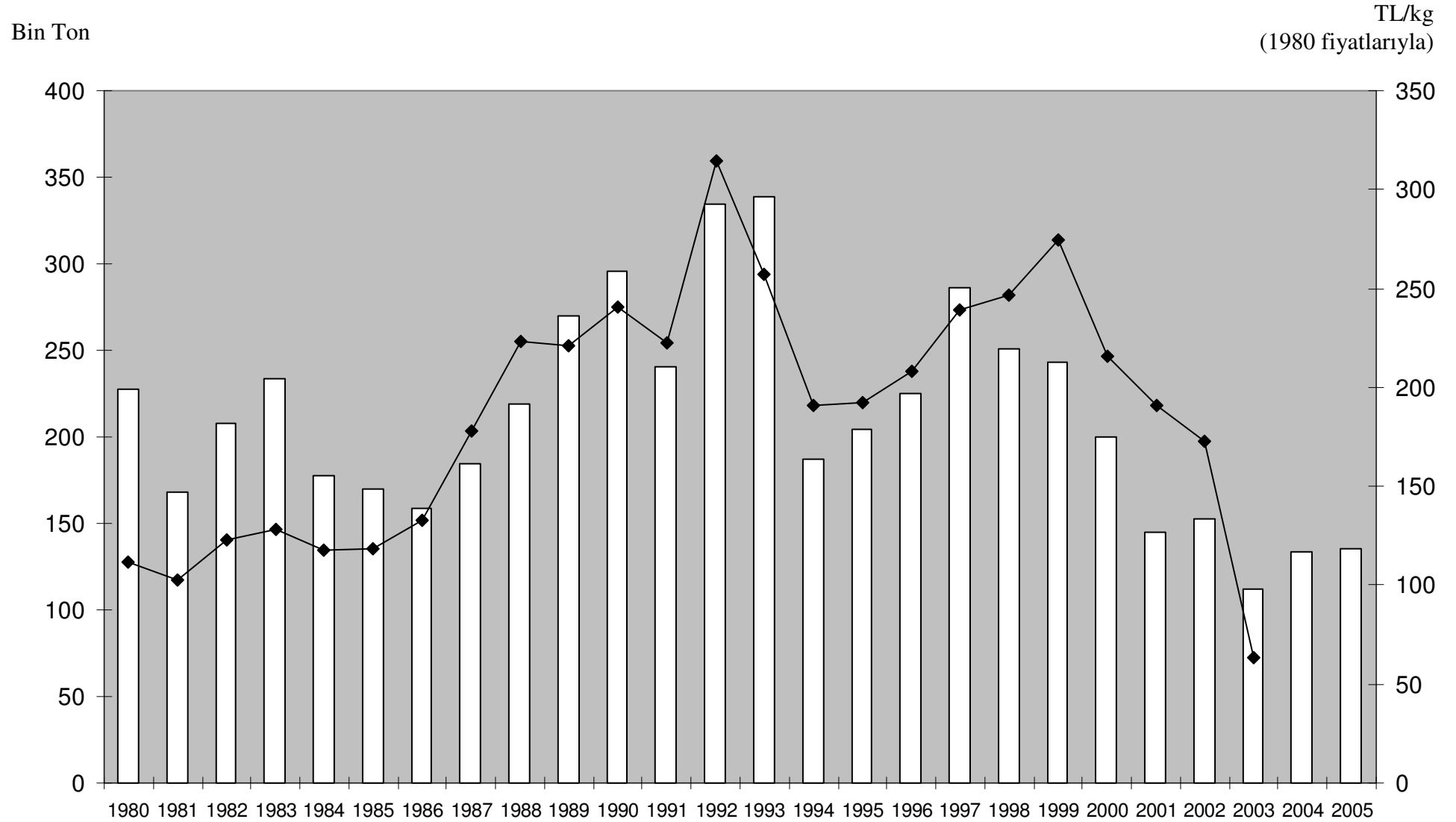
Grafik 3.18
Tütün Üretimi ve Destekleme Alımları (1980-2005, Bin Ton)

Kaynak: DPT, TÜİK

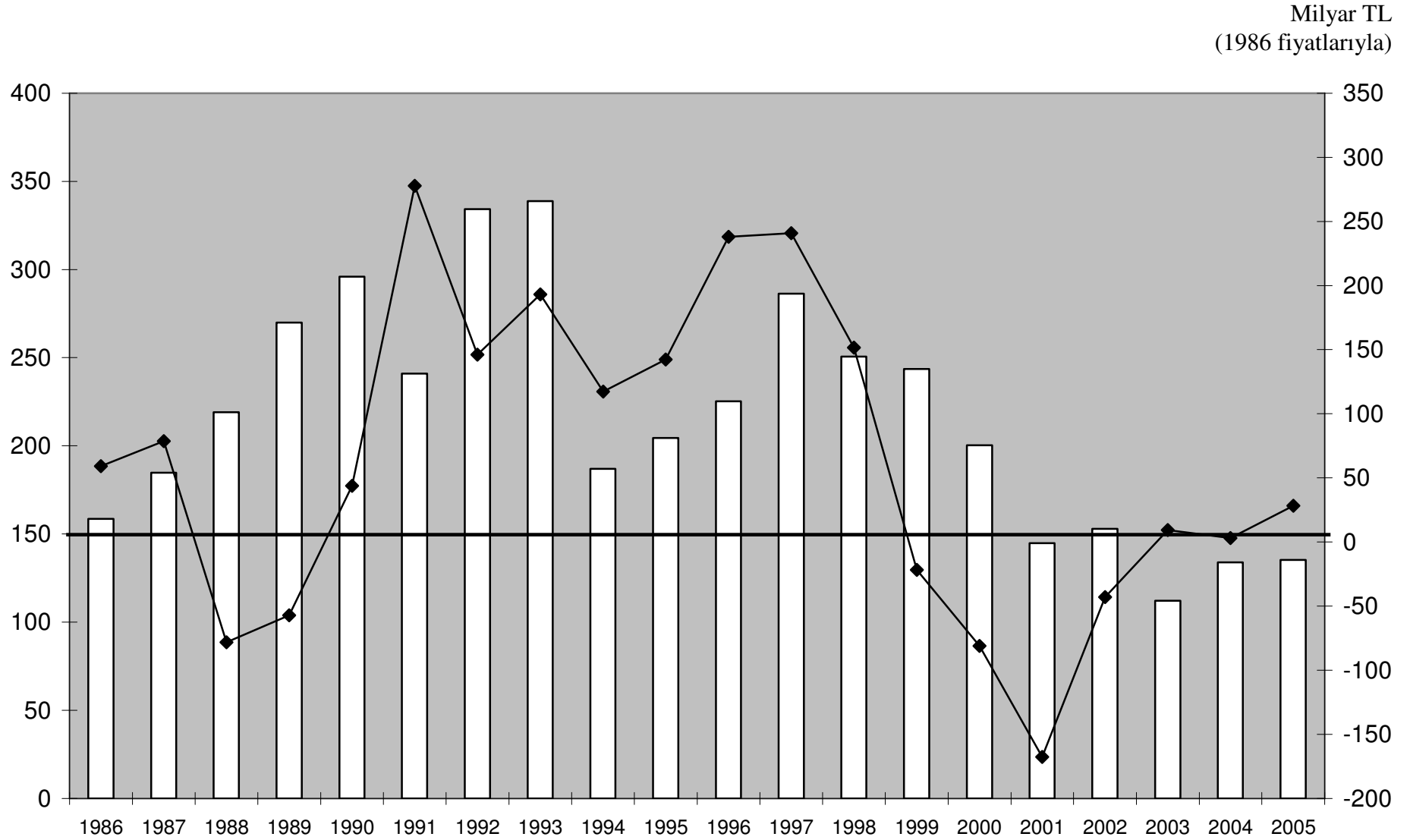
Grafik 3.19
Tütünde Destekleme Alım Miktarı ve Taban Fiyatı (1980-2005)

Kaynak: DPT, TÜİK

Grafik 3.20
Tütünde Taban Fiyatı ve Üretim (1980-2005)

Kaynak: DPT, TÜİK

Grafik 3.21

Tütüne Sağlanan Toplam Fiyat Desteği ve Üretim (1986-2005)

Kaynak: DPT, TÜİK ve OECD, Producer and Consumer Support Estimates OECD Database 1986-2005

Grafikler tütün üretiminin uygulanan taban fiyat ve alım miktarına olan duyarlılığını ortaya koymaktadır. 2001 kriziyle birlikte destekleme alım miktar ve fiyatları hızla düşürülmüş, 2005 itibariyle TEKEL tütüne yönelik destekleme alımı yapmayı bırakmıştır. Bunun üretime olan çarpıcı etkisi Grafik 3.18’de gösterilmektedir.

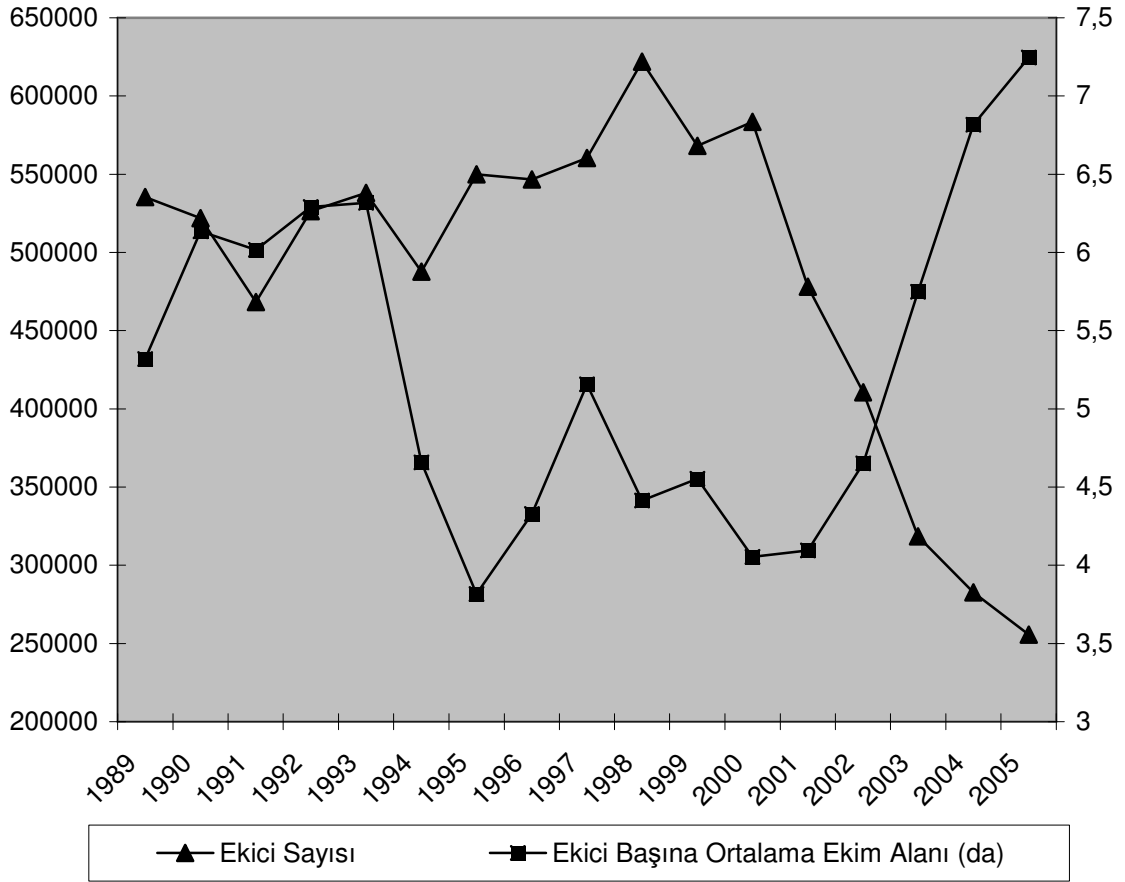
Tütün üretiminde yaşanan daralma, pek çok tarla sahibinin tütün ekiciliğinden vazgeçmesinin bir sonucudur. Tütün ekim alanı, ekici sayısı ve profilinin zaman içerisindeki değişimi Tablo 3.16 ve Grafik 3.22’de sunulmuştur.

Tablo 3.16

Tütün Ekim Alanı, Ekici Sayısı ve Mülkiyet Yapısı

Yıllar	Ekim Alanı (da)	Ekici Sayısı	Ekici Başına Ortalama Ekim Alanı (da)
1989	2.847.680	535.375	5,32
1990	3.202.360	521.952	6,14
1991	2.817.010	468.239	6,02
1992	3.311.580	526.385	6,29
1993	3.398.560	538.063	6,32
1994	2.271.130	487.633	4,66
1995	2.099.190	550.016	3,82
1996	2.366.200	546.671	4,33
1997	2.889.760	560.380	5,16
1998	2.746.170	622.063	4,41
1999	2.587.010	568.121	4,55
2000	2.365.690	583.474	4,05
2001	1.957.700	478.022	4,10
2002	1.910.000	410.560	4,65
2003	1.830.430	318.478	5,75
2004	1.927.100	282.729	6,82
2005	1.853.420	255.763	7,25

Kaynak: TÜİK, Tütün Eksperleri Derneği

Grafik 3.22

Tütünde Ekici Sayısı ve Ekici Başına Ekilen Ortalama Alan (1989-2005)

Kaynak: TÜİK, Tütün Eksperleri Derneği

Rakamlar tütün ekicilerinin 2001 krizinden beri, hızlanan bir biçimde tütün üreticiliğinden vazgeçiyor olduklarını göstermektedir. Ortalama ekim alanındaki keskin artış ise öncelikle küçük üreticilerin sektörü terk ediyor olduğunu göstermektedir. 2001 yılında bir yıla mahsus olarak uygulanan, 1994-1998 dönemindeki uygulamanın tekrarı niteliğindeki kota primi uygulaması da çözülmeyi yavaşlatmamıştır. Böylelikle 1994 krizinin ardından ekici sayısında artış ve ortalama ekim alanında düşüş yaşanırken, 2001 krizinin ardından yapılan uygulamalar ve getirilen yasal düzenlemeler sonuçların tam ters yönde olmasına neden olmuştur.

Tütün üreticiliğinde 2001 itibariyle yaşanmaya başlayan çözülmeye DPT tarafından hazırlanan 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesindeki Tütün ve Tütün

Mamulleri Sanayii Özel İhtisas Komisyonu II. Raporu'nda sık sık değinilmektedir. Rapora göre²⁴³:

- *Fiyatlar alıcı firmalar tarafından belirlenmekte ve üreticiye teklif edilmektedir. Mutabakat olmamakta, satıcı zayıf konumda olduğundan fiyatı kabul etmekte ya da sözleşme yapmamaktadır.*
- *Hiçbir üreticinin, alıcının belirlediği sözleşme kilosuna karşı itiraz etme şansı bulunmamaktadır. Üreticinin itiraz etmesi ya da alıcının o üretici ile sözleşme imzalamaması durumunda, üreticiyi riske karşı koruyabilecek bir düzenleme ve sistem mevcut değildir.*
- *Tütün üretimini sürdürme kararlılığında olan üreticiler, öncelikle pazar garantisini önemsemekte, bunu sağlayan alıcılar ile fiyat pazarlığına giremeden tek yanlı bağımlılıkla üretim sözleşmesi imzalamaktadırlar.*
- *Tütün ticareti yapan özel sektör kuruluşlarının sayısının az ve kamu kuruluşu TEKEl'in piyasadaki davranışının eskisi gibi olmamasının rekabeti azaltarak tütünlerin değerini düşürdüğü, fiyatların reel olarak indiği görülmektedir.*
- *Üretim aşamasındaki, tütün üretiminin yapısından kaynaklanan riskler alıcı firmalarla paylaşılamamaktadır.*
- *Alıcılar arasındaki ilişkiler gerektiğinde üreticiyi sektörden tamamen dışlamaya müsaittir. Bir alıcının 'şu üretici sorunludur' demesi halinde diğer alıcıların da onunla sözleşme imzalamaması söz konusudur.*
- *Tek alıcının sözleşme imzaladığı bir üretim noktasında üretici, alternatifi olmadığından tüm olumsuzlukları kabullenmek durumundadır.*
- *Üreticilerin tesellüm aşamasında sözleşme yapılmasından rahatsız oldukları görülmekte ve alım işlemleri bittikten sonra sözleşme yapmak istemektedirler. Yazılı sözleşme esasına göre tütün üretiminde, üreticinin bir türlü üstünden atamadığı tedirginlik ve endişeleri vardır. Üreticiler bu tedirginlik ve endişeden kurtulmanın çaresini sektörden ayrılmakta bulmaktadır. Üreticinin üretimden kopmak zorunda kalması, sosyal yansımalar bakımından önemlidir. Bunun sonucunda ülkemizde yaşanan göç olgusu hızlanacak ve şehirlerde yaşanan kırsal göçün yaşattığı*

²⁴³ DPT, s.7-9.

bilinen sorunlar artacaktır. Daha da önemlisi tütün üreticisi bulmak zorlaşacaktır.

- *Tütün çok özel bir üretim kültürüne sahiptir. Hiç tütün üretimi yapmamış bir çiftçiye tütün tarımına başlatmak ekipman, ekonomik imkanlar ve en önemlisi vasıflı işçilik açısından çok zordur. Başlatılsa bile üründe istenilen verim ve kalitenin alınması için oldukça uzun bir süre gerekecektir. Aynı şekilde tütün üretimini bırakan, ekipmanını dağıtan üreticinin tekrar sektöre dönmesi çok zor olacaktır. Mevcut tütün üreticisinin yaş ortalaması 45-50 civarındadır. Genç nüfusun tütün üretiminden uzaklaştığı görülmektedir. Üretimde devamlılığın sağlanması için genç kuşağın bir şekilde sektöre dahil edilmesi gerekmektedir.*

3.3.1.3 Şeker Pancarı

Türkiye tarımının en kritik ürünlerinden biri de şeker pancarıdır. Türkiye'nin sanayileşme sürecinin ilk adımlarından olan ve ileride TŞFAŞ altında birleştirilecek olan şeker fabrikalarının kurulmasıyla birlikte 1920'lerin ortasından itibaren ekilmeye başlanan şeker pancarı, 1980'lerin başına gelindiğinde her yıl 500 bin civarında çiftçi ailesi tarafından, 3,5 - 4 milyon dekar alanda, 10 milyon tonu aşkın miktarda üretilir hale gelmiştir.

Türkiye'de 1980'ler boyunca şeker pancarı alımları ve şeker üretiminin tamamı kamu tarafından yürütülmüştür. Kamunun şeker üretimindeki varlığı bu çalışmanın yapıldığı tarihte halen TŞFAŞ'ye ait 22 ve özelleştirme programı çerçevesinde TŞFAŞ'den Sümer Holding A.Ş.'ye devredilmiş olan 3 fabrikada yapılmakta olan üretimle devam etmektedir. TŞFAŞ'nin tamamı ve Sümer Holding A.Ş.'ye devredilmiş olan Bor, Ereğli ve Ilgın Şeker Fabrikaları özelleştirme kapsamındadır ve özelleştirme ihalelerinin Kayseri Fabrikası'nda iki, Bor, Ereğli ve Ilgın Fabrikalarında ise bir kez iptal edildiği süreç halen devam etmektedir²⁴⁴.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde çoğunlukla büyük toprak sahipleri tarafından üretilen şeker pancarı, zamanla küçük çiftçilerin geçim kaynağı haline gelmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri kamuya ait fabrikaların sağladığı düzenli taleptir; zira şeker pancarı geçimlik ürün olmadığı için satılamaması durumunda köylüye hiçbir

²⁴⁴ <http://www.oib.gov.tr/portfoy/seker.htm> (02.06.2007)

Fayda sağlamayacaktır. Bu durumda küçük köylülük için toprağına geçimlik bir ürün (örneğin buğday) yerine şeker pancarı ekmek, talep belirsizliğı olduğu durumda büyük bir risk altına girmek demektir.

1998 yılında yapılan bir araştırmaya göre şeker pancarı üreticilerinin şeker pancarı ektikleri toprak boyutuna göre dağılımları Tablo 3.17’de sunulmuştur:

Tablo 3.17

Şeker Pancarı Üreticilerinin Pancar Ekim Alanlarına Göre Gruplanması¹

Tarla Boyutu² (da)	İşletme Sayısı (adet)	İşletme Sayısı (%)	Toplam İşletme Boyutu (da)	Toplam İşletme Boyutu (%)	Dilim Ortalaması (da)
0,1-5	132.705	32,09	431.721	10,49	3,25
5,1-10	134.326	32,48	1.029.573	25,02	7,66
10,1-20	108.548	26,25	1.573.728	38,24	14,50
20,1-30	25.769	6,23	619.469	15,05	24,04
30,1-40	7.157	1,73	227.395	5,53	31,77
40,1-50	2.764	0,67	101.814	2,47	36,84
50,1-100	2.110	0,51	107.084	2,60	50,75
100+	168	0,04	24.771	0,60	147,45
Toplam	413.547		4.115.555		

Kaynak: DPT, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Bitkisel Üretim Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sanayi Bitkileri Alt Komisyon Raporu, s.95

¹ 1998 yılında sayıları 3 adet olan özel fabrikalara ürünlerini satan çiftçiler hesaplamanın dışında tutulmuştur.

² Raporda sunulan tabloda tarla gruplarının alt ve üst boyutları, aynı rakamlar ile sehven hektar olarak verilmiştir. Bu durumda dilim alt ve üst sınırları ile bu çalışmada hesaplanan dilim ortalamaları birbirini tutmamaktadır. İşletme sayısı ve toplam işletme boyutu verilerinin diğer kaynaklar ile tutarlı olduğu göz önüne alındığında, tarla gruplarının alt ve üst sınırlarının hektar değil dekar cinsinden yazılmış olması gerektiğı ortaya çıkmaktadır.

Her ne kadar veriler yalnızca pancar ekilen alanlar üzerinden sınıflandırılmış olsa da, şeker pancarında Türkiye tarımının genel profilinin ötesinde bir küçük üretici yapının hakim olduğunu söylemek mümkündür. 1998 yılı verilerine göre 413 binden fazla üretici pancar ekimi yapmış ve ürününü kamu fabrikalarına satmıştır.

Pancar ekicilerinin yaptıkları üretim ve ürünün fabrikalara aktarılma süreci Pankobirlik tarafından düzenlenmektedir. 2000 yılı itibarıyla 31 kooperatiftan oluşan Pancar Ekicileri Kooperatifleri Birliği'nin 2001 yılı itibarıyla üye sayısı 2 milyona, tahsil edilen sermayesi ise 5 trilyon TL'ye yaklaşmaktadır²⁴⁵. Bu denli büyük yapının idare ediliş biçimi ise, Türkiye'de kooperatifçilikten ne anlaşıldığı konusunda önemli bir örnek teşkil etmektedir²⁴⁶:

Kooperatifler ile, yalnız teorik olarak %75 hissesine sahip oldukları Şekerbank değil, çok sayıda sanayi, ticaret ve madencilik kuruluşu da öapraz ve karmaşık bir yatırım ilişkisi içinde içiçe geçmişlerdir. Bu arada Şeker Sigorta da sistemin tamamlayıcısı olarak faaliyet göstermiştir. Olay asla demokratik bir kooperatifçilik anlayışı değil fakat tümüyle en tepede Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin bulunduğu bir kapitalist şirketler hiyerarşisi mantığı içerisinde yürütülmüştür.

Sistemin temeli küçük üretici ile Şeker şirketi arasındaki mukaveleyle başlar. Şirketin ekim ve alım için zorunlu kıldığı mavi kağıdı imzalayan her köylü, ortaçağ kurumlarında görülebilen türde bir bağlantı içine girer. Nereye, ne zaman, ne kadar pancar ekeceği, ne zaman söküp nereye teslim edeceği, ne kadar fire kesileceği ve parayı ne zaman alacağı yalnızca şirketin takdirine bağlıdır. Üreticinin tarlası ve ürünü üzerindeki tasarruf hakkı kısıtlanmıştır. Şirket istediği yıl, ekimi kendi ekiplerine, istediği masrafları keserek yaptırabilir. Ayrıca üretici reddetse bile, kolluk kuvvetleri nezaretinde tarlayı söküp masraflarını üreticiden kesebilir. Ama bunlardan da daha önemlisi söz konusu mukavele üreticinin kooperatife üye olma zorunluluğunu getirir ve bunun için de para kesilir.

Küçük üreticilerin kendi parası üzerinde denetim hakkı yoktur. (...) herbiri yüzde ikilik, üçlük, onluk paylarla serpiştirilmiş yüzlerce iştirakten oluşan, bu nedenle hiçbir noktasından kolay kolay delinmeden Şeker Şirketi'nin patronajı altında yürüyen sistemde artığın tümü üye çoğunluğunun ulaşamadığı alana çekiliyor.

²⁴⁵ www.pankobirlik.com (02.06.2007)

²⁴⁶ Akad, s.148-150, Vurgu metnin orijinalindedir.

(Kooperatif anasözleşmelerinin) amaç maddesinde yer alan bir husus ise ‘...şeker sanayii, tarım ürünleri ile ilgili kurulmuş ve kurulacak olan her türlü şirket... ve kuruluşlara iştirak etmek’ olarak ifade edilmiştir. Bu madde hayata geçirilerek özel sektör yatırımları için kırsal kesimde fon yaratılmış ve kaynak aktarımı gerçekleştirilmiştir.

Yüzbinlerce küçük üretici dört bir yandan kısıvrak bağlanarak büyük sermayenin hegemonyası altına alınmış, her çeşit anti-demokratik uygulama norm haline gelmiş ve bunları kabul etmeyenlere karşı bu korkunç sistemin yetmediği yerde de birçok kez zor kullanılmıştır.

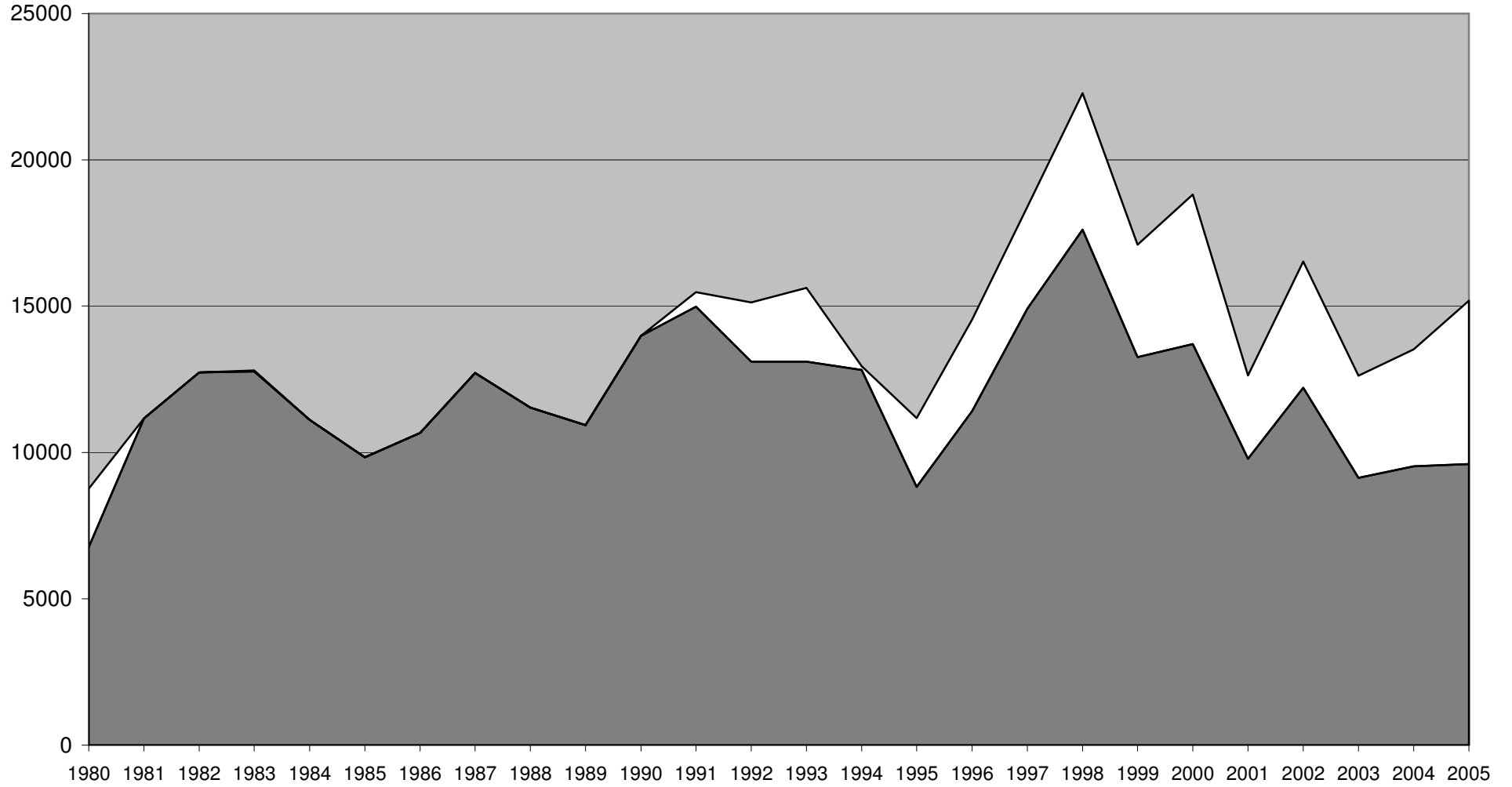
Şeker pancarı ekim alanı, üretim miktarı, alım miktar ve fiyatı, verimi ve çiftçi sayısı ile ilgili veriler, Tablo 3.18 ve Grafik 3.23 - 3.27’de sunulmuştur.

Tablo 3.18
Türkiye Çapında Yapılan Pancar Ekim ve Üretimi ile
TŞFAŞ İçin Yapılan Pancar Ekim ve Üretimi

	Türkiye				TŞFAŞ		
Yıllar	Toplam Ekim Alanı (ha)	Toplam Pancar Üretimi (ton)	Verim (ton/ha)		Pancar Ekim Alanı (ha)	İşlenen Pancar Miktarı	Çiftçi Sayısı
1986	349.177	10 662 346	30,54				
1987	391.592	12 717 321	32,48				
1988	317.253	11 534 153	36,36				
1989	353.490	10 928 903	30,92				
1990	379.853	13 985 741	36,82				
1991	401.321	15 474 097	38,56				
1992	400.331	15 126 116	37,78				
1993	423.234	15 620 514	36,91				
1994	412.018	12 944 223	31,42				
1995	312.251	11 170 569	35,77				
1996	422.486	14 543 277	34,42				
1997	472.689	18 400 734	38,93		387.663	13.600.000	379.578
1998	504.493	22 282 539	44,17		411.556	16.555.000	413.547
1999	423.234	17 102 326	40,41		343.362	12.190.000	347.293
2000	410.023	18 821 033	45,90		330.339	13.776.500	337.327
2001	358.763	12 632 522	35,21		276.208	9.319.000	403.252
2002	372.468	16 523 166	44,36		283.750	11.709.300	416.619
2003	315.303	12 622 934	40,03		233.129	8.836.000	367.419
2004	315.344	13 517 241	42,87		226.769	9.165.000	303.428
2005	335.812	15 181 247	45,21		221.950	9.560.750	253.087
2006					154.590	6.425.000	187.510

Kaynak: TÜİK, TŞFAŞ

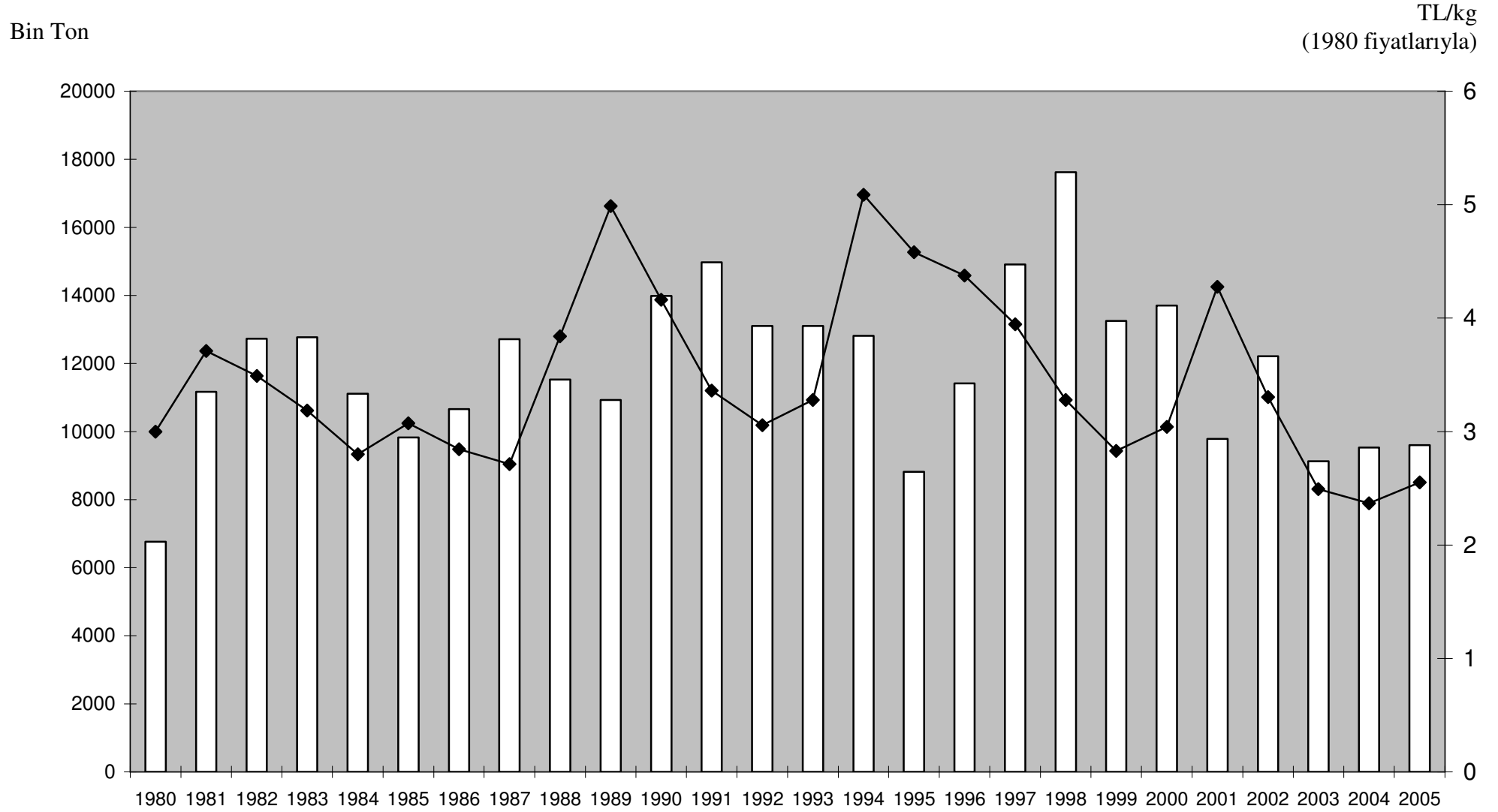
Bin Ton

Grafik 3.23

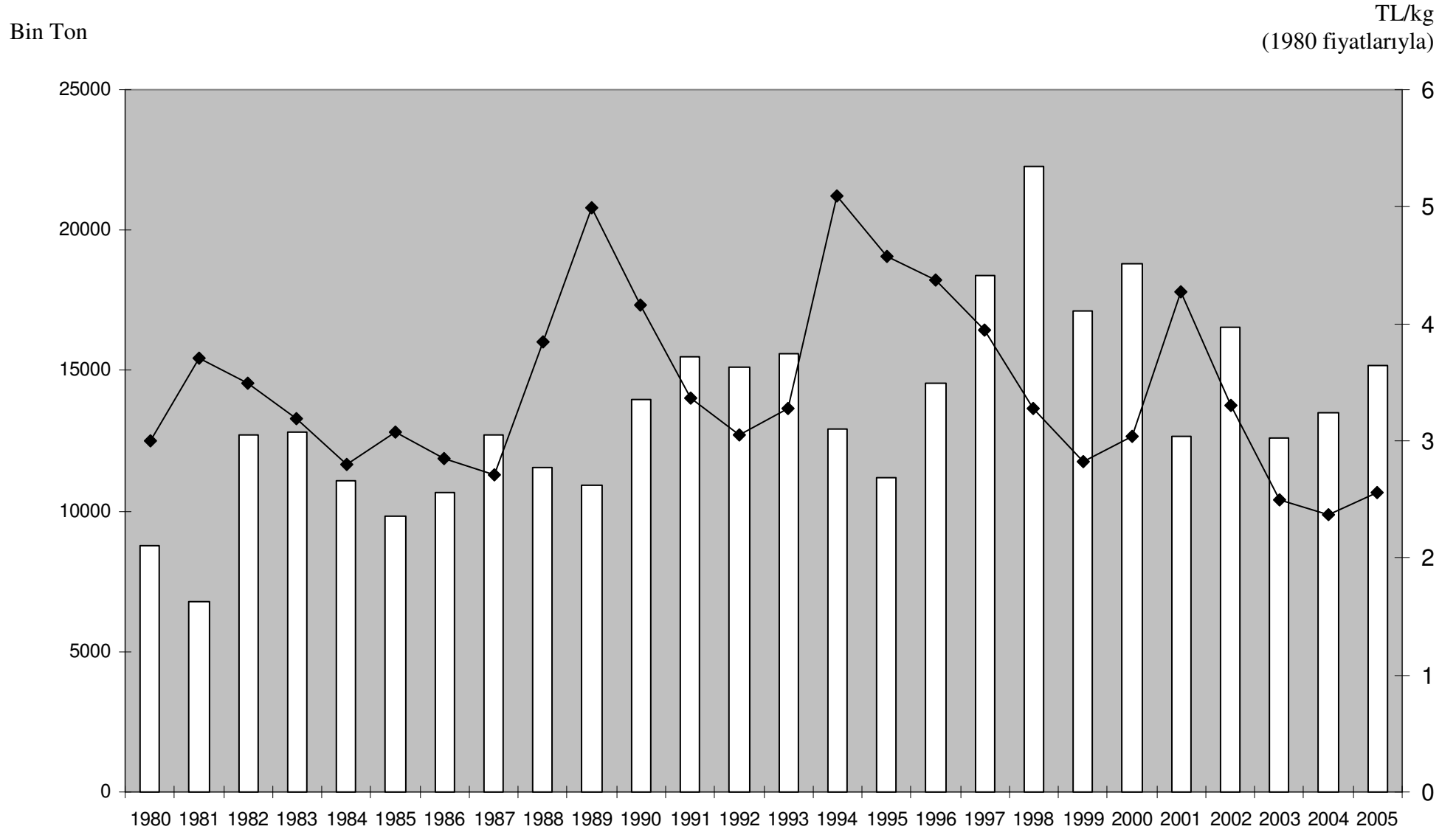
Şeker Pancarı Üretimi ve Destekleme Alımları (1980-2005, Bin Ton)

Kaynak: DPT, TÜİK

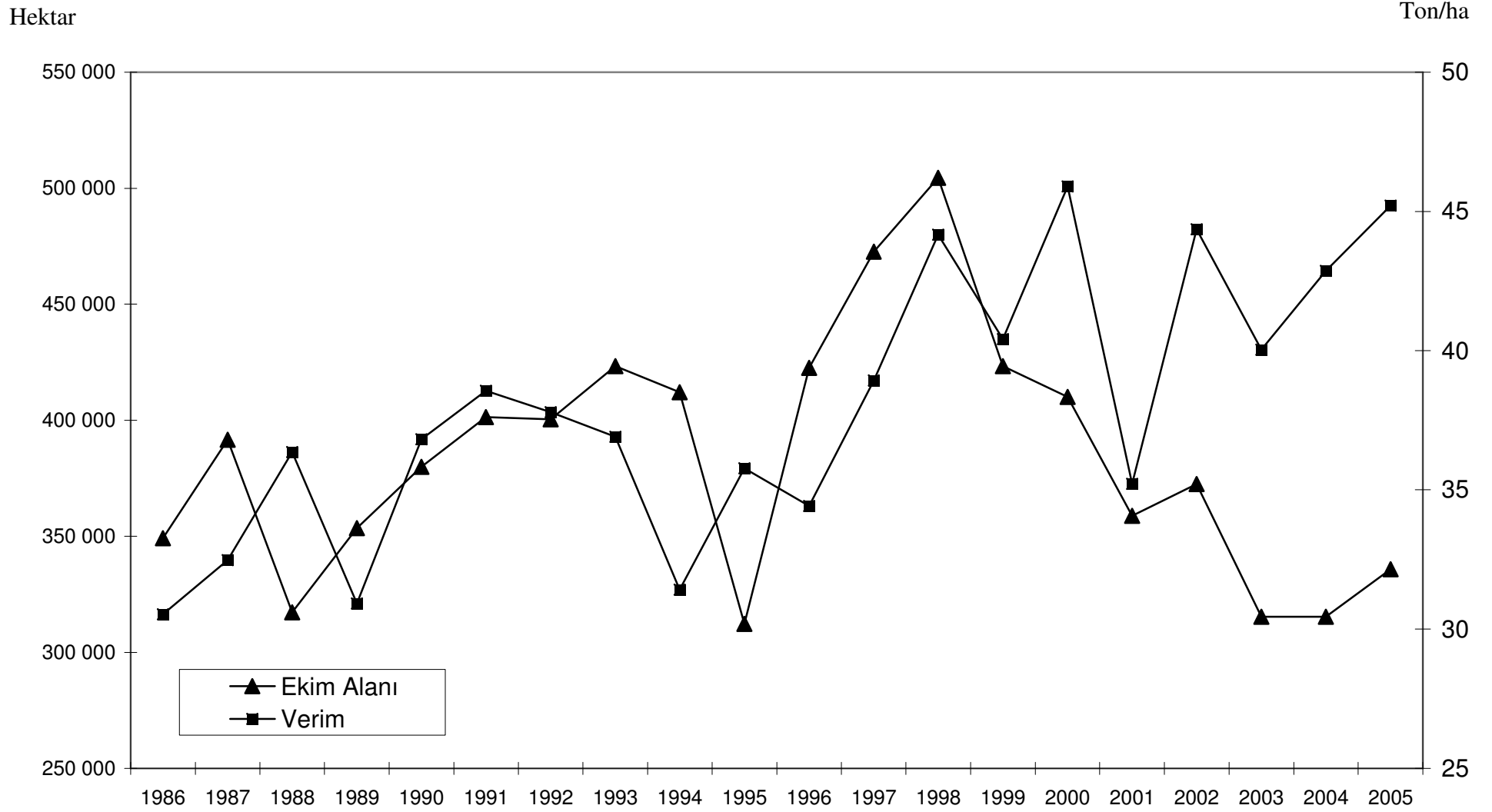
Grafik 3.24
Şeker Pancarında Destekleme Alım Miktarı ve Taban Fiyatı (1980-2005)

Kaynak: DPT, TÜİK

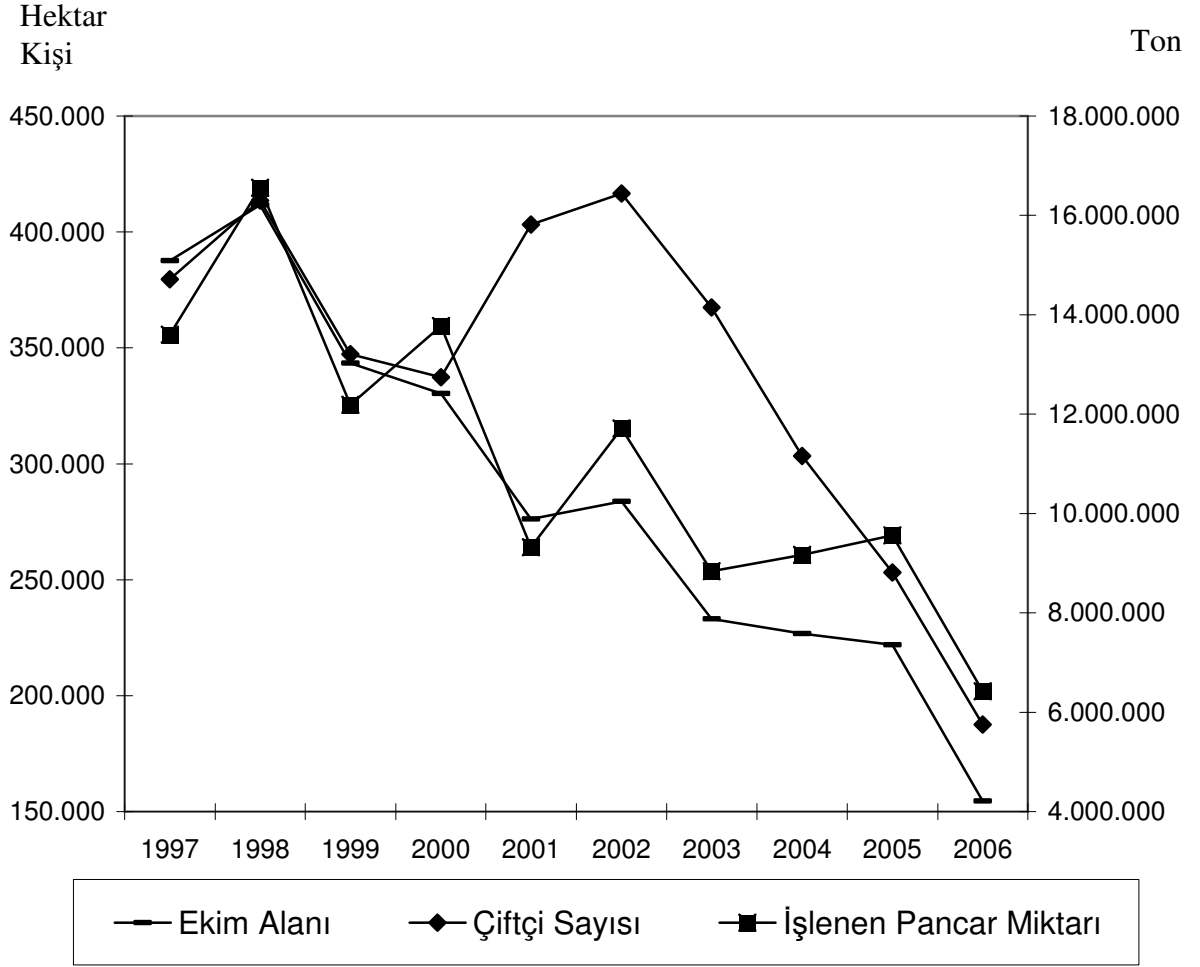
Grafik 3.25
Şeker Pancarında Taban Fiyatı ve Üretim (1980-2005)

Kaynak: DPT, TÜİK

Grafik 3.26
Şeker Pancarında Ekim Alanı ve Verim (1986-2005)

Kaynak: TÜİK, TŞFAŞ

Grafik 3.27
TŞFAŞ Fabrikaları için Şeker Pancarı Ekim Alanı, Ekici Sayısı ve İşlenen Pancar Miktarı (1997-2006)
Kaynak: TÜİK, TŞFAŞ

Grafik 3.23'te de gösterildiği üzere, şeker pancarında destekleme dışı alım ilk olarak 1990 yılında yapılmıştır. Bu tarihten itibaren şeker pancarının desteklenme oranı sürekli olarak düşmüş, bu düşüş dönemin sonuna doğru giderek hızlanmıştır. Bunun sebebi, TŞFAŞ fabrikalarının sektördeki payının giderek azalıyor olmasıdır ve bu azalma Grafik 3.29'da gösterilmektedir. Grafik 3.23 aynı zamanda pancar üretiminin neredeyse tamamen destekleme alım miktarına bağlı hareket ettiğini göstermektedir.

Pancar ekim alanı ve üretimi, 1990'lı yılların başında yükselen alım miktarlarına paralel olarak yükselmiş, 1995 yılında yapılan düşük alım miktarı ile birlikte de hızla gerilemiştir. Alım fiyatlarındaki hareketlerin üretim miktarı üzerinde

belirgin bir etkisi olmamaktadır. Pancar ekicileri, pancar alımı yapıldığı müddetçe, alım fiyatına fazla bağlı olmaksızın üretime devam etmektedirler. Üretimin temel belirleyenin uygulanmış taban fiyatları değil alım miktarı olması, alıcı kurumlar ile pancar üreticileri arasındaki eşitsiz ilişkinin bağlayıcı yapısını da göstermektedir.

1995 yılındaki düşük alım ve üretimin ardından alım ve üretim miktarları 1998 yılına dek yükselmekte, ardından 2001 yılında bir dip yapacak ve o seviyede kalacak biçimde yeniden düşmektedir.

Grafik 3.26 Şeker Pancarı üretiminde ekim alanı ve verimliliği göstermektedir. Şeker pancarı üretiminde verimlilik, 1989 ve 1994 yıllarında düşmüş, bu yıllar dışına 1986-1996 dönemi boyunca sabit kalmıştır. 1996 yılında artışa geçen verimlilik, 1999, 2001 ve 2003 yıllarında düşmüş olsa da, genel olarak artış göstermiştir. Ancak bu dönem boyunca ekim alanı sürekli olarak düşmüştür. Büyük ve zengin işletmelerin daha fazla girdi kullandığı, dolayısıyla daha yüksek verimle çalıştığı göz önüne alınırsa, ortalama verimde yükselme ve ekim alanında daralma, şeker pancarı üretiminin ekseriyetle küçük çiftçiler tarafından terk edildiğini göstermektedir.

Grafik 3.27’de ise ürettiği şeker pancarını TŞFAŞ’ye satan çiftçiler hakkındaki veriler gösterilmektedir. Bu grup içerisinde 1998 yılından itibaren toplam ekim alanı sürekli düşerken, işlenen pancar miktarı ise kimi yıllarda yükselmesine karşın azalan bir trend izlemektedir. Ürünü TŞFAŞ’ye satan çiftçi sayısı ise 2002’den itibaren hızla düşmeye başlamıştır. Bu gelişmeler, 2001 sonrasında yeni Şeker Kanunu’nun çıkartılmasıyla birlikte yaşanan ve aşağıda detaylı olarak incelenecek olan dönüşümün boyutlarını göstermektedir.

Pancar çiftçisi sayısına dair veriler yalnızca ürününü TŞFAŞ fabrikalarına satan çiftçiler için mevcuttur, dolayısıyla varılan sonuçlar da ürettiği şeker pancarını özel sektöre satan çiftçileri kapsamamaktadır. Ancak, pancar üretiminde 1998 yılından itibaren toplam ekim alanının daraldığı ve ortalama verimliliğin arttığı, ayrıca TŞFAŞ’ye ürün satan çiftçilerin sayısının hızla düştüğü göz önüne alınırsa, en küçük üreticilerin şeker pancarı üretiminden çekilmekte oldukları ortaya çıkmaktadır. Görece yüksek verimliliğe sahip olan büyük üreticiler şeker pancarı üretmeye devam etmekte,

küçük üreticiler ise sektörden çekilmektedir. Bunun sonucunda toplam ekim alanı düşerken, ortalama verimlilik yükselmektedir. Şeker pancarı üretmekten vaz geçen çiftçilerin bir kısmının mısır üretimine döndüğü bilinse de içlerinden ne kadarının tarımsal üretimden el çektiği açık değildir.

Şeker pancarı üretiminde yaşanan bu dönüşümün temelleri 1999 yılında IMF gözetiminde uygulanmaya başlanan istikrar programında oluşturulmuştur. Programın 2001 krizi ile birlikte çökmesinin ardından Kemal Derviş döneminin ilk yasama faaliyeti 4 Nisan 2001 tarihinde TBMM’de kabul edilen 4634 sayılı Şeker Kanunu’dur. Bu kanun ile²⁴⁷;

- Türkiye’de ilk defa, toplam şeker üretim kotasının %10’u kadar nişasta bazlı şeker üretimine izin verilmiş ve bakanlar kuruluna bu miktarın %50 artırılması ve azaltılması yetkisi tanınmıştır (Madde 3).
- Şeker pancarı alım fiyatları şeker fabrikası işleten gerçek ve tüzel kişiler ile üreticiler veya onların temsilcileri arasındaki mutabakata bağlanmış, şeker fiyatları ise serbest bırakılmıştır (Madde 5).
- Şeker üretimini düzenlemek için bir Şeker Kurumu oluşturulmuş ve bu kurumun yönetimi oluşturulan yedi kişilik bir Şeker Kurulu’na bağlanmıştır. Şeker Kurulu; Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Dış Ticaret Müsteşarlığı, TŞFAŞ, Pankobirlik, sakkaroz bazlı şeker üreten fabrikalar ve nişasta bazlı şeker üreten fabrikaların birer temsilcisinden oluşacaktır (Madde 8).
- Şeker Kurulu, en önemlisi toplam şeker üretimi kotasının ve bu kotanın fabrikalar arasındaki paylaşımının belirlenmesi olmak üzere, şeker sektörünün seyrini belirleyecek her konuda yetkili kılınmıştır (Madde 9).

²⁴⁷ <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4634.html> (03.06.2007)

Kanununda bulunan Geçici Madde 7 ile 2001 yılı şeker pancarı fiyatlarını belirleme görevi Bakanlar Kurulu'na verilmiştir. Pancar alım fiyatlarında 2001 yılında, kriz yılı olmasına rağmen yaşanan yükselme, bu bir kereliğe mahsus fırsatın siyasi rant amacıyla kullanılmış olması ile açıklanabilir.

Bu yetki ve şeker piyasasına dair başka pek çok düzenlemeyi yapma yetkisi ise Şeker Kurulu'na devredilmiştir. Türkiye'de yaşanmakta olan yeni liberal dönüşümlerin devletin yapısındaki diğer etkileri ile uyum içerisinde olan bu yeni kurumsallaşma biçimi ile özel sektör çıkarlarının yürütme içerisinde doğrudan doğruya ifade edilebileceği bir yapının oluşturulmaktadır.

Kanun ile yapılan en büyük yenilik, NBŞ üretimine izin verilmiş olmasıdır. Şeker kamışı ve pancarından üretilen sakkaroz bazlı şekerden daha düşük kaliteli olan NBŞ, başta mısır olmak üzere nişasta bazlı tarımsal ürünlerden üretilmektedir. Gelişmiş ülkelerde en büyük üretim fazlası mısırdan ortaya çıkmaktadır ve bu üretim fazlasının kanallara edilmeye çalışıldığı alanlardan biri de NBŞ üretimidir. Ancak, gelişmiş ülkelerde NBŞ kotaları şeker kamışı ve pancarı üreticilerinin korunması ve halk sağlığının gözetilmesi nedeniyle düşük tutulmaktadır. Dolayısıyla NBŞ üretimi Cargill ve Monsanto gibi çok uluslu şirketler tarafından NBŞ kotasının olmadığı veya daha yüksek olduğu geç kapitalistleşmiş ülkelere kaydırılmaktadır.

Şeker Kanunu ile %10 olarak belirlenen NBŞ kotası, AB'de ortalama %2, dünyanın en büyük şeker pancarı üreticisi olan Fransa'da %0,42'dir²⁴⁸. Dahası, Bakanlar Kurulu'na tanınan NBŞ kotasını %5 artırma veya azaltma yetkisi, 2002 yılından itibaren her yıl artırma yönünde kullanılmış, yani NBŞ kotası fiilen %15 olarak uygulanmıştır. 2006 yılı rakamları ile, AB üyesi 25 ülke toplam 320 bin ton NBŞ üretirken, Türkiye tek başına 350 bin ton NBŞ üretmiştir.

2002 ile 2005 yılları arasında Türkiye'nin mısır üretiminin %100, mısır üretiminde verimliliğin ise %67 artmış olmasının sebebi, şeker sektöründe yaşanan bu dönüşümdür. Toplam şeker kotasının %15'i NBŞ'ye ayrıldığı için pancardan üretilen şekere ayrılan kota düşmekte, dolayısıyla şeker pancarı talebi de düşmektedir. Buna

²⁴⁸ Ahmet Atalık, **Cargill + Arttırılan Nişasta Bazlı Şeker Kotası = Kaybeden Türkiye**, <http://www.antimai.org/bs/aataliknbs.htm> (03.06.2007)

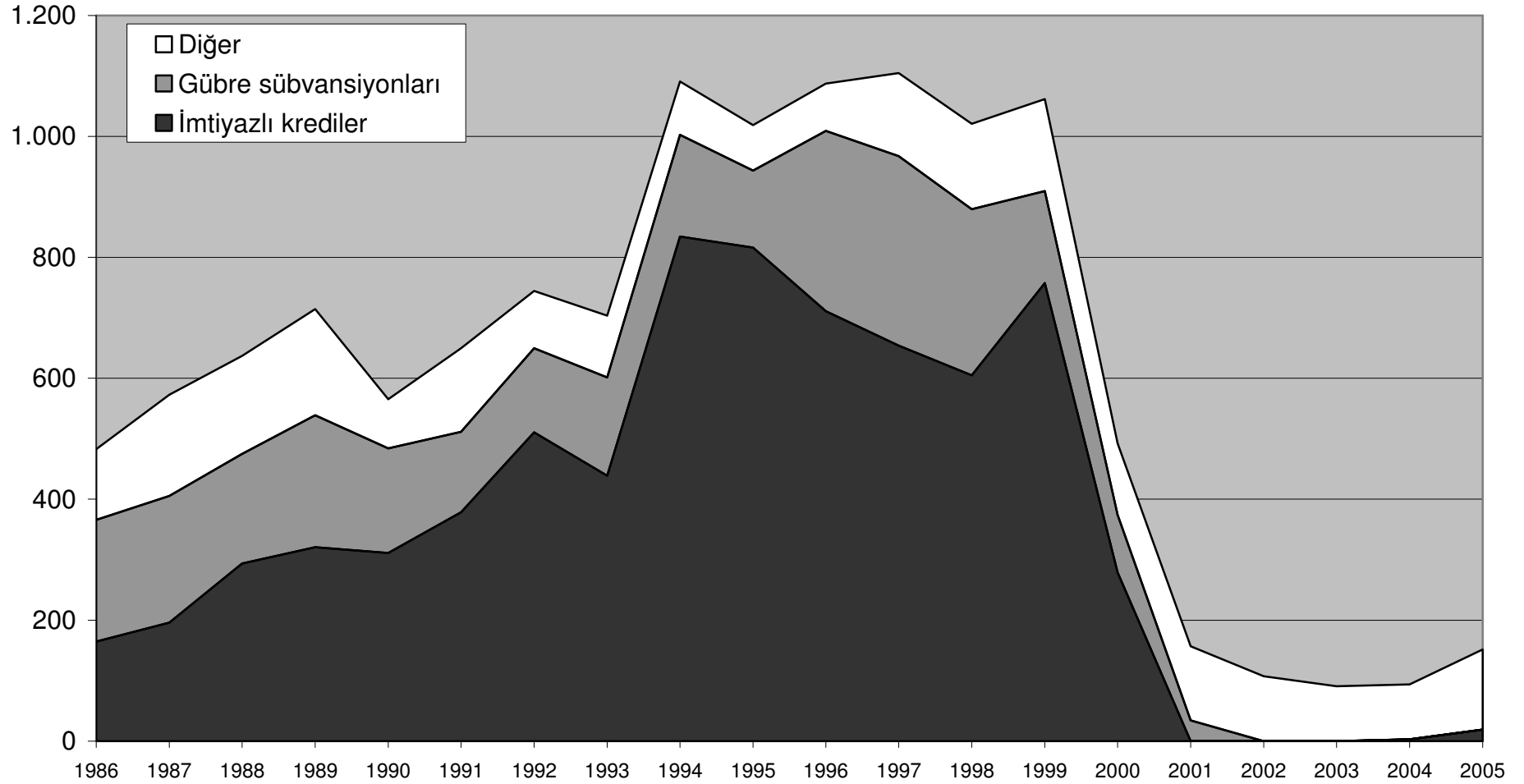
paralel olarak NBŞ üretimi için mısır talebi artmaktadır. Genetik yapısı değiştirilerek yüksek verimlilik sağlanmış ithal mısır tohumluğu kullanılması sonucunda mısırdaki ekim alanı yalnızca %20 artarken, üretim miktarı %100 artmıştır.

3.3.2 Girdi ve Kredi Sübvansiyonları

Tarım sektörüne yönelik desteklerin fiyat desteği dışındaki iki ayağını girdi ve kredi sübvansiyonları oluşturmaktadır. Bu destekleme biçimleri, tarımsal üreticiler ile kredi kaynakları ve sınai hammadde üreticileri arasındaki ilişkinin nasıl gelişeceğini belirlemektedir. Türkiye’de girdi ve kredi sübvansiyonlarının 2001 kriziyle birlikte neredeyse tamamen ortadan kaldırılmış olması, tarım sektörü ile sanayi ve finans sektörleri arasındaki ilişkinin yeniden biçimlenmesine yol açmıştır. Grafik 3.28’de girdi sübvansiyonlarının tarihsel seyri sunulmuştur.

Kredi sübvansiyonları dışındaki en önemli girdi sübvansiyonu gübre desteğidir. Türkiye’de tarımsal girdi konusunda en fazla çaba gübre kullanımı açısından gösterilmiş, devlet tarafından bu alanda önemli miktarda sınai yatırım yapılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde, gübre ve kredi sübvansiyonları ile devletin tohumculuk alanındaki faaliyetleri ve yasal düzenlemelerdeki dönüşüm ele alınacaktır.

Milyar TL

Grafik 3.28

Girdi Sübvansiyonlarının İç Bileşimi ve Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)

Kaynak: OECD, Producer and Consumer Support Estimates OECD Database 1986-2005

3.3.2.1 Gübre Desteği

Türkiye’de gübre kullanımının desteklenmesine planlı döneme geçişin hemen ardından, 1961 yılında başlanmıştır. 1980’lere kadar gübre dağıtımı devlet tekeline kalmış, üretim ise büyük ölçüde 1953’te kurulan ve sonradan TUGSAŞ adını alan Azot Sanayii T.A.Ş. ile 1971’de kurulan İGSAŞ, dağıtım ise TZDK tarafından yapılmıştır. Özel sektörün gübre üretimine girmesi ilk olarak 1970’li yılları sonunda açılan gübre fabrikaları ile olmuştur. Ayrıca, 1980’den itibaren gübre ithalatı serbest bırakılmış ve hızla artmıştır.

TZDK’nın dağıtım tekeline 1 Temmuz 1986’dan itibaren son verilmiştir. Bu tarihte TZDK’nın cirosunun %77’sini gübre satışları oluşturmaktadır²⁴⁹.

1986’dan itibaren TSKB ve TKKMB tarafından da gübre dağıtımı yapılmaya başlanmış, 1988 yılında ise gübre ticareti tamamen serbest bırakılmıştır. Ayrıca bu serbestleşme, çiftçiye verilen gübre desteğinin özel sektörden alınan gübreleri de kapsaması anlamına gelmiştir. TZDK’nın gübre pazarındaki payı 1980’lerin başından itibaren düşmeye başlamış, 1983 yılında %95 seviyesinden, 1985’te %89’a, 1987’de %25’e, 1990’da %17’ye, 1993 yılında ise %9,7’ye düşmüştür. Bu tarihler boyunca gübre desteği sürmektedir, ancak desteklenen gübre alımları giderek yükselen bir oranlar özel sektör dağıtıcılarından yapılmaktadır.

1980’li yıllar boyunca gübre destekleri çiftçilere değil üreticilere ödenmiştir. Bunun tek istisnası, 1995-1997 arasındaki, sübvansiyonun doğrudan doğruya çiftçilere verildiği dönemdir. Çiftçilerin ödediği gübre fiyatlarının yalnızca bu dönemde ithal gübre fiyatının altına inmiş olması ve sübvansiyonun yeniden üreticilere ödenmeye başladığı 1997 sonu itibariyle çiftçilerin ödediği fiyatın yeniden yükselmeye başlayarak, 2000 sonu itibariyle ithal gübre fiyatlarının üzerine çıkmış olması önemlidir²⁵⁰.

1997 sonu itibariyle gübre destekleri nominal olarak 1 kg di-amonyum fosfat eşdeğeri gübre için 30.000 TL düzeyinde sabitlenmiş ve enflasyon karşısında aşınmaya

²⁴⁹ Oral, s.70.

²⁵⁰ Dünya Bankası, *Turkey: A Review of the Impact of Reform of Agricultural Sector Subsidization*, s.18

birakılmış, 2001 krizinin ardından ise Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı çerçevesinde aynı yılın 1 Kasım günü itibariyle tamamen kaldırılmıştır.

TZDK, Dünya Bankası ile 2000 yılında imzalanan Ekonomik Reform Kredisi için verilen niyet mektubundaki ilgili taahhüt uyarınca 2000 yılı içerisinde tasfiye edilmiştir.

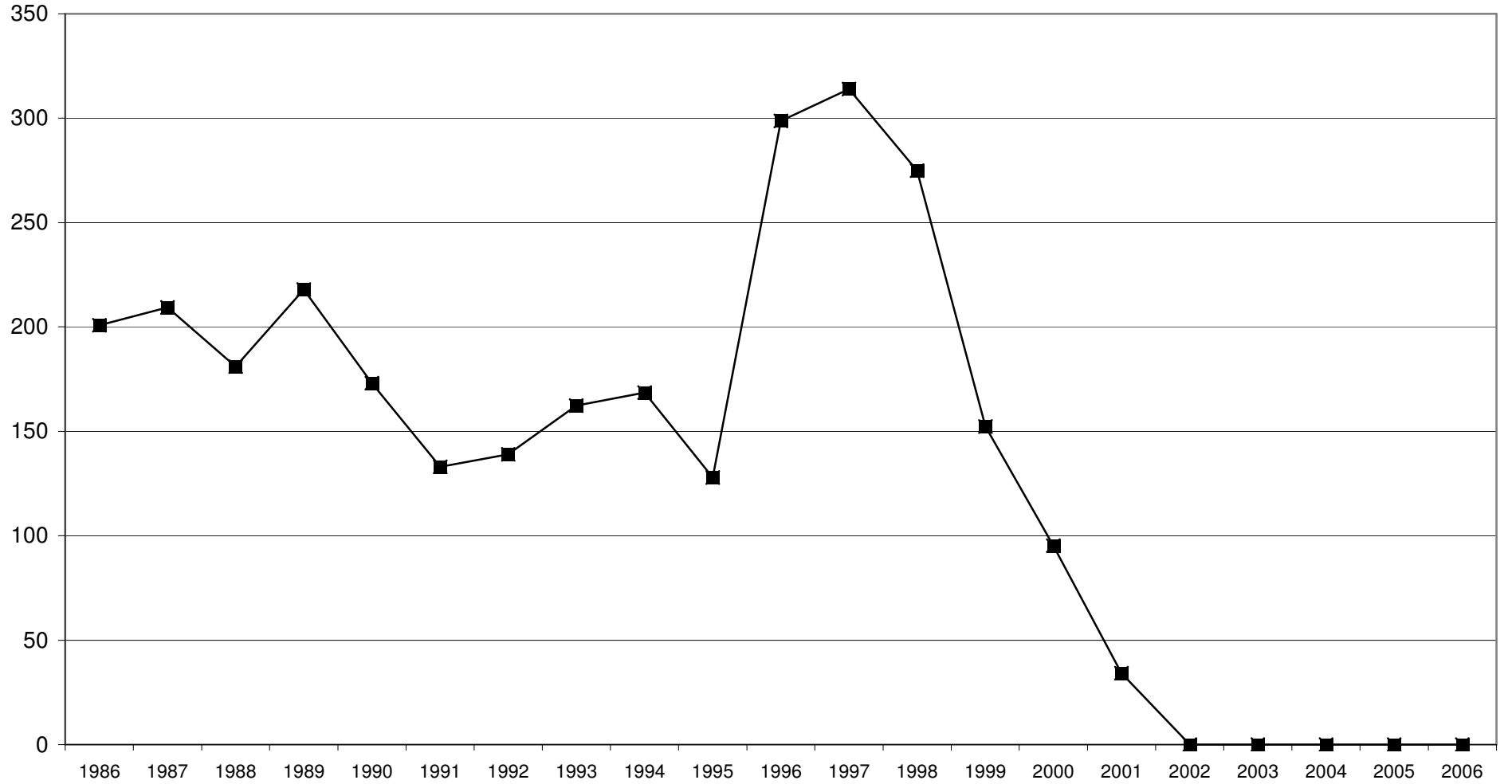
TÜGSAŞ ve İGSAŞ, 2001 yılında özelleştirmeye çıkartılmış, TÜGSAŞ'ın Gemlik Gübre Fabrikası ve İGSAŞ ihale ile satılmıştır. Her iki ihaleyi de Toros Gübre kazanmış, ancak bu ihaleler daha sonra birincisi yeterli fiyata ulaşamadığı gerekçesiyle ÖİB tarafından, ikincisi ise “dağıtımda tekel oluşturacağı” gerekçesiyle Rekabet Kurulu tarafından iptal edilmiştir. 2004 yılında bir kez daha satışa çıkartılan tesislerden Gemlik Gübre Şubat ayında, İGSAŞ Mart ayında özelleştirilmiş, bunları takiben TÜGSAŞ'a ait olan Kütahya Gübre aynı yılın Kasım ayında satılmış, 2005 yılının Ağustos ayında TÜGSAŞ'ın son tesisi olan Samsun Gübre'nin de satılmasının ardından Eylül ayında TÜGSAŞ'ın tüzel kişiliği sona erdirilmiştir.

Gübre desteğinin ve gübre kullanımının tarihsel seyri Grafik 3.29, 3.30 ve 3.31'de sunulmuştur.

Gübre desteği 1986-1995 arasında azalan bir trend izlemekte, bu tarihte gübre sübvansiyonu oranının yükseltilmesiyle birlikte keskin bir artış yapmaktadır. Art arda üç yıl hayli yüksek sübvansiyon miktarlarının ardından 1998 yılından itibaren gübre desteği gübre fiyatlarından bağımsız, kilogram başına sabit bir miktar olarak belirlenmiş ve enflasyonun etkisiyle aşınmaya başlamış, 2001 krizinin ardından tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Gübre kullanım miktarı 1994 yılına kadar düzenli bir artış göstermektedir. 1994 kriziyle birlikte, gübre fiyatlarındaki ani sıçrama gübre kullanımında keskin bir düşüşe neden olmuş, 1993-1994 arasındaki bu etki 1999-2001 arasında tekrarlanmıştır. Birbirlerine çok yakın olan 1993 ve 1999 tepe noktaları (bitki besin maddesi açısından 1993, toplam miktar açısından 1999 yüksektir), günümüzde halen yakalanabilmiş değildir.

Milyar TL

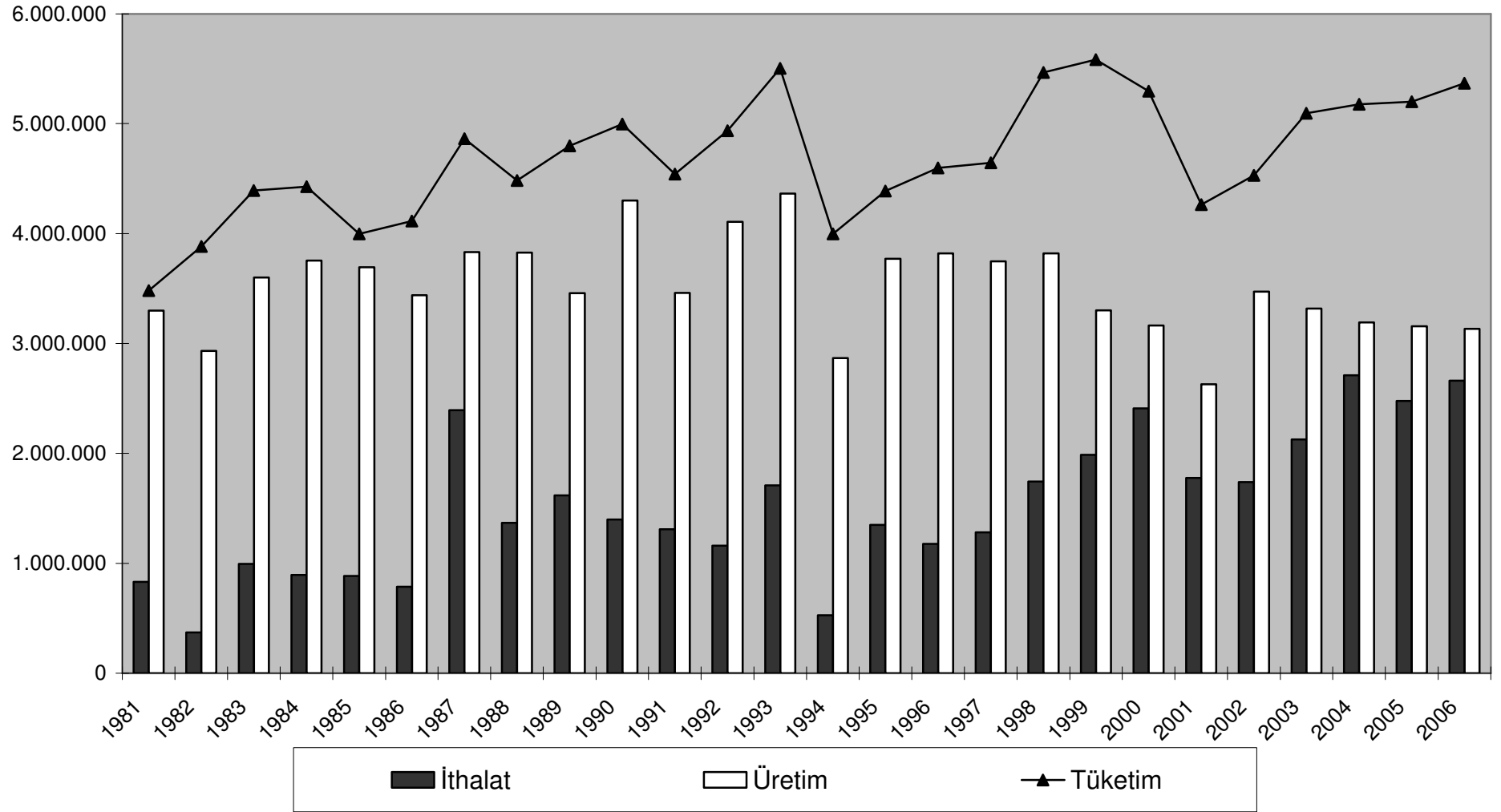

Grafik 3.29

Gübre Sübvansiyonlarının Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)

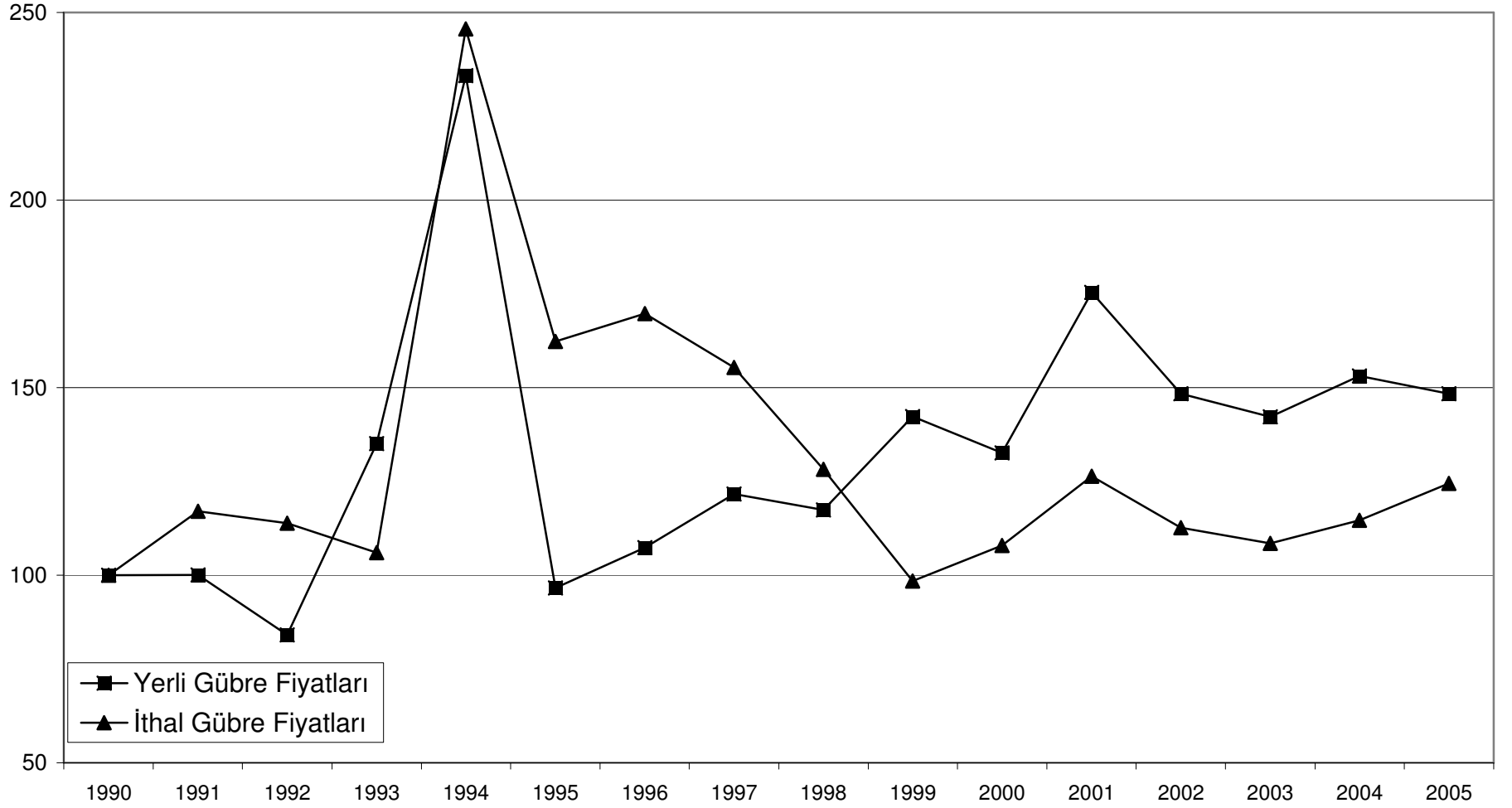
Kaynak: OECD, Producer and Consumer Support Estimates OECD Database 1986-2005

Ton

Grafik 3.30
Gübre İthalat, Üretim ve Tüketimi (1981-2006, Ton)

Kaynak: TUGEM

Grafik 3.31
Yerli ve İthal Gübre Fiyatları (1990=100, ortalama)

Kaynak: DPT, TKB

Bir başka önemli gelişme de gübre sektöründe yerli üretim ve ithalatın izlediği seyirdir. Türkiye, gübre hammaddeleri konusunda, başta tüketiminin %70'ini oluşturan azotlu gübrelerin hammaddesi olan doğalgaz olmak üzere, neredeyse tamamen dışa bağımlıdır. Yerli ve yabancı gübre fiyatlarının 1994 yılında birlikte sıçramasının temel sebebi bu bağımlılıktır. 1994 krizinin aşılmasının ardından yerli gübre fiyatları yeniden yükselen bir trend içine girmiştir. Buna karşın, yabancı gübre fiyatları, dağılan sosyalist blok ülkelerinden büyük gübre üreticisi olan Romanya, Ukrayna ve Rusya'nın ihracata yönelmesiyle düşme trendine girmiştir. Bu fiyat hareketleri, 1990'ların başında zaten ucuz olan yabancı gübrelerin²⁵¹ fiyatları ile yerli gübrelerin fiyatları arasındaki mesafenin daha da fazla açılmasına neden olmuştur. 2002-2005 yılları arasında Türkiye yaptığı gübre ithalatının sırasıyla %68, %76, %74 ve %74'ünü Romanya, Ukrayna ve Rusya'dan gerçekleştirmiştir²⁵².

Gelenen noktada gübre çeşitlerinin yurtiçi ve yurtdışı fiyatları arasında, çeşitlere göre %70'e varan farklar söz konusu olmaktadır²⁵³. Bunun karşılığında yerli gübre şirketleri üretimden büyük ölçüde vaz geçmiş ve ithalata dönmüştür. Zaten düşük olan kapasite kullanım oranları, 1990-2000 döneminde azotlu gübrelerde %30 (%84,5'den %54,4'e), potaslı gübrelerde ise %21 (%64'den %42,1'e) düşmüştür ve bu düşüşlerde özel sektöre ait fabrikalar ile kamu fabrikaları arasında dikkat çekici bir farklılık yoktur²⁵⁴. 2000'den sonrası için kapasite kullanım oranları mevcut değildir. Ancak üretim değerlerinin seyrine bakıldığında, kapasite kullanımının biraz daha düşmüş olması beklenmelidir.

Bunların dışında, gübre sektöründe düşük kalite gübre ithalatı yapıp, sonrasında bu ithal gübrenin yerli firmalar tarafından kendi ambalajlarıyla piyasaya sürülüyor olduğu bilinmektedir²⁵⁵. Ambalajlanan bu gübreler, hem ithal gübre, hem de yerli gübre olarak mükerrer yazılmakta, üretim ve ithalat ile; tüketim, ihracat ve stok verileri arasında giderek artmakta olan bir eşitsizlik gözlenmektedir.

²⁵¹ TKB, **Kimyasal Gübre Sektör Araştırması**, TKB Araştırma Müdürlüğü, Ankara, 2002, s.42-43

²⁵² Petrol-İş Araştırma, **Türkiye'de Gübre Sektörü**, 2006, s.8.

²⁵³ Petrol-İş Araştırma, s.10-13.

²⁵⁴ TKB, s.12.

²⁵⁵ <http://www.rekabet.gov.tr/pdf/00-43-464-254.pdf> (05.06.2007)

3.3.2.2 Kredi Sübvansiyonları

Türkiye’de uzun yıllar boyunca tarım sektörüne verilen ihtisas kredilerinin neredeyse tamamı Ziraat Bankası tarafından sağlanmıştır.

Önceki bölüm de belirtildiği üzere, tarım sektörüne verilen kredilerde toprak mülkiyeti esas alındığından dolayı örgütlü kredilerin büyük kısmından büyük toprak sahipleri yararlanmış, yoksul köylülerin örgütlü kredi olanaklarına ulaşması her zaman zor olmuştur. Bu kesim borçlanma ihtiyaçlarını çoğunlukla yüksek faizli tefeci borçları ile veya tüccarlar ile hasat öncesinde yapılan sözleşmeler yoluyla aldığı ticari krediler ile sağlamaktadır.

Yine de, yoksul köylülerin küçük bir kesiminin ve orta köylülüğün önemli bir kısmının kooperatifler yoluyla örgütlü krediye ulaşma olanağı bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla büyük bölümü Ziraat Bankası tarafından verilen tarım sektörüne yönelik ihtisas kredilerinin seyri, devletin tarıma yönelik finansman politikası açısından önemli bir göstergedir.

Tarım sektörüne yönelik ihtisas kredilerinin ve OECD tarafından hesaplanan kredi desteği miktarının seyri Tablo 3.19, 3.20 ve Grafik 3.32-3.35’de sunulmuştur. Verilerin bir kısmı, karşılaştırma amacıyla 1960’dan itibaren gösterilmiştir.

Tablo 3.19**Tarım İhtisas Kredileri ve Ziraat Bankası Kredilerinin Tarihsel Seyri**

Yıllar	(I) Tarım İhtisas Kredileri (Milyon TL)	(II) Ziraat Bankası Kredileri (Milyon TL)	(III) Toplam Krediler (Milyon TL)	(I)/(II)	(II)/(III)
1960	2.396	2.392			1,00
1961	1.691	1.682			0,99
1962	1.963	1.953	11.245	0,17	1,00
1963	2.421	2.408	13.031	0,19	0,99
1964	3.012	2.991	20.283	0,15	0,99
1965	3.231	3.206	24.469	0,13	0,99
1966	4.570	4.531	30.819	0,15	0,99
1967	5.598	5.551	36.828	0,15	0,99
1968	7.509	7.393	38.186	0,20	0,98
1969	9.016	8.861	45.407	0,20	0,98
1970	9.646	9.511	51.552	0,19	0,99
1971	9.543	9.317	58.703	0,16	0,98
1972	10.832	10.711	71.955	0,15	0,99
1973	16.805	16.655	93.957	0,18	0,99
1974	27.981	27.514	127.377	0,22	0,98
1975	40.137	38.910	182.096	0,22	0,97
1976	47.772	45.491	254.745	0,19	0,95
1977	56.392	54.158	327.535	0,17	0,96
1978	62.339	60.722	371.551	0,17	0,97
1979	121.414	115.406	541.943	0,22	0,95
1980	221.551	193.952	943.241	0,23	0,88
1981	340.240	335.274	1.616.072	0,21	0,99
1982	353.733	346.993	2.250.458	0,16	0,98
1983	511.590	504.038	2.985.071	0,17	0,99
1984	528.496	523.079	3.918.254	0,13	0,99

Tablo 3.19**Tarım İhtisas Kredileri ve Ziraat Bankası Kredilerinin Tarihsel Seyri - devam**

Yıllar	(I) Tarım İhtisas Kredileri (Milyon TL)	(II) Ziraat Bankası Kredileri (Milyon TL)	(III) Toplam Krediler (Milyon TL)	(I)/(II)	(II)/(III)
1985	958.054	939.223	6.596.898	0,15	0,98
1986	1.773.227	1.745.297	11.517.176	0,15	0,98
1987	2.758.843	2.728.506	18.709.604	0,15	0,99
1988	4.498.136	4.460.000	27.750.710	0,16	0,99
1989	7.364.083	7.312.000	46.046.636	0,16	0,99
1990	12.823.133	12.735.000	80.034.177	0,16	0,99
1991	18.116.144	17.932.000	129.973.799	0,14	0,99
1992	39.221.791	39.070.000	231.532.098	0,17	1,00
1993	59.155.717	58.943.000	433.706.851	0,14	1,00
1994	120.427.659	120.329.000	789.853.205	0,15	1,00
1995	326.982.000	326.679.000	1.743.685.229	0,19	1,00
1996	668.826.000	667.792.000	3.860.068.000	0,17	1,00
1997	1.504.492.000	1.504.012.000	8.811.893.000	0,17	1,00
1998	1.170.731.000	1.162.426.000	14.122.355.000	0,08	0,99
1999	2.009.867.000	2.002.159.000	21.714.974.000	0,09	1,00
2000	3.281.895.000	3.268.624.000	34.213.480.000	0,10	1,00
2001	2.714.552.000	2.704.010.000	37.085.766.000	0,07	1,00
2002	2.439.787.000	2.431.650.000	52.631.490.000	0,05	1,00
2003	3.216.133.000	3.207.053.000	69.002.124.000	0,05	1,00
2004	3.847.082.000	3.738.834.000	102.481.789.000	0,04	0,97
2005	5.276.964.000	5.089.483.000	152.294.560.000	0,03	0,96
2006	5.978.681.000	5.448.379.000	217.308.644.000	0,03	0,91

Kaynak: TBB, Bankalarımız Kitapları, 1960-2006

Tablo 3.20

Bitkisel Üretim Yapanlara Verilen Kamu Kredilerinin Faiz Oranları

Yıllar	Bitkisel Kredi Faiz Oranı (%)	TEFE (Yıllık Ortalama - %)
1990	46,5	50,0
1991	46,5	52,5
1992	46,5	67,4
1993	46,5	55,2
1994	46,5	119,8
1995	50,0	88,5
1996	50,0	71,9
1997	70,0	78,7
1998	65,0	69,1
1999	65,0	43,6
2000	43,0	54,0
2001	94,0	57,1
2002	68,0	46,2
2003	51,0	23,8
2004	25,0	11,5
2005	20,0	5,8

Kaynak: Necdet Oral, Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar, s. 364

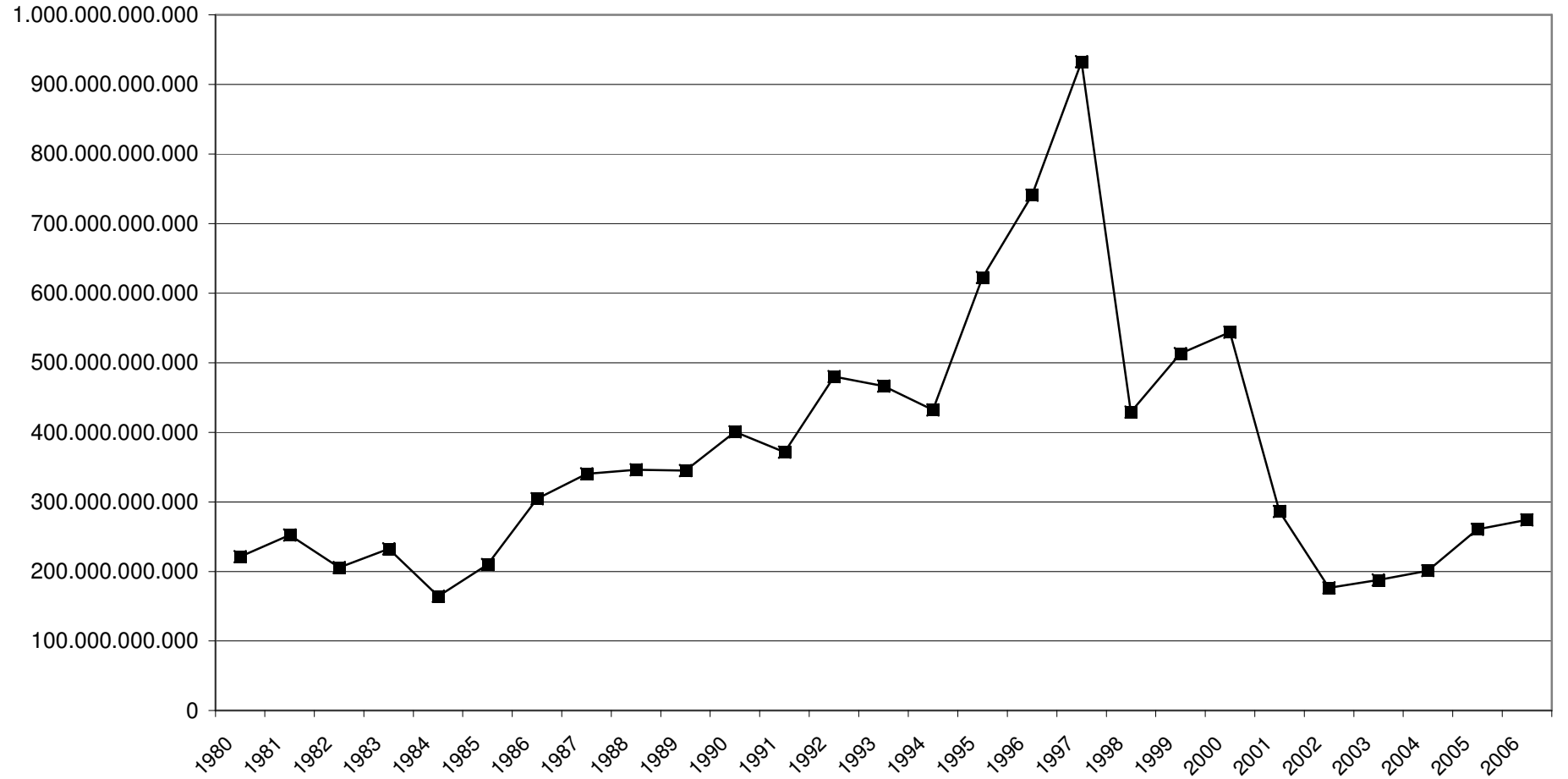
Milyar TL

Grafik 3.32

Kredi Sübvansiyonlarının Seyri (1986-2005, 1986 Fiyatlarıyla)

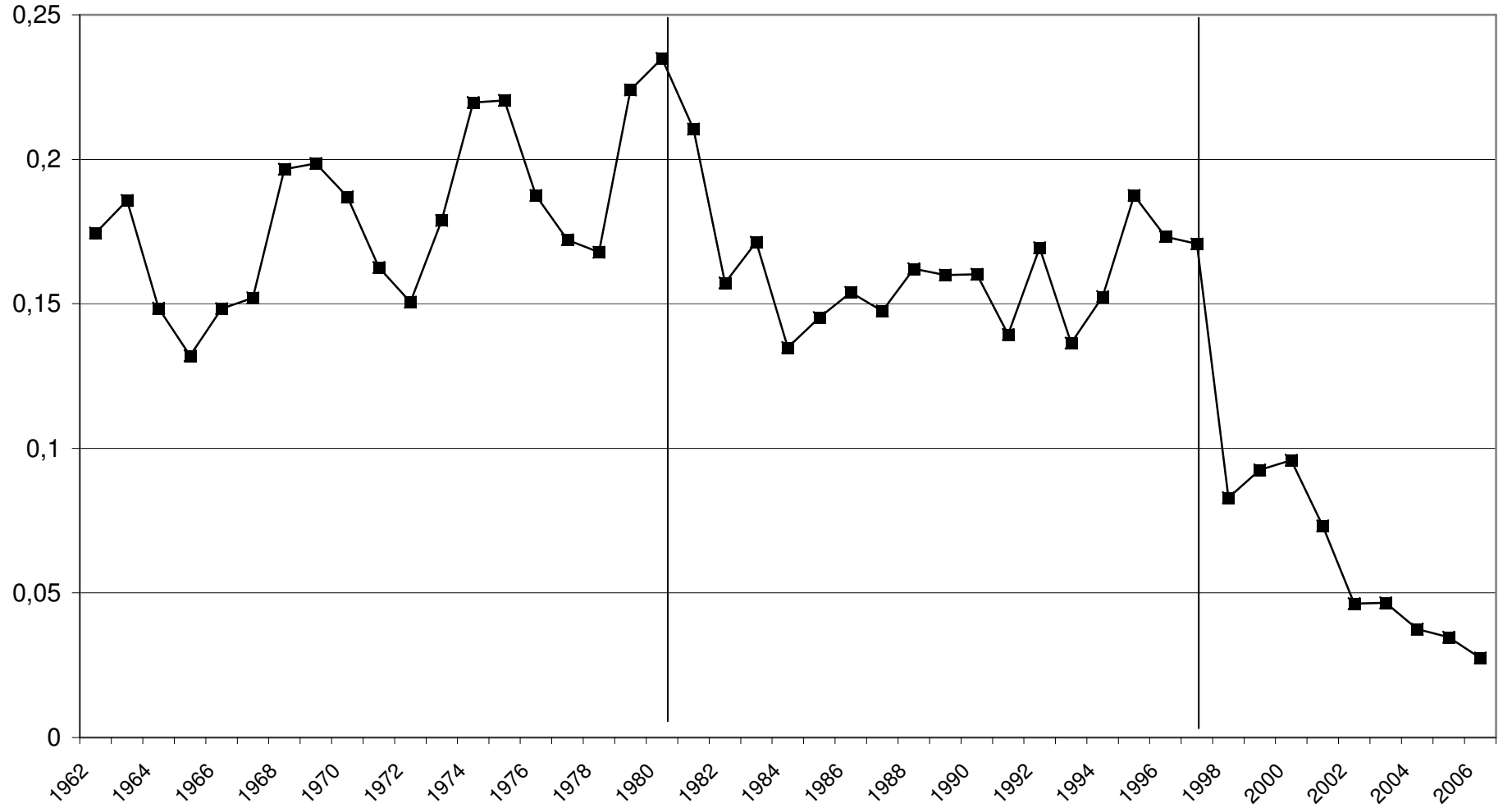
Kaynak: OECD, Producer and Consumer Support Estimates OECD Database 1986-2005

Grafik 3.33

Tarım Sektörüne Verilen İhtisas Kredilerinin Seyri (1980-2005, 1980 Fiyatlarıyla)

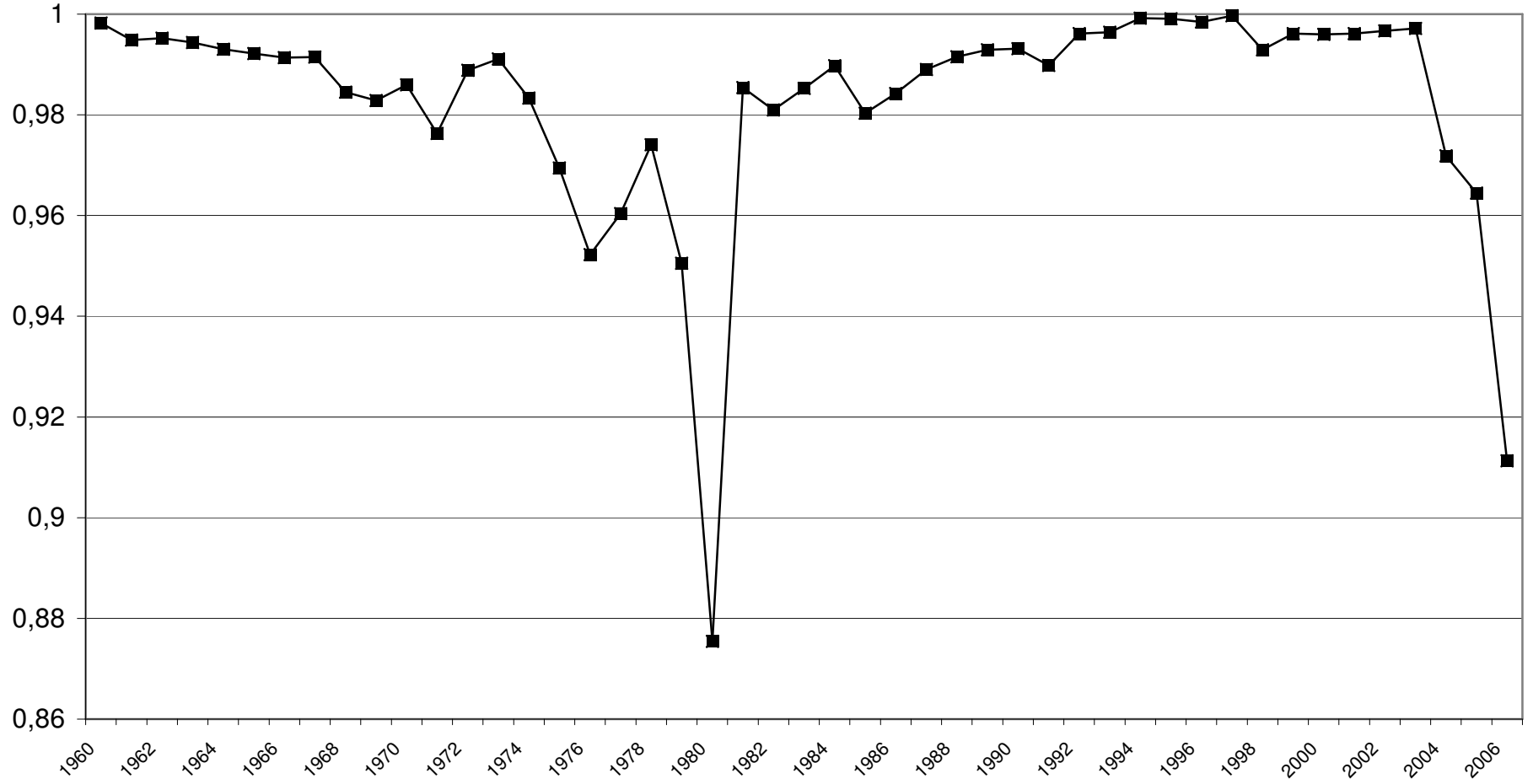
Kaynak: TBB, Bankalarımız Kitapları, 1960-2006

Grafik 3.34

Tarım Sektörüne Verilen İhtisas Kredilerinin Toplam Kredilere Oranı (1962-2006)

Kaynak: TBB, Bankalarımız Kitapları, 1960-2006

Grafik 3.35

Ziraat Bankası Kredilerinin Toplam İhtisas Kredilerine Oranı (1960-2006)

Kaynak: TBB, Bankalarımız Kitapları, 1960-2006

Devletin tarım kesimine yönelik kredi sübvansiyonu, verilen kredilerin faizlerinin, piyasadaki hakim faiz oranının altında tutulması suretiyle sağlanmaktadır. OECD tarafından 1986 tarihinden itibaren hesaplanan imtiyazlı tarım kredileri sübvansiyonunun miktarı Grafik 3.32’de sunulmuştur.

1994 yılında krizle birlikte hızla yükselen faiz oranları kredi sübvansiyonunu hızla yükseltmekte, buna benzer, ancak daha az etkili bir sıçrama 1999 yılında yaşanmaktadır. Dikkat çekilmesi gereken bir başka önemli nokta, 1994 yılından itibaren tarıma yönelik ihtisas kredilerinde yaşanan ve 1997’de 1994 değerine göre %100’ü geçen miktar artışının (Grafik 3.33) sübvansiyon maliyetlerinde benzer bir sıçramaya neden olmamış olmasıdır. Sübvansiyon maliyetlerinde 1994 yılında yaşanan artış, temel olarak daha önceki yıllarda verilen uzun vadeli kredilerin sübvansiyon miktarının hızla yükselen faiz oranları ile birlikte açılmasının bir sonucudur. Bu tarihten sonra reel faiz oranının düşme eğilimine girmesiyle sübvansiyon maliyeti de düşme eğilimine girmiş, 1999 yılında faiz oranlarında yaşanan ve etkisi daha küçük olan sıçramanın ardından da 2000 yılıyla birlikte kredi sübvansiyonu uygulaması sonlandırılmıştır. Bu gelişme, Tablo 3.20’de sunulan verilerde de gözlenmektedir; 2001 yılından itibaren kredi faizleri yıllık ortalama TEFE artışının üzerine çıkmaktadır.

Grafik 3.34 sürecin çok açıklayıcı bir özetini sunmaktadır. 1962-1982 arasındaki dört kalkınma planı süresince tarıma yönelik ihtisas kredilerinin toplam kredi hacmi içerisindeki payı, her kalkınma planında biraz daha artmıştır. 1980 sonrasında, İlk Özal hükümetiyle birlikte tarıma yönelik ihtisas kredilerinin toplam krediler içerisindeki payı belirgin bir düşüş ile yeni bir ortalamaya gerilemiş, 1994 krizinin ardından ise çarpıcı bir düşüşle önemsizleşme sürecine girmiştir. Özellikle 1998 yılında Ziraat Bankası’nın tarım kredileri içerisinde yer alan 1,5 trilyonluk bir payın özel görev hesabına alınmasının etkisi çok belirgindir. Aynı yıl Dünya Bankası, Ziraat Bankası ile ilgili kapsamlı bir reform programı hazırlamıştır ve bu programda öncelikli olarak sübvansiyonlu kredi faizlerinin ortadan kaldırılması, ardından da Ziraat Bankası’nın özelleştirilmesi önerilmektedir²⁵⁶.

²⁵⁶ Oral, s.362-363.

Öte yandan, Ziraat Bankası tarım sektörüne yönelik ihtisas kredilerinin tamamına yakını sağlamaktadır. Grafik 3.35’de Ziraat Bankası kredilerinin tarım sektörüne yönelik ihtisas kredileri içerisindeki payı gösterilmektedir. 1970’li yıllarda Şekerbank ve Tütünbank’ın sağladığı ihtisas kredileri ile Ziraat Bankası’nın payı %87’ye kadar gerilemiş, 1985’ten sonra yeniden %100’e yaklaşmıştır. 2002 yılının sonunda Tarışbank’ın Zorlu Grubu’na ait olan Denizbank tarafından satın alınmasının ardından²⁵⁷ Denizbank’ın tarım sektörüne yönelik ihtisas kredileri vermeye başlaması²⁵⁸ Ziraat Bankası’nın payında bir düşmeye neden olmuştur, ancak 2006 yılında halen tarımsal ihtisas kredilerinin %90’ından fazlasını tek başına Ziraat Bankası sağlamaktadır.

Ziraat Bankası’nın özelleştirilmesi taahhüdü, IMF gözetiminde yürütülmekte olan istikrar programının pek çok adımında gündeme gelmiş bir başlıktır. Ancak kamu bankacılığının en önemli parçalarından biri olan ve 2006 sonu itibarıyla bilanço varlıklarının toplamı 72 milyar YTL’yi bulmuş olan Ziraat Bankası’nın nasıl bir yöntemle özelleştirilebileceği konusu halen belirsizliğini korumaktadır.

3.3.2.3 Devletin Tohumculuk Alanındaki Faaliyetleri

1940’larda Zirai Kombinalar İdaresi, 1950’den itibaren ise Devlet Üretme Çiftlikleri tarafından yürütülen tohumculuk faaliyetleri, 1983 yılından sonra, bu yılda Devlet Üretme Çiftlikleri’nin hara ve inekhanelerle birleştirilmesi sonucunda kurulan TİGEM tarafından yürütülmeye başlamıştır.

Bu birleştirmenin hemen ardından 1984 yılında Dünya Bankası ile imzalanan yapısal uyum kredisi anlaşması çerçevesinde Tarım Bakanlığı’nın yeniden yapılandırılmasında Araştırma Genel Müdürlüğü ortadan kaldırılmıştır. Tohumculukla

²⁵⁷ <http://www.denizbank.com/TR/Hakkimizda> (07.06.2007)

²⁵⁸ TBB, **Bankalarımız**, çeşitli yıllar.

ilgili önemli bilimsel çalışmaların yapıldığı bu müdürlüğün ortadan kalkması TİGEM'in tohumculuk alanındaki araştırma ve geliştirme faaliyetlerini de olumsuz etkilemiştir²⁵⁹.

KİT'lere bütçe desteğinin çekilmesinin ardından TİGEM 1990 yılından itibaren bilanço anlamında zarar etmeye başlamıştır. Büyük ölçüde biriken borçların faiz yükü yüzünden zarar eden kurum 1994 yılında yapılan özsermaye artışının ardından yeniden kâra geçmiş, ancak 1999 yılında yeniden zarar etmeye başlamıştır. 1999 yılı sonunda Yüksek Planlama Kurulu tarafından alınan kararla TİGEM işletmelerinin ihaleler yoluyla imzalanacak ortaklık sözleşmeleri vasıtasıyla %15-25 kamu ortaklığı ile özel sektöre 10-49 yıllığına devredilmesinin önü açıldı. 2004 yılı itibariyle TİGEM bünyesindeki 13 işletme özel sektöre kiralanmış durumdaydı.

Diğer yandan, tohumculuk konusunda son dönemde AB ile uyum yasaları çerçevesinde hayli önemli yasal düzenlemeler yapılmıştır.

Bu düzenlemelerin en önemli içeriği, bitkilerin genetik özelliklerinin patentlenebilir olduğunun yasalar ile tesis ediliyor olması ve dolayısıyla Türkiye'nin taraf olduğu fikri mülkiyet hakları anlaşmalarının muhtelif bitkilerin genetik özelliklerine de uygulanabileceğinin kabul edilmesidir. Nitekim Türkiye tarafından 4 Kasım 2002 tarihinde imzalanan ve 28 Ekim 2005'de yasalaşarak yürürlüğe giren Gıda ve Tarım İçin Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Antlaşması'nın 12. Maddesinin 3. Fıkrasının (f) Bendinde *"Fikri mülkiyet ya da diğer telif hakları ile koruma altına alınmış olan gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarına erişim, uluslararası anlaşmalara ve diğer ulusal kanunlara uygun olacaktır"* hükmü bulunmaktadır²⁶⁰.

Bu uluslararası antlaşmanın kabulünün ve yasalaşmasından bir yıl sonra, 31 Ekim 2006 tarihinde ise 5553 Sayılı Tohumculuk Kanunu yasalaşmıştır²⁶¹. Bu yasa, fikri mülkiyete dair hukuk alanına girdiği daha önceki yasa ile belirlenmiş olan tohumculuk faaliyetlerinin nasıl yürütüleceğinin çerçevesini çizmektedir.

²⁵⁹ Oral, s.216.

²⁶⁰ **5414 Sayılı Gıda ve Tarım İçin Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Antlaşması'nın Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun**, <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5414.html> (31.08.2007)

²⁶¹ **5553 Sayılı Tohumculuk Kanunu** <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5553.html> (31.08.2007)

Yasanın "Kayıt altına alma" başlıklı 4.Maddesinde *“Bitki çeşitlerinin tescili, üretim izni ve standart tohumluk çeşit kaydı ile genetik kaynakların Bakanlık tarafından bir kütüğe kaydedilmesi işlemini kapsar”* ifadesi yer almaktadır. Böylelikle tüm bitki çeşitlerinin gen kayıtlarının tutulacağı netleştirildikten sonra 5. Maddede bulunan *“Bakanlık tarafından, bitkisel ve tarımsal özellikleri belirlenerek sadece kayıt altına alınan çeşitlere ait tohumluk üretimine izin verilir”* ve *“Özel üretim alanlarının sınırları içerisinde, Bakanlıkça izin verilmeyen tohumluk veya bitkisel ürün yetiştirilemez”* hükümleriyle tüm tohumluk üretimi ilgili bakanlığın kontrolü altına alınmaktadır.

Bitkisel ürünlerin gen kodları baz alınarak kayıt altına alınmasının önünün açılması, TİGEM işletmelerinin de özel sektöre devredilmesiyle birlikte, tohumluk yetiştirecek durumda olmayan köylülüğün tohum konusunda da muhtelif ürünlerin patentlerini ellerinde bulunduran şirketler ile dolayimsız biçimde karşı karşıya kalması manasına gelmektedir.

Ayrıca, yeni gen teknolojileri sayesinde kendi kendisini yeniden üretmeyen ve spesifik sınai girdilerin (gübre, tarım ilacı, vb.) kullanılmasını gerektiren tohumlar üretilmektedir. Böylelikle hem ürünün bir kısmı tohumluk olarak ayrılmadığı için tohum masrafı süreklileşmekte, hem de tarımsal üretici belirli sınai ürünleri kullanmak zorunda kalmaktadır. Türkiye’de etkisi yeni hissedilmeye başlayan bu maliyet kaleminin muhtelif şirketlerinin çeşitlik bitki türleri üzerindeki hak taleplerinin artması ve ilgili kanunların daha geniş çaplı olarak uygulanmaya başlamasıyla birlikte gelecekte köylülüğün masrafları arasında daha önemli bir yer tutması beklenmelidir.

Son olarak, aynı kanunun “İstisna” başlıklı 14. Maddesine değinilmesi gerekmektedir. Bu maddede *“İthal edilip ihracat amacıyla üretilen tohumluklarda kayıt altına alınma şartı aranmaz(...)*Ayrıca, deneme ve denetim amacıyla kullanılan ve miktarları Bakanlıkça belirlenen tohumluklar, bu Kanun hükümlerinden müstesnadır” hükümleri yer almaktadır. Bu hükümler çerçevesinde, ihracat amacıyla ithal edilen ve geliştirilen tohumlar üzerinde devletin kontrol yetkisi sınırlandırılmakta, böylelikle gen teknolojileri ve tohum üretiminde uzmanlaşan çok uluslu şirketlerin Türkiye’yi bir deney sahası olarak kullanmasının önü açılmaktadır. Dahası, ihracat amacıyla

geliştirilen tohumların ilk denemeleri aynı hüküm uyarınca Türkiye’de yapılabilecek ve bu tohumlar da kayıt altına alınamayacaklardır.

3.3.3 Tarımsal Desteklemenin Yeni Biçimi: DGD

Doğrudan gelir desteği DTÖ’nün tarım kesimine yönelik geleneksel destekleme politikalarına alternatif olarak sunulan destekleme yöntemidir.

Tarım sektörüne girdi sübvansiyonları, fiyat destekleri, ihracat sübvansiyonları ve ithalat engelleri yoluyla sağlanan destekler, DTÖ literatürüne göre “sarı kutu”da yer almakta, yani serbest ticareti bozan bir etki yaratmaktadırlar. Daha genel anlamda, piyasa ekonomisinin işleyişine müdahale anlamına geldikleri argümanı ile azaltılması, mümkünse kaldırılması hedeflenen bu geleneksel destekleme biçimleri karşısında DGD üretimden bağımsız (decoupled) olduğu için önerilmektedir. Bu çerçevede sunulan argümanlara göre DGD, üretim miktarına veya herhangi bir girdinin kullanımına bağlı olmadığı, ayrıca ürünün satışını, aynı ürünü üreten rakip ülkelerin çiftçileri zararına olacak biçimde kolaylaştırmadığı için serbest ticareti bozan bir etki yaratmayacaktır.

Aynı argümanlara göre, geleneksel destek biçimlerinden yoksul köylülerden çok zengin çiftçiler yararlanmakta ve destekleme politikalarının ağırlığı tüketicinin sırtına yüklenmektedir. DGD’nin bu sorunu çözeceği öne sürülmektedir.

Genel literatürde aynı sıklıkla öne sürülmese de; Türkiye için DGD uygulamalarına geçişin tarımsal desteğin bütçe üzerinde yarattığı yükün hafiflemesini sağlayacağı da öne sürülmüştür.

DGD uygulamalarının üretim miktarını artırıcı bir etki yaratmayacağı açıktır, zira arazi yüzölçümü veya verimlilik oranı baz alınarak yapılan DGD uygulamaları, çiftçinin üretim miktarı ile ilişkili değildir. Bu açıdan DGD, temel sorunu arz fazlası olan AB ve ABD gibi tarımsal üreticiler için çok uygundur, hatta AB’de DGD uygulamasına dahil olmak isteyen çiftçilerden topraklarının %10’luk bir kısmını ekilmeyen alan olarak ayırmaları (set-aside) beklenmektedir.

3.3.3.1 Türkiye’de DGD Uygulaması

DGD ödemeleri Türkiye’de 2000 yılında uygulanan pilot proje ile başlatılmıştır. Pilot proje Ankara’nın Polatlı, Adıyaman’ın Merkez ve Kahta, Antalya’nın Manavgat ve Serik ile Trabzon’un Akçaabat ve Sürmene ilçeleri ve bu ilçelere bağlı, örnekleme yöntemiyle seçilen 77 köyde uygulanmıştır. Pilot uygulama çerçevesinde DGD ödemeleri 199 dekara kadar olan arazilere, dekar başına 5\$ karşılığı Türk Lirası olarak yapılmıştır.

Pilot uygulamanın sonuçları dikkat çekicidir. Polatlı’da 2000 başvuru beklenmiş, ancak başvuru miktarı 8000 olmuştur. Adıyaman’da ise üzerinden başvuru yapılması beklenen arazinin üç katı kadar arazi için başvuru yapılmıştır. Mülklerin görece daha büyük olduğu Polatlı’da mülkler daha fazla destek almak amacıyla aile fertleri arasında paylaştırıldığı için başvuru sayısı artmış, mülklerin daha küçük olduğu Adıyaman’da ise köylüler aynı sebeple topraklarını olduğundan büyük göstermişlerdir.

2001 yılı itibariyle DGD uygulaması yurt çapına yaygınlaştırılmıştır. Bu çalışmanın hazırlandığı tarihe kadar 5 dönem uygulanan DGD, süreç içerisinde şu şekilde seyretmiştir:

2001 yılında, ödemeler, çiftçi başına, yıl boyunca işlediği arazinin en fazla 200 dekarı için, dekar başına 10 milyon TL olarak belirlenmiş, 5 dekardan küçük mülklere 5 dekar karşılığı olan 50 milyon TL ödenmesi kararlaştırılmıştır²⁶². Bu yıl içerisinde 2,18 milyon Çiftçi Kayıt Sistemi’ne dahil olmuş, 118 milyon dekar alan için, toplam 1,18 katrilyon ödeme yapılması kararlaştırılmıştır.

2002 yılında, DGD ödemesi için arazi üst sınırı 500 dekara, dekar başına ödenen destek ise 13,5 milyon TL’ye yükseltilmiştir²⁶³. Bu yıl içerisinde kayıt altına alınan çiftçi sayısı 2,6 milyona yükselmiş, 162 milyon dekar arazi için, toplam 2,19 katrilyon ödeme yapılması kararlaştırılmıştır.

²⁶² Resmi Gazete 21.06.2001

<http://rega.basbakanlik.gov.tr/Eskiler/2001/06/20010621.htm#23> (08.06.2007)

²⁶³ Resmi Gazete 14.06.2002

<http://rega.basbakanlik.gov.tr/Eskiler/2002/06/20020614.htm#2> (08.06.2007)

2003 yılında dekar başına ödenen DGD 16 milyon TL'ye yükseltilmiştir²⁶⁴. Kayıt altındaki çiftçi sayısı 2 milyon 775 bine çıkmış, 165 milyon dekarlık arazi için 2,6 katrilyon TL ödeme yapılması kararlaştırılmıştır.

2004 yılında dekar başına ödeme miktarı sabit kalmıştır²⁶⁵. Çiftçi kayıt sistemine kayıtların durduğu gözlenmiştir. Bu sene önceki seneye aynı miktarda DGD ödemesi yapılması kararlaştırılmış, ayrıca sene sonunda açıklanan 2006-2010 Tarım Stratejisi çerçevesinde DGD ödemeleri 2006 yılı sonuna dek sabitlenmiştir²⁶⁶.

Bu yıldan itibaren Resmi Gazete'de yayınlanan DGD uygulamalarına ilişkin tebliğlerin²⁶⁷ "ödeme miktarı" bölümlerinde "Dekar başına yapılacak DGD miktarları Bakanlık tarafından açıklanır" ifadesine yer verilmiştir. 2005 ve 2006 yıllarında dekar başına yapılan DGD'de bir değişiklik olmamıştır.

3.3.3.2 Türkiye'de DGD Uygulamasına Getirilen Eleştiriler

Tarım sektörüne yönelik geleneksel destekleme biçimlerinden DGD'ye geçiş kararı pek çok başlıkta eleştirilmiştir. Bu başlıklardan en fazla öne çıkanı, söylem düzeyindeki amaçlar ile uygulamanın bağdaşmıyor olduğudur.

Türkiye'de DGD uygulamasına geçişin en temel hedeflerinden biri tarımsal destek politikalarının bütçe üzerindeki yükünün hafifletilmesidir. İlk defa IMF'ye sunulan 9 Aralık 2000 tarihli niyet mektubunda dile getirilen bu hedef için DGD uygulamalarının araç olarak seçilmesi mantıksal bir çelişki taşımaktadır, zira bu argümana paralel olarak DGD uygulamalarının tarımsal desteğin yükünü tüketicilerden

²⁶⁴ Resmi Gazete 02.05.2003

<http://rega.basbakanlik.gov.tr/Eskiler/2003/05/20030502.htm#32> (08.06.2007)

²⁶⁵ Resmi Gazete 13.05.2004

<http://rega.basbakanlik.gov.tr/Eskiler/2004/05/20040513.htm#5> (08.06.2007)

²⁶⁶ DPT, 2004/92 sayılı YPK kararı: Tarım Stratejisi Belgesi (2006-2010), 2004, s.4.

<http://mevzuat.dpt.gov.tr/ypk/2004/92.pdf> (08.06.2007)

²⁶⁷ Resmi Gazete, 03.04.2005 ve 16.02.2007

<http://rega.basbakanlik.gov.tr/Eskiler/2005/04/20050430-4.htm> (08.06.2007)

<http://rega.basbakanlik.gov.tr/eskiler/2007/02/20070216-17.htm> (08.06.2007)

alacağı ve vergi mükelleflerine dağıtacağı öne sürülmektedir²⁶⁸. Hem tarımsal desteğin yükünün salt tüketicilere değil vergi mükelleflerinin tamamına (yani bütçeye) aktarılıp, hem de bütçenin yükünün hafifletilmesi ancak tarımsal desteklerde ciddi miktarda daralma ile mümkündür. Bu miktarda bir daralmanın ise küçük köylülük açısından yıkıcı sonuçları olacağı açıktır.

DGD, üretimi artırmayan bir özelliğe sahiptir ve tüm erken kapitalistleşmiş ülkelerde bu amaçla etkin biçimde kullanılmaktadır. Üretim miktarını artırmayan, aksine azaltmak için kullanılan bir destekleme biçiminin, normal şartlar altında üretim miktarını artırıcı destekleme biçimlerinden daha maliyetli olması beklenir. Nitekim dünyadaki DGD uygulamalarının sonuçları da bu yöndedir²⁶⁹. Türkiye’de DGD’ye geçişin temel amacının tarımsal desteğin maliyetinin düşürülmesi olması, bu açıdan da bir çelişki yaratmaktadır.

Öte yandan; geleneksel destekleme biçimlerinden en fazla zengin çiftçilerin yararlandığı doğru olsa da, DGD’den desteğe en fazla ihtiyacı olan yoksul çiftçilerin yararlanacağı savı pratikte ciddi biçimde sarsılmaktadır. Uygulamada cüce işletme sahiplerinin DGD almaya çalışmasının alacağı destekten daha maliyetli olduğu, büyük üreticilerin ise hak ettiklerinden çok daha fazla destek aldıkları görülmektedir²⁷⁰.

Ayrıca, DGD uygulamasının toprak açısından üst sınırının, küçük köylülüğün üst sınırı kabul edilemeyecek derecede yüksek olan 500 dekara yükseltilmiş olması, toprağı 500 dekardan büyük olan çiftçilere de 500 dekarlık destek verilecek olması ve buna karşın dekar başı desteğin 2004 sonu itibariyle enflasyon karşısında aşınmaya bırakılmış olması, uygulamanın zaman geçtikçe yoksul köylünün yoksulluk sorununu çözmekten çok uzak bir noktaya evriliyor olduğunu göstermektedir.

²⁶⁸ Oğuz Oyan vd., **Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları: Dünü – Bugünü – Geleceği**, Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Ankara, 2001, s.27

²⁶⁹ Günaydın, s.54-58.

²⁷⁰ *Küçük üreticilerin, DGD ödemelerinden yararlanmak için sağlamaları gereken çeşitli belgelere yapacakları ödemeler ile karşılığında alacakları paraları karşılaştırmakta ve genellikle bu hesabın kendi adlarına negatif çıkması nedeni ile DGD başvurusu yapmamaktadırlar.*

Buna karşılık bin hektarlarla ifade edilen çeşitli arazilere sahip ‘toprak sahipleri’, sosyal statülerini kullanarak arazilerini çeşitli yollardan bölmekte ve bu şekilde tüm arazileri için DGD ödemelerinden yararlanmaktadırlar. Alanda yapılan gözlemler, DGD başvurusunun son günlerinde arazi devrine ilişkin noter işlemlerinin ‘normal’ ile karşılaştırılamayacak ölçüde arttığını ortaya koymaktadır.

Günaydın, s.62.

3.4 1980 SONRASINDA TARIM KESİMİNDEKİ DÖNÜŞÜM

Tarım sektörüne yönelik devlet politikalarında 1980 sonrasında yaşanan dönüşümler, bu sektörün ve daha genel olarak kırsal kesimin yapısında önemli dönüşümlere yol açmıştır. Çalışmanın bu kısmında, bölümün önceki kısımlarında ele aldığımız politika değişikliklerinin yarattığı sonuçlar incelenecektir.

3.4.1 Gelir ve Bölüşümdeki Dönüşüm

12 Eylül darbesinin ardından 24 Ocak kararlarının tam olarak uygulanmaya başlamasının sonucu olarak milli gelirin bölüşümünde dramatik bir dönüşüm yaşanmıştır. Darbenin sınıfsal niteliği konusunda şüpheye yer bırakmayan bu dönüşüm, aynı zamanda kapitalizmde köylülük ile işçi sınıfının ekonomik çıkarlarının burjuvazi karşısında ortak olduğu saptamasını da doğrular niteliktedir. 1976-1990 döneminde fonksiyonel gelir dağılımında yaşanan dönüşüm Tablo 3.21’de sunulmuştur.

Bu dönemde yaşanan bir başka önemli dönüşüm ise tarımsal hammadde fiyatları ile bu hammaddeler kullanılarak üretilen sınai ürünlerin fiyatları arasındaki makasın sınai ürünler lehine açılmasıdır. Tablo 3.22’de bu süreç gösterilmiştir. 1980 itibariyle ortaya çıkan bu dönüşüm, incelenen ürünlerden yalnızca pamukta belirgin değildir. Ayrıca, dönemin “ihracata yönelik büyüme” hedefine uygun olarak, pamuk ve tütünde ihraç fiyatları ile çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki makas, sınai ürünlerde olduğundan çok daha fazla açılmaktadır.

Tablo 3.21
Türkiye’de Fonksiyonel Gelir Dağılımı (1976-1990)

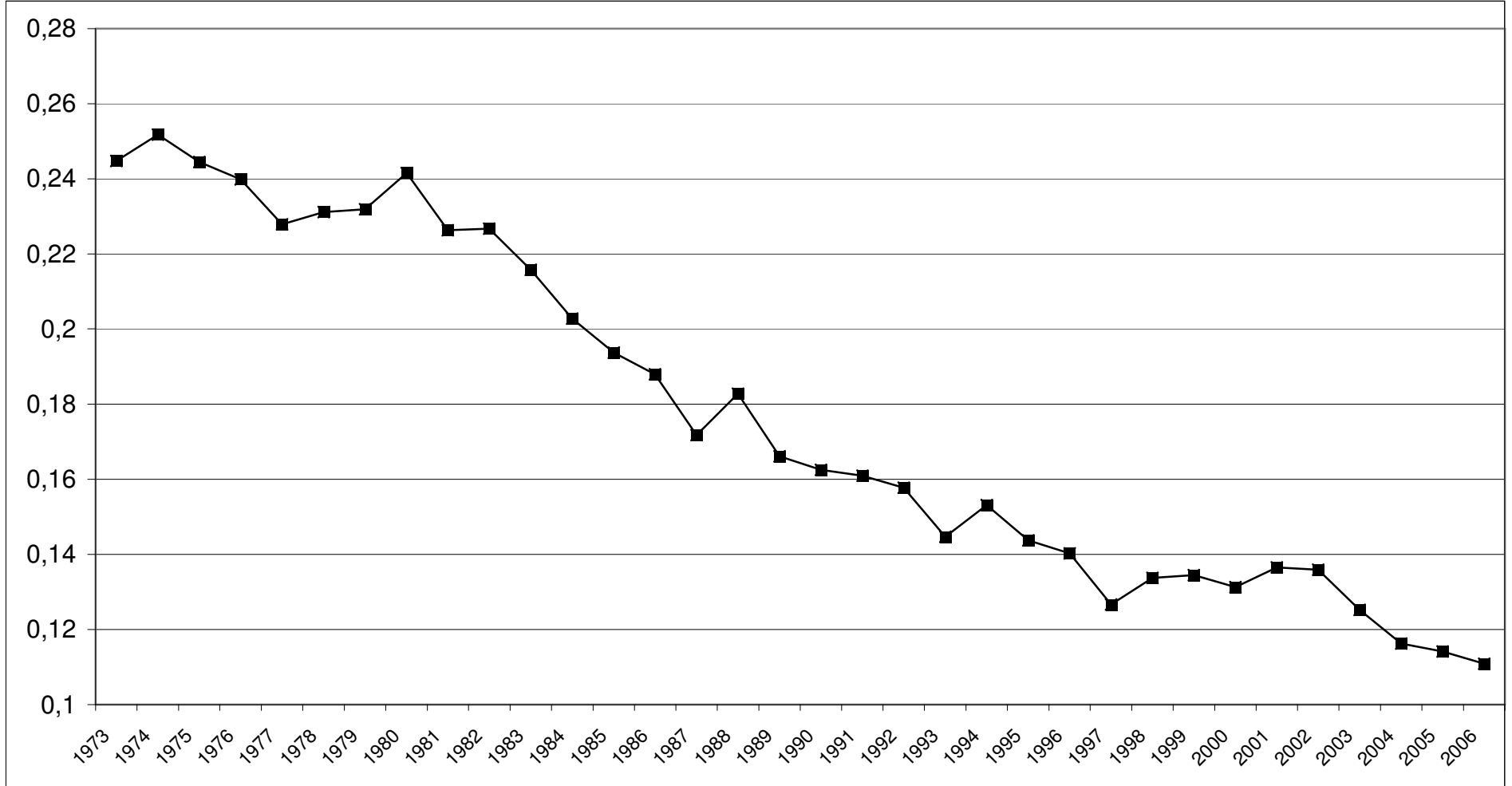
Yıllar	Tarım	Maaş + Ücret	Faiz + Rant + Kar
1976	31,3	32,7	36
1977	29,1	36,8	34,1
1978	26,7	35,2	38,2
1979	24,3	32,8	42,9
1980	23,9	26,7	49,5
1981	23,1	24,6	52,4
1982	21,8	24,6	53,6
1983	20,5	24,8	54,7
1984	20,4	21,6	58
1985	19,1	18,4	62,1
1986	18,1	17,7	64,2
1987	17,1	17	65
1988	17	17,6	65,4
1989	15,4	14,8	69,8
1990	15,2	13,9	70,9

Kaynak: Süleyman Özmucur, Türkiye’de Gelir Dağılımı, Vergi Yükü ve Makroekonomik Göstergeler

Tablo 3.22**Tarımsal Hammaddelerde Ticari Marjlar**

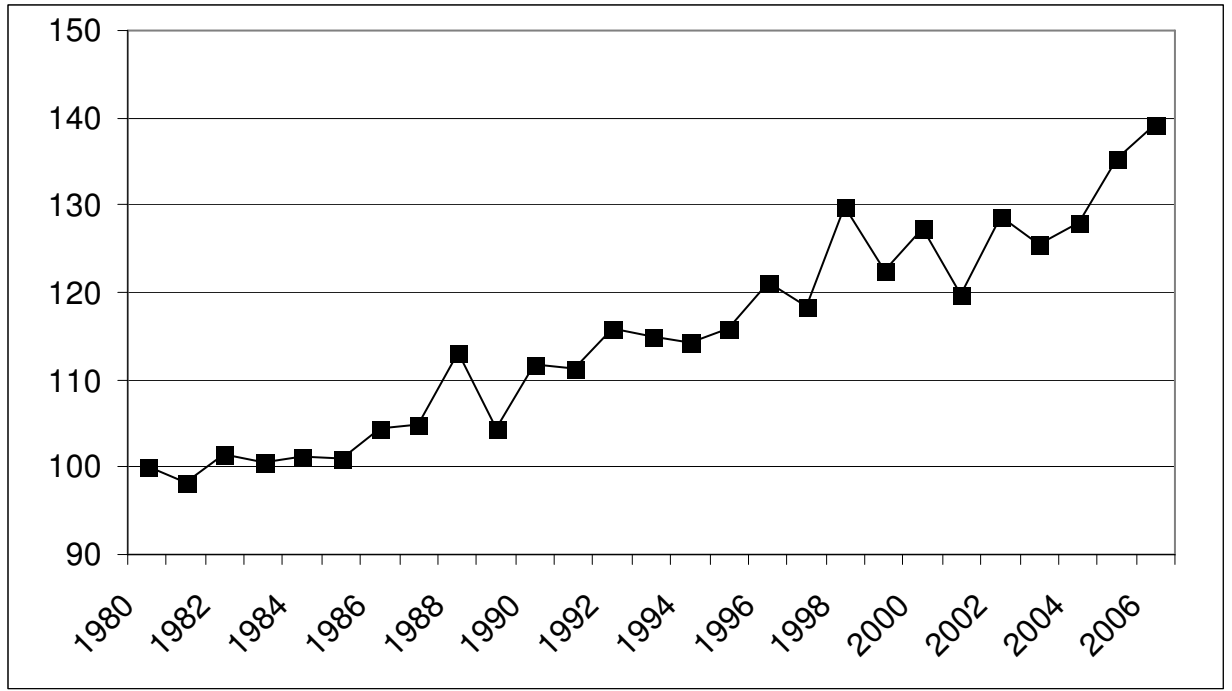
Yıllar	Ekmek / Buğday	Şeker / Şeker Pancarı	Pamuklu Basma / Pamuk	Margarin / Ayçiçeği	Tütün İhraç / Tütün	Pamuk İhraç / Pamuk
1976	100	100	100	100	100	100
1977	105,7	91,7	88,3	87,6	79,2	120,1
1978	110,7	93,8	81,6	99,5	100,2	134,2
1979	118,2	99,2	68	92,6	84,7	155,2
1980	122,1	190,1	67,8	118,2	182,4	107,6
1981	106,8	135,1	186	133,5	183,6	164,4
1982	118,6	121,9	72,5	126,7	199,1	183,5
1983	130	118,7	95,9	113,4	243,6	203,3
1984	121,9	118,7	93,1	188,1	250,5	222,4
1985	120,2	112,3	114,8	141,1	224,1	265,1
1986	116,5	115,9	102,4	124,9	225,3	221,3
1987	136,9	102,6	80,2	126,2	224,1	219
1988	164,8	99,9	112,6	170,3	274,8	280,1

Kaynak: Korkut Boratav, 1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıfla ve Bölüşüm, s.47

Grafik 3.36
Tarımsal GSMH'nın GSMH'ya Oranı (1973-2006)

Kaynak: TÜİK

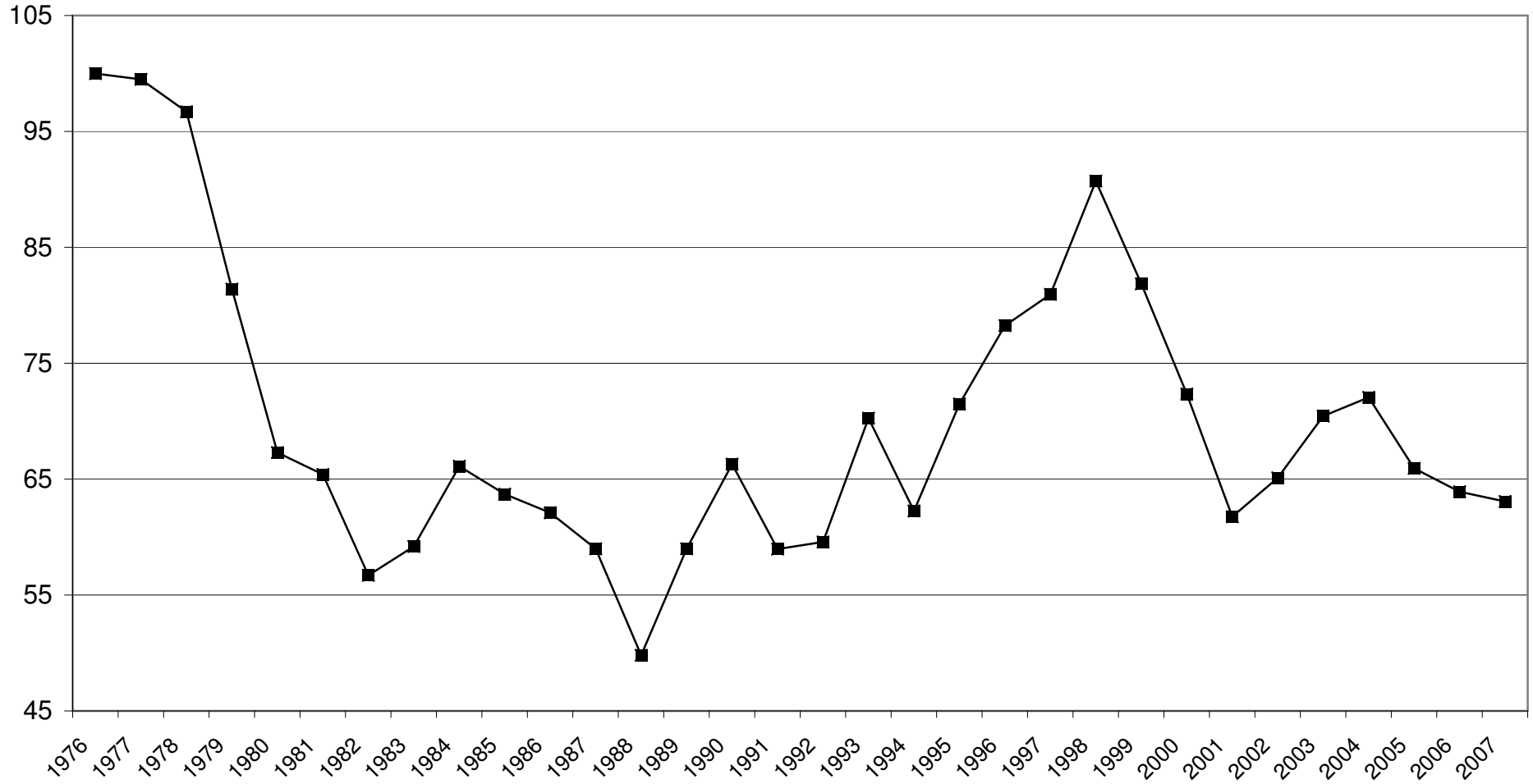

Grafik 3.37
Tarımsal GSMH'nin Seyri (1980=100)

Kaynak: TÜİK

Dönem boyunca tarımsal üretimin GSMH içindeki payı düzenli olarak düşmüştür. Karşılaştırma amacıyla 1973'den itibaren çizilmiş olan Grafik 3.36'de de gösterildiği üzere tarımsal üretimin GSMH içerisindeki payı 1973-1980 döneminde sabit seyretmekte, bu tarihten itibaren günümüze kadar süren bir düşüş eğilimine girmektedir. Bu eğilim kimi yıllarda bozulsa da bu bozulmaların yapısal nedenlere dayandığını düşündürecek bulgular mevcut değildir.

Diğer yandan, tarımsal üretimin kendi içerisindeki seyri de dikkat çekici sonuçlar vermektedir. Grafik 3.37'da sunulan bu seyir, 1980-1987 ve 1991-1997 dönemlerinde görece durağan, 1988-1991 ve 1998-2002 dönemlerinde de artış ve azalış miktarlarının büyüdüğü, istikrarsız bir görüntü çizmektedir. 1988-1991 ve 1998-2002, Türkiye'nin tarımsal politikasında keskin dönüşlerin yaşandığı dönemler olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemlerden birincisinde 1980 itibariyle büyük ölçüde baskılanmış olan tarım sektörüne yönelik desteklemeler yeniden ve hızla yürürlüğe konmuş, ikincisinde ise bu destekleme politikaları uygulama kurumlarıyla birlikte ortadan kaldırılmıştır.

Grafik 3.38

Tarımsal Ürünlerin Sınai Ürünler Karşısında İç Ticaret Hadleri (1976-2007¹, 1976=100)

Kaynak: TÜİK ve TCMB verilerinden hesaplanmıştır

¹ 2007 yılı için en son Mayıs ayının verileri kullanılmıştır

Tarım ve sanayinin fiyat endekslerinin karşılaştırılması ile elde edilen iç ticaret hadlerinin seyri ise devlet politikalarının tarıma yönelik gelir etkisini açık biçimde göstermektedir. Grafik 3.38’de sunulan hesaplamada 1976 yılı, hem önceki dönem ile karşılaştırma yapılabilmesi açısından, hem de bir mutlak bir zirve teşkil etmesi açısından başlangıç yılı olarak seçilmiştir.

Önceki bölümde de açıklandığı üzere, 1977 itibariyle krize giren Türkiye’de ticaret hadleri hızla tarım aleyhine bozulmuştur. Bu bozulma, darbenin ardından cunta iktidarı döneminde de devam etmiştir. İç ticaret hadleri, 1983 ve 1984 yıllarında yaşanan kısa dönemli ve küçük çaplı bir düzelmeye ardından dönem boyunca görülecek en düşük nokta olan 1988 yılına kadar düşmeye devam etmiştir.

1989 yılı itibariyle, tarımsal desteklerin yeniden genişletilmesiyle birlikte yükselişe geçen ticaret hadleri, bu yükselişi kesikli de olsa 1998 yılına dek sürdürmüştür. Bu dönem boyunca, Türkiye’de tarımsal fiyatlar, dünyadaki seyrin aksi yönde olarak tarım lehine, sanayi aleyhine seyretmiştir. Bunun birinci nedeni, 1990’lı yılların tamamında siyasi belirsizliklerin hakim olması ve erken seçimin hemen her zaman gündemde olmasıdır. Dolayısıyla tüm iktidarların köylülük içerisindeki itibarlarını yüksek tutma çabası ile tarımsal destekleri yüksek tutmaya meyilli olmuşlardır. İkinci neden ise 1990’ların ilk yıllarını da kapsayan etkin sınıfsal mücadelenin sağladığı ekonomik kazanımların, köylülük için 1998 yılına değin sürmüş olmasıdır²⁷¹.

1998 yılında varılan tepe noktadan sonra, tarımsal desteklerin hızla daraltılmaya başlamasıyla birlikte tarımın ticaret hadleri keskin bir düşüşle yeniden tarım aleyhine seyretmiş, 2001 krizi ile yeni bir dip noktasına ulaşmıştır. 2001-2004 yılları arasında 2002 genel ve 2004 yerel seçimlerin yönelik olarak yaşanan iyileşmenin etkisi kısa sürmüş, 2005 yılından itibaren fiyatlar yeniden tarım aleyhine seyretmeye başlamış ve bu çalışma çerçevesinde değerlendirilen son gözlem olan 2007 yılının ilk beş ayında, 2001 yılında yaşanan dip noktaya yeniden yaklaşılmıştır.

²⁷¹ Korkut Boratav, **Köylülüğün Tasfiyesi mi?**
<http://www.sol.org.tr/index.php?yazino=10770> (10.06.2007)

Ticaret hadlerinin seyri bölümün başında yapılan 1980 sonrasının dönemlendirilmesi tercihleri ile paralel sonuçlar vermektedir. Tarım sektöründe 1980-1988 dönemi boyunca kaybedilenler 1989-1998 yılları arasında geri kazanılmıştır. Kazanımların temel sebebi, tarımsal destekleme politikalarının yeninden yoğun biçimde uygulanmaya başlanmış olmasıdır, nitekim destekleme alımlarının tarımsal katma değere oranı, 1976 yılında %14,7'den 1988 yılında %5,5'e düşmekte, 1992 yılında ise %13,2'ye yükselmektedir²⁷².

Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta, 1994 krizinin tarımsal fiyatlarda bir düşmeye neden olmadığı, aksine krizin ardından tarımsal fiyatlardaki toparlanmanın hızlandığıdır. Tarımsal fiyatlar sınai fiyatlar karşısında, tarımsal destekleme politikalarının terk edilmeye başlandığı 1998 yılından sonra yeniden düşmeye başlamaktadır.

3.4.2 Mülkiyet Yapısındaki Dönüşüm

DİE tarafından 1980, 1991 ve 2001 yıllarında yapılan Genel Tarım Sayımları'nın sonuçları, 1980 sonrasında toprak mülkiyetinde yaşanan dönüşümler konusunda önemli ipuçları sağlamaktadır. Bu sonuçlar Tablo 3.23'de sunulmuştur.

1980 ve 1991 yıllarında yapılan sayımlar arasında toplam kullanılan toprak miktarında yaklaşık 8 milyon dekar, işletme sayısında da yaklaşık 400 bin birimlik artış yaşanmıştır. Görünüşe göre işletme sayısındaki artışın sebeplerinden biri, topraksızların yeniden sayıma dahil edilmiş olmasıdır. Küçük işletmelerin sayısı tüm alt dilimlerde artmakta, 50-500 dekarlık işletmelerin sayısı da tüm alt dilimlerde azalmaktadır. Yüzölçümü 1000 dekardan fazla işletmelerin sayısında ise, tüm alt dilimlerde gözle görünür ölçüde artış vardır.

²⁷² Korkut Boratav, **Tarımın Ticaret Hadleri**, *Türkiye Tarihi – Beşinci Cilt* içinde, Cem Yayınevi, İstanbul s.206-211

Tablo 3.23

Toprak Mülkiyeti Dağılımı (1980, 1991 ve 2001)

Toprak Grupları (da)	İşletme Sayısı	İşletme Yüzdesi	İşlenen Toprak (da)	İşlenen Toprak Yüzdesi
1980				
5-	309.892	8,48	551.789	0,24
5-9	265.306	7,26	1.766.311	0,78
10-19	527.181	14,42	7.096.213	3,14
20-29	479.979	13,13	10.772.016	4,76
30-39	393.741	10,77	12.729.048	5,63
40-49	299.922	8,20	12.640.509	5,59
Küçük İşletmeler (1-50)	2.276.021	62,25	45.555.886	20,13
50-99	738.376	20,19	48.392.133	21,39
100-199	421.523	11,53	54.244.977	23,97
200-499	192.800	5,27	51.716.340	22,86
500-999	24.785	0,68	16.762.086	7,41
1000-2499	2.500	0,07	3.597.951	1,59
2500-4999	373	0,01	1.214.931	0,54
5000+	159	0,004	4.779.514	2,11
Büyük İşletmeler (500+)	27.817	0,76	26.354.482	11,65
Toplam	3.656.537		226.263.818	
GINI Katsayısı	0,582			
1991				
Topraksız	101.700	2,50		
1-5	251.686	6,19	667.059	0,28
5-9	381.287	9,37	2.511.091	1,07
10-19	752.156	18,49	10.042.501	4,28
20-49	1.274.609	31,33	38.668.961	16,49
Küçük İşletmeler (1-49)	2.761.438	67,87	51.889.612	22,13
50-99	713.149	17,53	46.750.693	19,94
100-199	383.323	9,42	49.216.633	20,99
200-499	173.774	4,27	46.487.432	19,82
500-999	24.201	0,59	14.982.493	6,39
1000-2499	10.266	0,25	13.856.621	5,91
2500-4999	1.930	0,05	6.538.082	2,79
5000+	441	0,01	4.789.427	2,04
Büyük İşletmeler (500+)	36.838	0,91	40.166.623	17,13
Toplam	4.068.522		234.510.993	
GINI Katsayısı	0,613			

Tablo 3.23
Toprak Mülkiyeti Dağılımı (1980, 1991 ve 2001) - devam

Toprak Grupları (da)	İşletme Sayısı	İşletme Yüzdesi	İşlenen Toprak (da)	İşlenen Toprak Yüzdesi
2001				
Topraksız	54.523	1,77		
1-5	178.006	5,79	481.987	0,26
5-9	290.461	9,44	1.952.471	1,06
10-19	539.816	17,55	7.378.022	4,00
20-49	950.840	30,91	29.531.622	16,02
Küçük İşletmeler (1-49)	1.959.123	63,68	39.344.102	21,34
50-99	560.049	18,20	38.127.035	20,68
100-199	327.363	10,64	43.884.397	23,81
200-499	153.685	5,00	42.075.498	22,82
500-999	17.429	0,57	11.218.554	6,09
1000-2499	4.199	0,14	5.476.930	2,97
2500-4999	222	0,01	695.541	0,38
5000+	57	0,002	3.526.175	1,91
Büyük İşletmeler (500+)	21.907	0,71	20.917.200	11,35
Toplam	3.076.650		184.348.232	
GINI Katsayısı	0,588			

Kaynak: DİE 1980, 1991 ve 2001 Genel Tarım Sayımları

Küçük işletmelerin kontrol ettikleri toprak miktarı ise %20,13'den %22,13'e, büyük işletmelerin kontrol ettikleri toprak miktarı ise %11,65'den %17,13'e yükselmektedir.

Bütün bu değişimlerin sonucunda GINI katsayısı 1980 yılında 0,582'den, 1991 yılında 0,613'e yükselmektedir.

İşletme sayılarındaki artış, diğer faktörlerden önce 1991 yılında yapılan GTS'nin hayli titizlikle yürütülmüş olmasına bağlanabilir. Nitekim 1991 sayımında yapılan hanehalkı anketlerinin sayısı 4.068.522 adet, muhtar sayımı sonucunda varlığı tespit edilen toplam hanehalkı sayısı ise yaklaşık 4.092.000 adettir²⁷³. Muhtar sayımlarının hane halkı sayısı açısından daha detaylı olduğu düşünülürse, DİE'nin 1991

²⁷³ TUSİAD, DTÖ ve AB'deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı, Ankara, 2005, s.47

sayımında anakütlenin neredeyse tamamını ölçmüş olduğu söylenebilir. Ölçüm detaylandırıldıkça eşitsizliğin yükseliyor olduğu dikkat edilmesi gereken bir durumdur.

Eşitsizliğin artmasına neden olan bir diğer gelişme ise 1984 yılında çıkartılan ve uygulamaya konulan 3083 sayılı Sulama Alanlarına Arazi Düzenlenmesine Dair Toprak Reformu Kanunu'dur. Bu kanun çerçevesinde, 1973 yılında yürürlüğe giren 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası çerçevesinde kamulaştırılan toprakların önemli bir bölümü (kamulaştırılan 1,7 milyon dekarın 1,46 milyon dekarı) eski sahiplerinin tasarrufuna bırakılmıştır. Yasa uyarınca topraklarını geri almak için başvuran kişi sayısı 1319'dur, dolayısıyla geri verilen toprak miktarı şahıs başına yaklaşık 1100 dekar olmaktadır. Bu rakam, Türkiye ortalamasının çok üzerindedir ve bu toprakların geri dağıtılmış olmasının eşitsizliğin artmasına katkıda bulunduğu açıktır.

2001 sayımı ise 1991 sayımı ile çarpıcı farklılıklar ile sonuçlanmıştır. Bunlardan en önemlisi, işletme sayısında bir milyona, işlenen toprak miktarında ise 50 milyon dekara yakın azalmadır. Bu boyutta ve çarpıcılıktaki düşüşün yalnızca DİE tarafından yapılan eksik sayımla açıklanması mümkün değildir. Muhtar sayımları ile karşılaştırıldığında, yaklaşık 600 bin işletmelik bir eksiklik göze çarpmaktadır, ancak 2001 yılında yalnızca GTS'de değil, muhtar sayımlarında da belirgin bir işletme kaybı görülmektedir (1991 yılında DİE ve muhtar sayımları sırasıyla 4.068.522 ve 4.092.000 işletme bulgularken 2001 yılında aynı sırayla 3.076.650 ve 3.698.000 işletme bulgulamaktadır²⁷⁴).

İşletme boyutlarına göre oluşturulan tüm alt dilimlerde işletme sayıları düşmektedir. Ancak bu düşüş, küçük işletmelerde ortalama %30 düzeylerinde olurken, 50-500 dekarlık orta boy işletmelerin sayısı %10 civarında azalmaktadır. En büyük üç dilimdeki işletmelerin sayısı ise sırasıyla %59, %88 ve %87 oranlarında azalmıştır.

Ayrıca, "kaybolan" 50 milyon dekarlık tarım toprağının akıbetinin de açıklanması gerekmektedir, zira 1991 sayımına göre toplam tarım arazilerinin %20'sinin üzerinde olan bu miktar toprağın tarım arazisi olmaktan çıkmasının tarımsal üretimde bir yansıması olması gerekirdi, ancak 1991-2001 döneminde tarımsal üretimde

²⁷⁴ TÜSİAD, s.47.

bu duruma paralel bir değişim yaşanmamıştır. Özellikle büyük şehirlerin çevresinde ve Ege-Akdeniz kıyı şeridinde bulunan önemli miktarda tarım arazisinin bu dönemde yapılaşmaya açıldığı bilinmektedir. Bunun sonucunda yalnızca 1994-1998 döneminde 4,33 milyon dekar, toplamda ise 7,25 milyon dekar tarım arazisi tarım dışına çıkmıştır²⁷⁵. Ancak bu rakamlar da 50 milyon dekarlık toprak kaybını açıklamamaktadır.

2001 yılı için yapılan GTS ile muhtar sayımları arasında 49,8 milyon dekarlık fark vardır²⁷⁶. DGD'ye geçiş ve Çiftçi Kayıt Sistemi çalışmaları, tarım destekleme sisteminin küçük köylüden yana yeniden düzenlenecek olduğu söylemi belirgin biçimde öne çıkartılarak yapılmıştır. Bu ortamda büyük toprak sahipleri de tarihsel ezberlerine geri dönmüş ve ellerinde bulunan toprakları hem küçük hem de daha fazla DGD almak için parçalı göstermeye başlamışlardır. Mülkiyet yapısını gerçekte olduğundan farklı gösteren tüm bu etkenlerin sonucunda, 2001 verileriyle hesaplanan GINI katsayısı da 0,025 puan düşerek 0,588'e gerilemektedir.

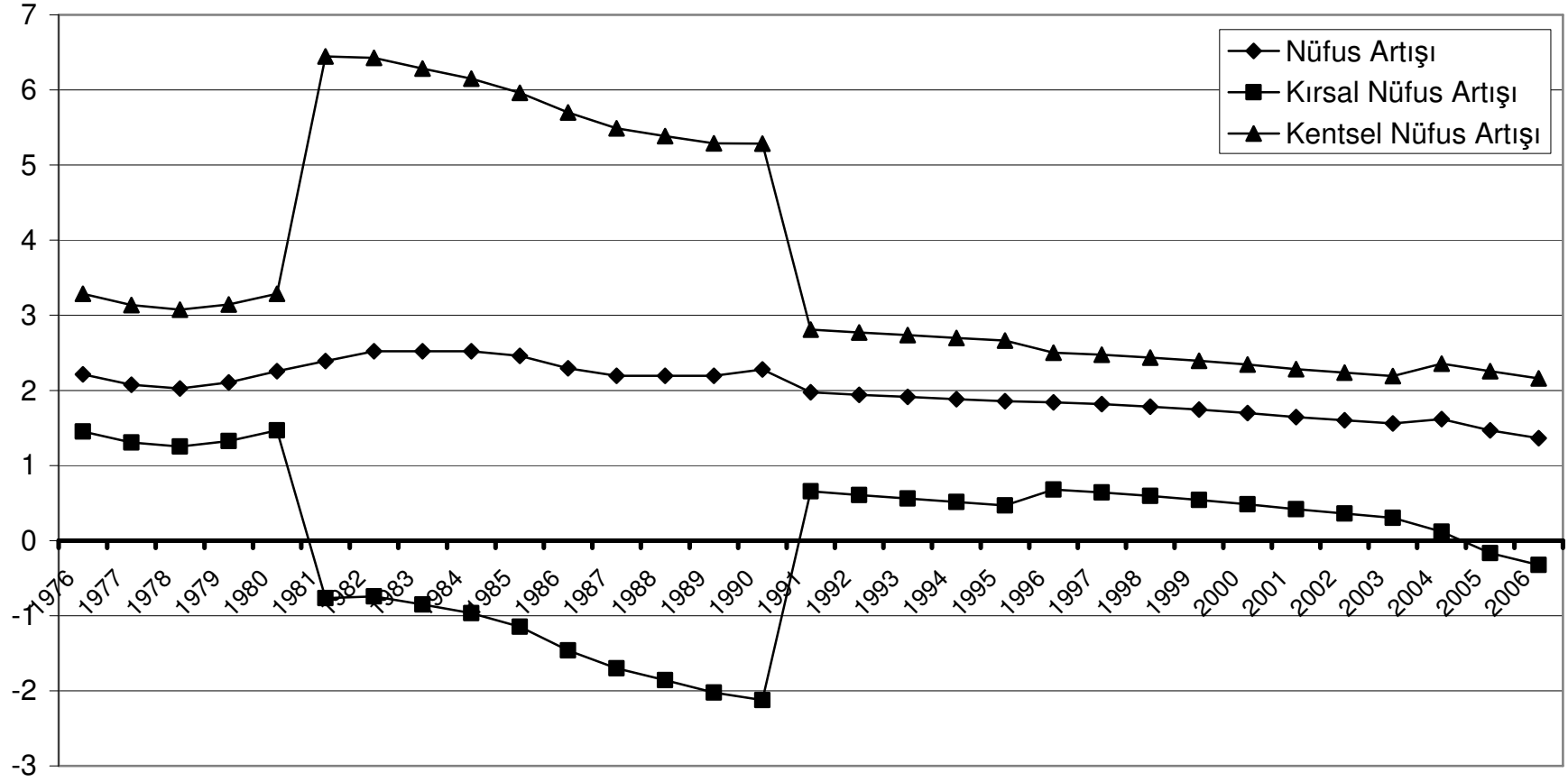
Gerek GTS'de, gerekse muhtar sayımlarında gözlenen işletme sayısındaki mutlak düşüş ise, köylülüğün yaşamakta olduğu çözölmeyi göstermektedir. Öte yandan, 2001 yılından günümüze dek yaşanan dönüşümlerin mülkiyet üzerindeki etkilerinin tam anlamıyla çözümlenebilmesi için mevcut olmayan güncel verilere ihtiyaç vardır.

3.4.3 Nüfus ve İstihdamdaki Dönüşüm

1980-2006 arasında devlet politikalarındaki dönüşüm, tarım sektörünün istihdam yapısı ve kırsal nüfus üzerinde de dönüştürücü bir etki yaratmıştır. Bu dönemdeki nüfus artış oranları Grafik 3.39'da, istihdam ile ilgili değişimler ise Grafik 3.40-3.46'da sunulmuştur. TÜİK'in veri tabanında bulunan istihdam serileri 1988 yılından başlamakta olduğu için istihdam yapısına yönelik incelemenin başlangıç yılı olarak bu yıl alınmıştır.

²⁷⁵ Murat Kayıkçı, **Türkiye'de Tarım Topraklarının Tarım Dışı Amaçlarla Kullanımı: Adapazarı Örneği**, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2005, s.142-145

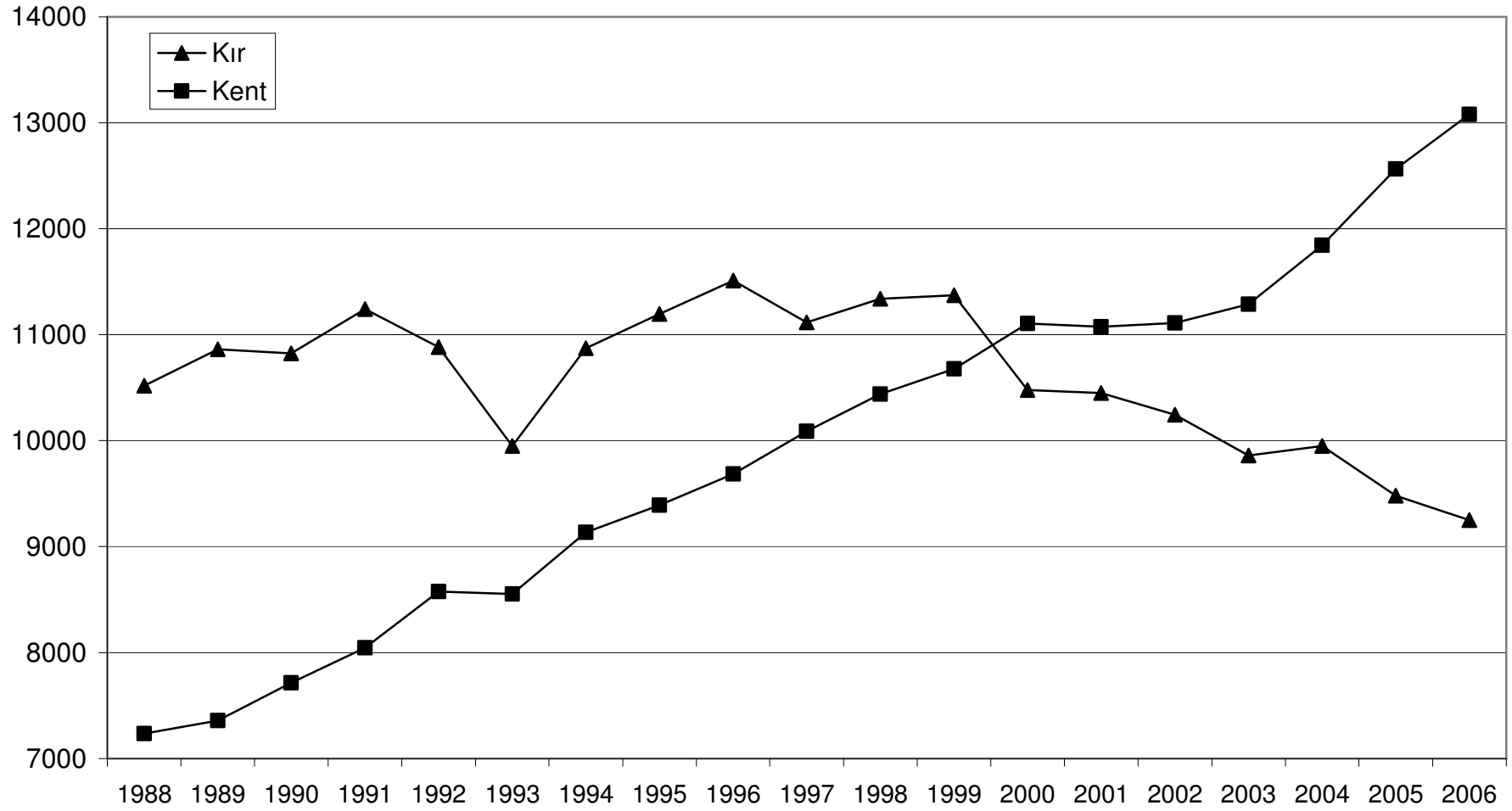
²⁷⁶ TÜSİAD, s.47.

Grafik 3.39

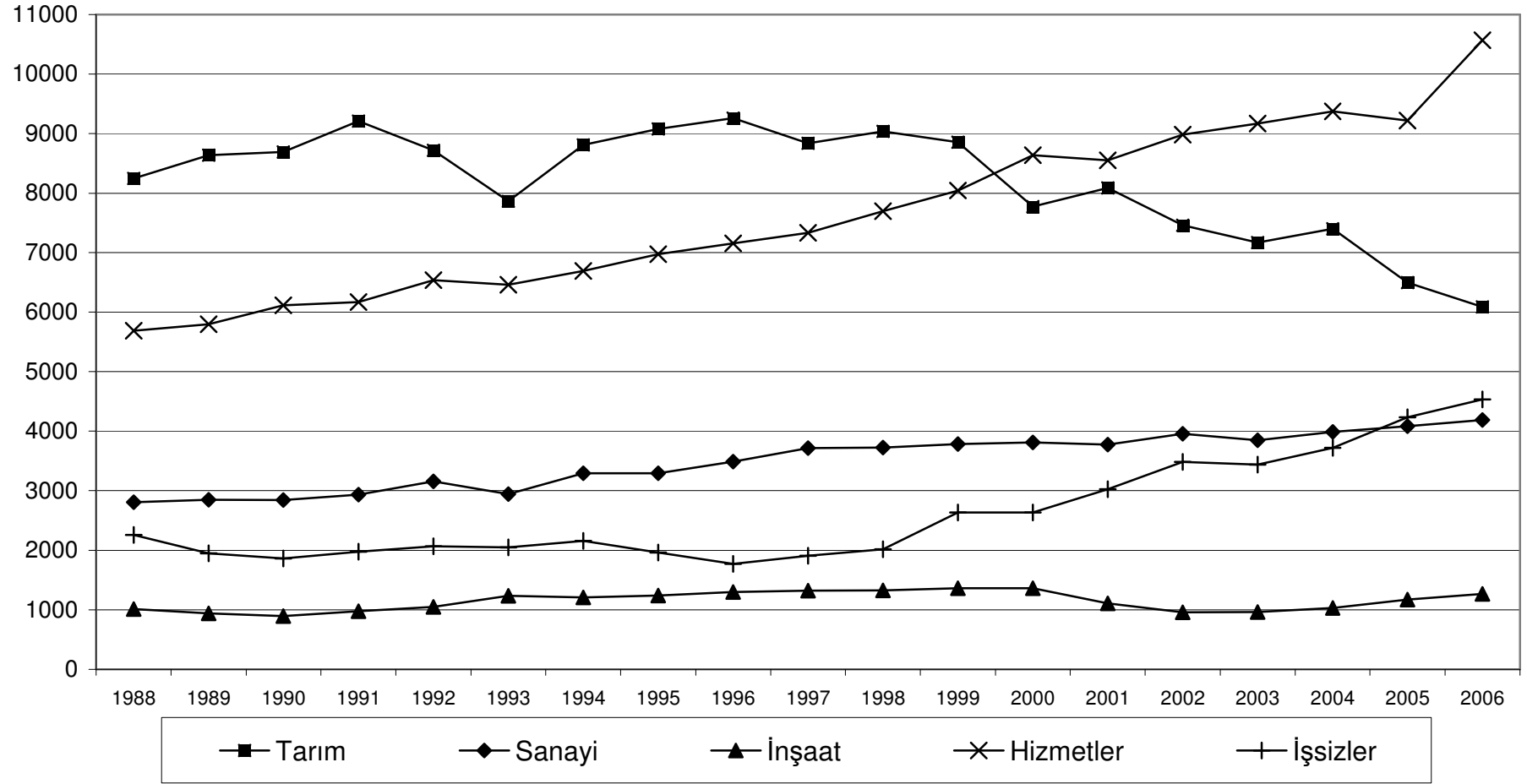
Kırsal, Kentsel ve Toplam Nüfus Artış Oranları (1976-2006)

Kaynak: TÜİK ve Dünya Bankası, World Development Indicators 2005 CD

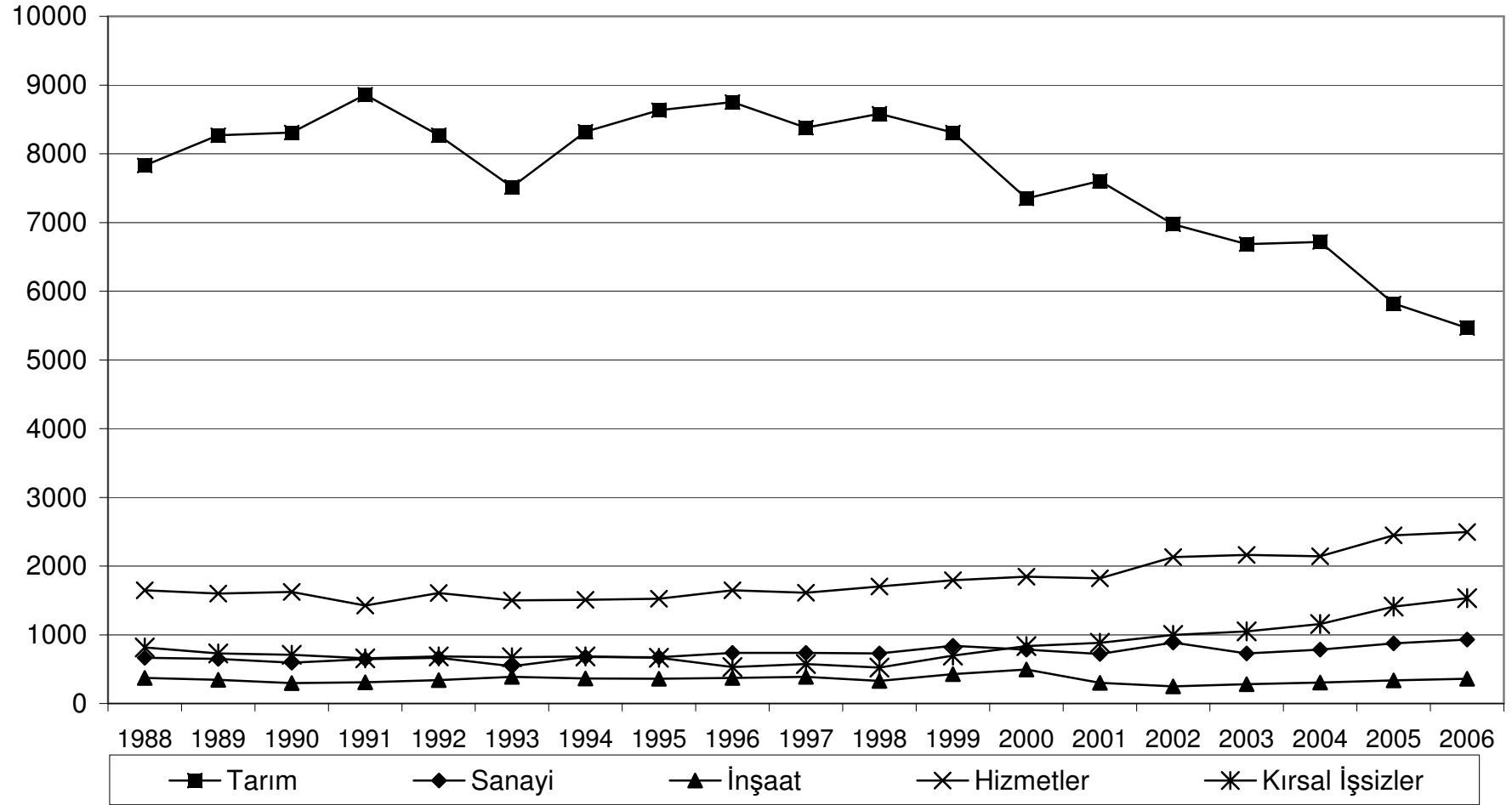
Grafik 3.40
Kır ve Kentte İstihdam (1988-2006, Bin Kişi)

Kaynak: TÜİK

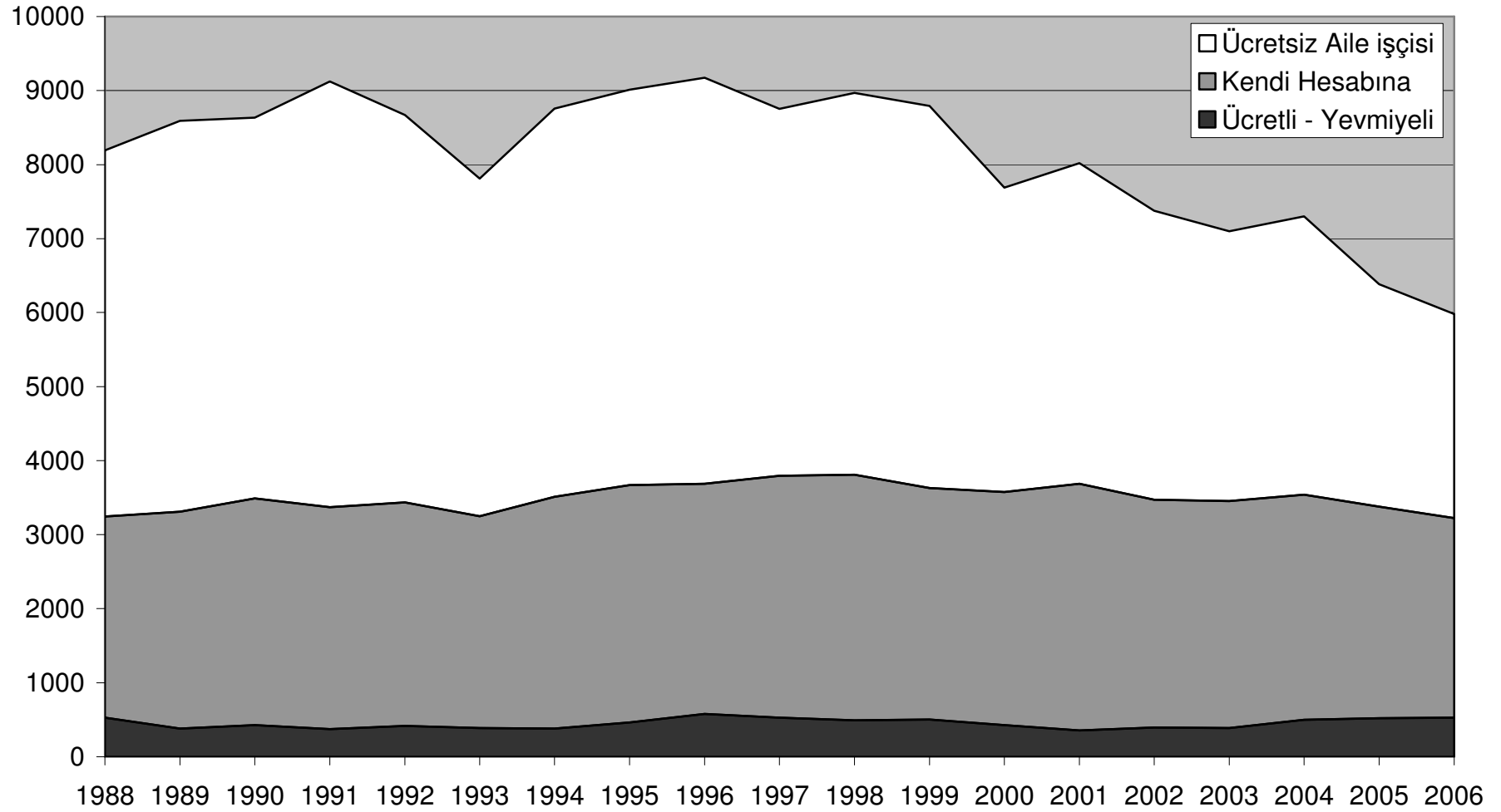
Grafik 3.41
İstihdamın Sektörel Dağılımı (1988-2006, Bin Kişi)

Kaynak: TÜİK

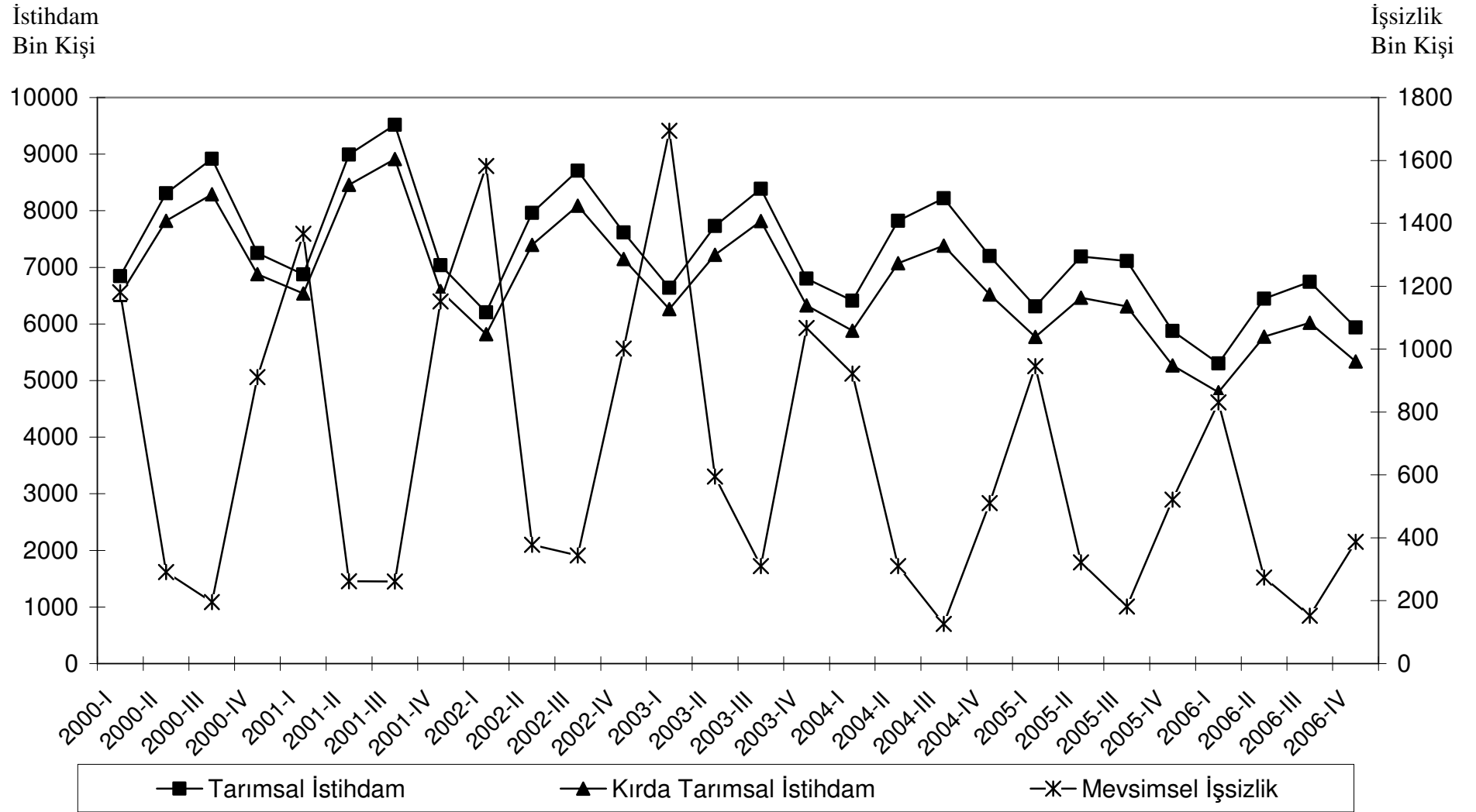
Grafik 3.42
Kırsal İstihdamın Sektörel Dağılımı (1988-2006, Bin Kişi)

Kaynak: TÜİK

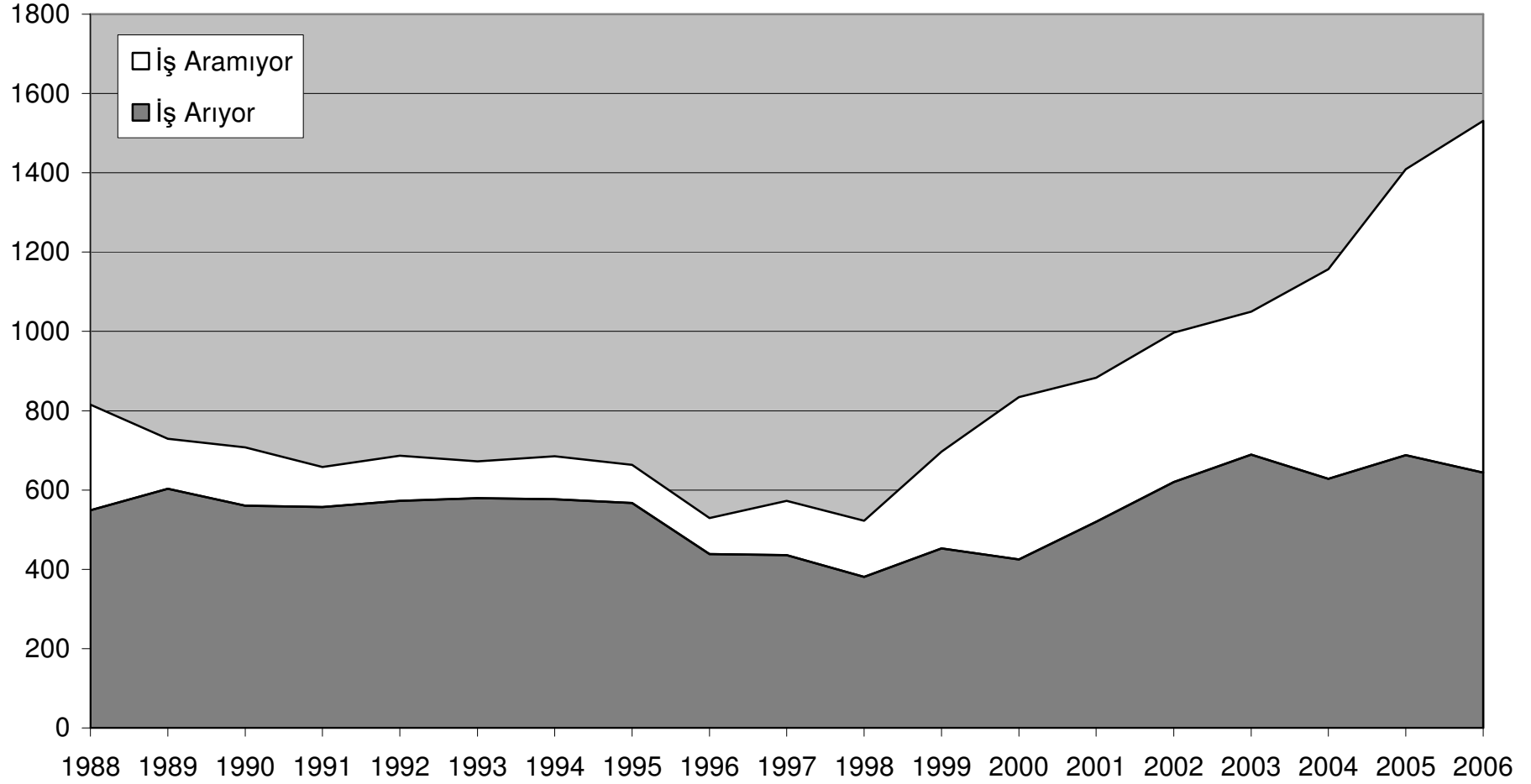
Grafik 3.43
Kırsal İstihdamın Biçimsel Bileşimi (1988-2006, Bin Kişi)

Kaynak: TÜİK

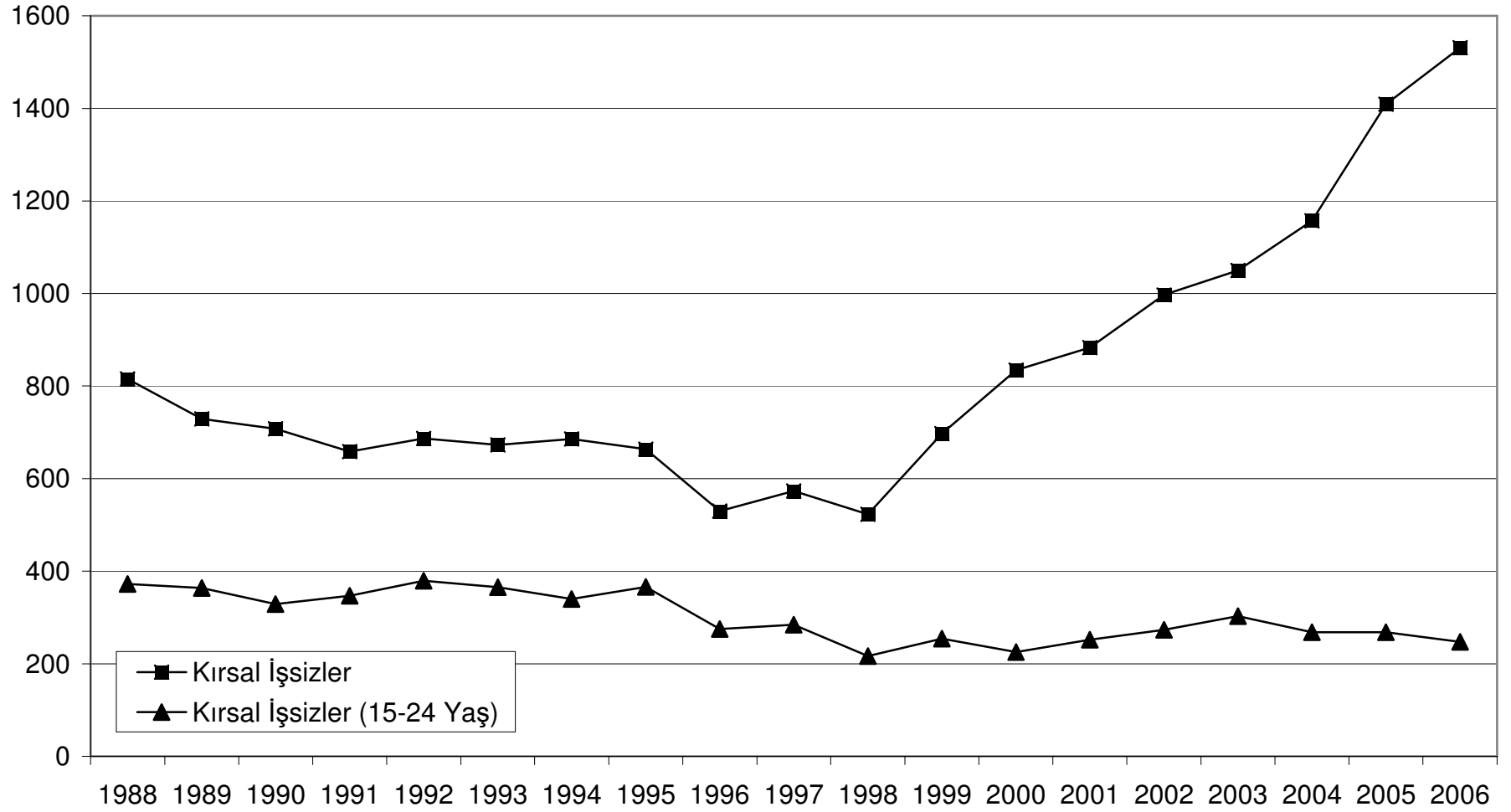
Grafik 3.44
Tarımsal İstihdamın Mevsimselliği ve Mevsimsel İşsizlik (2000-2006, Bin Kişi)

Kaynak: TÜİK

Grafik 3.45
Kırsal İşsizlerin İş Arama Durumu (1988-2006, Bin Kişi)

Kaynak: TÜİK

Grafik 3.46
Yaşa Göre Kırsal İşsizlik (1988-2006, Bin Kişi)

Kaynak: TÜİK

Nüfus artış oranlarının seyri (Grafik 3.39), kırsal alanın çözülme dönemlerini de açık biçimde göstermektedir. Karşılaştırma yapılabilmesi için 1976 yılından itibaren çizilen grafikte de sunulduğu üzere, 1980 yılında tarıma yönelik desteklerin geri çekilmesi ve tarımsal fiyatlarda yaşanan hızlı düşüşün sonucu olarak kırsal nüfus artışı negatife dönmüş, bunun karşılığında kentsel nüfus artış oranında da ters yönde bir sıçrama yaşanmıştır. Bu çalışmada yapılan dönemlendirme ile de paralel olan bu bulgular, 1980-1990 döneminin tarım sektörü açısından bir çözülme dönemi olduğunu göstermektedir.

Destekleme politikalarının yeniden yoğun biçimde uygulanmaya başlamasıyla birlikte 1991 yılında kırsal nüfus artış oranı tekrar pozitif bir değere yükselmiştir. Bu tarihten sonra oran, 1996 yılı haricinde sürekli olarak düşmüştür. Bu düşüş 2003 yılından sonra hızlanmış ve 2005 yılında kırsal nüfus artış oranı yeniden negatife dönmüştür.

Kırsal istihdam 1988-1998 döneminde 1991-1992 yıllarında yaşanan düşüş ve ardından gelen toparlanma dışında düzgün bir seyir izlemiş, 1998 yılından itibaren ise giderek hızlanan bir düşüş trendine girmiştir. Buna karşın kentsel istihdam 1992-1993 ve 2000-2003 dönemleri dışında sürekli olarak yükselmiştir (Grafik 3.40).

İstihdamın sektörel yapısı (Grafik 3.41) incelendiğinde ise ortaya daha net bir görüntü çıkmaktadır. Dönem boyunca istihdam hizmetler sektöründe sürekli ve yüksek oranlı bir artış göstermiş, inşaat sektöründe yaklaşık sabit seyretmiş, sanayi sektöründe ise 1998 yılına kadar artmış, bu yıldan itibaren sabit sayılabilecek yavaş bir artış seyri izlemiştir. Tarım sektöründe 1998 yılında başlayan düşüş ile eş zamanlı olarak işsizlik rakamlarında bir yükselme başlamaktadır. Bu durum tarım dışındaki sektörlerin daha düşük rakamlarla ancak benzer bir seyir izlediği kırsal istihdam grafiğinde de (Grafik 3.42) gözlenmektedir. Rakamsal olarak bakıldığında kırdaki tarımsal istihdamdan ayrılan kişi sayısı üç milyondan fazladır. Bu çözülme kısmen hizmetler sektörünün özel bir beceri ve nitelik gerektirmeyen bölümlerine kaymakta, ancak daha çok hızla yükselmekte olan işsizliği beslemektedir.

Tarımsal istihdamın iç bileşimi (Grafik 3.43) incelendiğinde, tarımda çalışan nüfusun büyük bir bölümünün ya kendi hesabına ya da ailesi hesabına çalıştığı görülmektedir. Tarımsal istihdamda 1998 yılından itibaren başlayan düşüşün büyük ölçüde “ücretsiz aile işçisi” olarak tanımlanan kesimden yaşanıyor olması önemli bir gelişmedir. Küçük köylü ailesinin üretimi giderek daha az ferdin geçimini sağlayabilmektedir. Bunun sonucunda ya ailenin geçimi için bazı fertler tarım dışı alanlarda iş aramaya başlamakta ya da ailenin (genelde gençlerden oluşan) bir kısmı kente göçerek ailenin küçülmesine neden olmaktadır.

Tarımsal istihdamın mevsimselliği (Grafik 3.44) incelendiğinde ise bir başka önemli bulgu ile karşılaşılmalıdır. Grafikte mevsimsel işsizlik olarak adlandırılmış olan eğri, mevsimlik işçi olduğu için işgücüne katılmadığını beyan eden kişilerin sayısıdır. Dolayısıyla bu eğri, diğer iki eğri ile ters hareket etmektedir. İstihdam eğrilerinin mevsimsel dip ve tepe noktaları arasındaki fark, grafiğin başlatıldığı (ve istihdam verilerinin TÜİK tarafından mevsimsel olarak ölçülmeye başladığı) 2000 yılında yaklaşık 2 milyon kişiyken, yıllar içerisinde daralarak son yıllarda 1,3-1,4 milyon kişiye düşmektedir. Kendisini mevsimsel işsiz olarak tanımlayan kişileri gösteren eğri ise en yüksek tepe değerini 1,7 milyon ile 2003 yılında yapmakta, ardından hızla düşerek 2006 yılının başında yalnızca 830 bin kişiye inmektedir. Mevsimlik tarım işçilerinin ücretleri artık yılın geri kalanında geçimlerini sağlamamakta ve giderek daha fazla mevsimlik işçi mevsim dışında da geçimini sağlamak için çalışmakta, böylelikle kendisini mevsimsel işsiz olarak tanımlamamaktadır.

Kırsal işsizlik verilerine (Grafik 3.45 ve 3.46) bakıldığında, 1998 yılının istihdam açısından da bir kırılma olduğu daha net biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu yıldan itibaren kırsal işsizlik büyük bir hızla artmaya başlamakta, ayrıca bu artış giderek daha fazla işsizlerin iş aramaktan vaz geçmesiyle sonuçlanmaktadır. Kırsal işsizlerin içerisinde 15-24 yaş grubu incelendiğinde ise, bu gruptaki işsiz sayısının aynı hızla artmadığı görülmektedir. Kırdaki işsizlik, özellikle orta ve üzeri yaşlarda bulunan, yeni bir beceri edinme imkânı olmayan grup içerisinde yayılmakta ve bu gruptaki insanlar iş bulma umudu da taşımamaktadırlar. Bunun karşılığında genç yaştakiler kırdaki istihdam

olanağı bulamadıkları için kente göçmektedirler. Tarımın yaşlanması olarak tanımlanabilecek bu bulgu, başka araştırmalarda da dile getirilmektedir²⁷⁷:

Resmi istatistiklerde görülen yüksek tarımsal (kırsal) nüfus her açıdan yanıltıcı. Bu gün özellikle İç Anadolu'da büyük bir dönüşüm, geçiş yaşanmaktadır. Kırsal nüfusun çok önemli kısmı kısa bir süre için köylere gelmekte, özellikle kışları kentlerde geçirmektedir. Bütün mevsimleri köyde geçirenler ebeler, dedelerdir. Bütün mevsimleri hemen hemen kentte geçirenler gençler ve çocuklardır. Türkiye tarımını geleneksel biçimde bile devralabilecek köy nüfusundan söz etmek mümkün değildir. Yakından izleyenler, sulu tarım hariç, tarımı çok yaşlı bir nüfusun sürdürdüğü gözleminde birleşmektedir.

²⁷⁷ A. Halis Akder, **Türkiye Tarım Politikasında “Destekleme Reformu”**, ASOMEDYA, Aralık 2003, s.67.

4. BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

Cumhuriyet tarihi boyunca, Türkiye kapitalizminin seyrini tayin eden dinamiklerin başında kırsal alanın, kırsal nüfusun ve tarım kesiminin nasıl dönüştüğü gelmektedir.

Dolayısıyla, sıkça dile getirilen “Türkiye tarımının dönüşümü, Türkiye kapitalizminin bütününden ayrıksı düşünülemez” tezini diğer taraftan okumak da mümkündür: Türkiye kapitalizminin gelişimi, Türkiye tarımının gelişiminden ayrıksı düşünülemez. Tarım sektörünün toplumsal algı düzeyinde bilinçli biçimde önemsizleştirildiği, siyasi ve iktisadi tartışmalardan dışlandığı ve piyasanın yıkıcı etkisine terk edildiği günümüzde bu tezin altının bir kez daha çizilmesinde fayda vardır. Bugün kırsal alanın fiziki olarak çözülmesi ve tarım sektörünün dolaylımsız bir biçimde büyük sermayenin tabiyetine girmesinin sonuçları Türkiye kapitalizminin bünyesinde önemli değişiklikler yaratma potansiyeli taşımaktadır.

Çalışma boyunca elde edilen bulgular, dönemlendirme için seçilen kritik tarihler ile uyumlu sonuçlar vermişlerdir. Türkiye tarımı için doğrultusu örtük olan “dönüşüm” fiilinin, doğrultusu açık olan “çözülme” manası taşımaya başlaması 1980 darbesinin ardından girilen yeni liberal ekonomik siyasalar döneminde ortaya çıkmış bir durumdur.

Bu tarihe kadar Türkiye kapitalizminin tarıma yaklaşımı, ağa ve büyük toprak sahibinin çıkarlarını sürekli olarak ilerleten, buna karşın küçük köylünün maddi varlık koşullarını asgari düzeyde sağlayan bir devlet müdahaleciliği olarak özetlenebilir. Kamu bankaları, KİT’ler, büyük ölçüde KİT gibi davranan TSKB’ler, kurumlar ve benzeri yapılanmalarla çok geniş ve karmaşık bir kurumsallaşma çerçevesinde yürütülmüş olan bu politika, tarım sektörüne verilen önemi göstermesi açısından da dikkat çekicidir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde Kemalist kadroların en belirgin biçimde yaslandığı sınıf olan büyük toprak sahipleri, devlet ve siyasetteki ağırlıklarını uzun yıllar boyunca sürdürmüş, hatta bu ağırlığı sınıfsal çıkarları kentli burjuvazinin sınıfsal çıkarları ile çeliştiği dönemlerde yaşanan gerilimlerin kendi lehlerine çözülmesini sağlayacak biçimde kullanabilmişlerdir.

Bu gerilimlerin başlıcası olan toprak reformu tartışmaları kentli burjuvazi ile büyük toprak sahipleri arasındaki dengenin temel dinamikleri açısından çok öğreticidir. 2. Dünya Savaşı sonrasında şiddetlenen ve siyasetteki ifadesini CHP-DP ayrışmasında bulan tartışma, dış pazara açılma imkanlarının çok sınırlı olduğu bir dönemde, toprak reformu yoluyla kırsal kesimde pazar genişlemesi sağlama arzusunda olan kentli burjuvazi ile topraklarını ve patronaj ilişkileri yoluyla sömürmekte oldukları köylü yığınlarını elde tutmak isteyen toprak sahipleri arasında yaşanmıştır. Bu tartışmalar boyunca, başta Adnan Menderes ve Emin Sazak olmak üzere toprak sahiplerinin temsilcileri, sürekli olarak toprak reformunun sosyalizmi çağrıştıran bir uygulama olduğuna vurgu yapmışlar ve üstü kapalı bir biçimde, özel mülkiyetin dokunulmazlığına yapılacak kamulaştırma gibi bir müdahalenin ileride kentli burjuvaziye karşı işçi sınıfının da benzer bir müdahaleye girişmesinin yolunu hazırlayacağı tehdidini dile getirmişlerdir. 1970'li yıllara gelindiğinde bu vurgu daha açık bir hal almış, toprak reformu önerilerine “komünizm” sıfatı yakıştırılmaya başlanmıştır.

Büyük toprak sahipleri ile kentli burjuvazi arasındaki gerilim büyük toprak sahipleri burjuvallaştıkça ve kentlileştikçe, aradaki çıkar farklılıkları azaldığı için tedricen ortadan kalkmıştır. Ayrıca, 1950'li yılların ortasından itibaren iç talebe yönelik sanayileşme sürecinin bir parçası olarak kentlerde yaratılan efektif talep kentli burjuvazinin iç pazar sorununu büyük ölçüde ortadan kaldırmış, dolayısıyla kırdaki geri mülkiyet yapıları nedeniyle sınai ürün talep edemeyen kırsal nüfusun potansiyel talebine ihtiyaç kalmamıştır.

Öte yandan, büyük toprak sahiplerinin burjuvallaşma sürecinin hayli eşitsiz biçimde yürüdüğüne altının çizilmesi gerekmektedir. Bu eşitsizliğin kökenleri, Anadolu'nun Osmanlı döneminde başlamış olan, dünya kapitalizmine eşitsiz biçimde eklemlenmesinde aranmalıdır. Osmanlı'nın son döneminde bütünleşik bir iç pazarın

varlığından söz etmek mümkün değildir, ancak İzmir ve Çukurova gibi emperyalist Avrupa'ya hammadde ihraç edilen merkezler ve hinterlandlarında kapitalist ilişkiler serpilmeye başlamıştır. Cumhuriyetin kuruluş sürecinde TBMM'nin çoğunluğunu oluşturan büyük toprak sahipleri de kendi içlerinde bu eşitsizliği taşımışlardır.

Kapitalizm Anadolu çapında eşitsiz biçimde gelişmeye devam ettikçe Osmanlı döneminden itibaren kapitalist ilişkilerin oluşmaya başladığı bölgeler ile, cumhuriyetin iradi müdahalesiyle bir metropole dönüşmüş olan Ankara çevresinde büyük toprak sahipleri daha hızlı burjuvalaşmıştır. Diğer yandan, cumhuriyetin hükmünün “ağa” sıfatı taşıyan büyük toprak sahiplerinin pre-kapitalist ilişkilere dayalı otoritesi dolayımında varlık bulduğu doğu bölgelerinde bu dönüşüm gecikmiştir. Bu bölgelerde halk da cumhuriyete toprak ağaları dolayımında tabi olmuş, hatta kimi durumlarda, üzerinde toprak ağasının sahip olduğu pederşahi otoriteden başka bir dünyevi otoritenin varlığını dahi hissetmemiştir. 1960 darbesinin ardından bu dolayımlı otorite mekanizmasını kaldırmaya ve devletin otoritesini doğrudan tesis etmeye yönelik müdahalelerin başarıya ulaştığını söylemek de mümkün değildir.

İthal ikameci politikalarda 1976-1977 yıllarında başlayan tıkanma ve 1980'de yaşanan dönüşümle birlikte bu model terk edilmiş ve ekonomide yeni liberal dönüşüm başlatılarak ihracata yönelik büyüme dönemine girilmiştir. Bu dönemde burjuvazi için dış talep ve ucuz işgücü iç talepten daha önemli hale gelmiştir. Bu değişiklik tarım kesimine yönelik destek politikalarında da hızlı bir daralma ile kendisini göstermiştir. Bu dönemde daralan tarımsal desteklemeler ile birlikte iç ticaret hadleri hızla tarım aleyhine dönmüş ve 1980 yılı itibarıyla kırsal nüfusta çözülme başlamıştır. 1980-1990 yılları arasında kırsal nüfus artış oranının negatife dönmüş olması, kırdan kente doğru yaşanan büyük miktarda göçün sonucudur. Kente göç eden kitleler, atipik ve kayıt dışı istihdamın hızla yaygınlaştığı bu dönemde ihracata yönelen burjuvazinin ihtiyaç duyduğu ucuz işgücünü oluşturmuşlardır. Kent yoksulluğu ve varoşlaşma olgusunun da yerleşik bir yapı kazandığı bu dönem, kırsal nüfusun yaşadığı ilk büyük çözülmüdür ve 1989 itibarıyla tarım sektörüne yönelik desteklerin yeniden artırılması ile son bulmuştur.

Yeni liberal dönemin şiddetli emek karşıtı politikalarının 1989 yılı itibariyle emekçi sınıfların ciddi muhalefeti ile karşılaşmaya başlamasının ardından tarımsal destek politikalarında da yeniden genişleme yoluna gidilmiştir. Böylelikle tarımsal desteklerde 1980-1988 dönemi boyunca yaşanan düşüş eğilimi tersine dönmüştür. Yalnızca 1994-1995 yıllarında, krizin de etkisiyle gerileyen tarımsal destekler, 1996 yılından itibaren yeniden ivme kazanarak 1998 yılında 1980 sonrasındaki en yüksek düzeye varmıştır. Bu değişimlerin etkisiyle iç ticaret hadleri tarım ürünleri lehine dönmüş ve 1998 yılı itibariyle tarımsal ürünlerin fiyatları sınai ürünler karşısında 1978-1979 yıllarındaki seviyeye ulaşmıştır.

1998 yılından itibaren tarımsal destekler yeniden daraltılmaya başlamış ve 1990'larda köylülüğün ekonomik açıdan kısmen rahatlamasını sağlayan ve kırsal nüfusun çözülmesini durduran süreç yeniden tersine dönmüştür.

1999 yılında IMF gözetiminde başlatılan istikrar programı ve süreklileşen kriz ortamında emekçi sınıfların 1990'lar boyunca elde ettikleri kazanımlar hızla erimeye başlamış, bu erime 2001 krizinde doruk noktasına varmıştır. Ekonomik krizin toplumsal algıya, sınıfsal içeriğinden bağımsız ve milletçe mücadele edilmesi gereken bir çeşit doğal afet olarak yansıtılması, burjuvazinin krizi kullanarak 1990'lar boyunca kaybettiği mevzileri hızla geri kazanmasını kolaylaştırmıştır.

Süreç içerisinde yaşanan en büyük dönüşümlerden biri, tarımsal destek mekanizmalarının büyük bir hızla ve geri dönüşü olmayacak biçimde tasfiye edilmesidir. Bu sefer yalnızca verilen destekler daraltılmamış, aynı zamanda destekleme kurumları tamamen ortadan kaldırılmıştır. Altı yıl içerisinde, bir kısmı 1995-2000 döneminde zaten özelleştirilmiş olan tarımsal KİT'lerden geriye yalnızca TMO ve halen özelleştirme sürecinde olan TŞFAŞ kalmış, TSKB'ler kanuni düzenlemelerle toplumsal görevlerinden tamamen arındırılarak birer şirkete dönüştürülmüş, Ziraat Bankası'nın tarıma uygun koşullarda finansman sağlama görevi ortadan kaldırılmış ve devletin tarım sektörüne yönelik geleneksel yollardan sağladığı destekler sıfıra yakın bir noktaya çekilmiştir.

Tasfiye edilen destekleme mekanizmalarının yerine konan DGD ise, ne miktar açısından yoksul köylülere geçim olanağı sağlayabilecek durumda, ne de kendi başına tarım sektörüne kaynak yaratacak bir yapıdadır. 2001 yılının toprak mülkiyeti rakamlarının halen geçerli olduğu varsayılırsa, DGD sistemi çerçevesinde, 1-5 dekar toprağı olan 178 bin aileye aile başına yılda ortalama 43,5 YTL, 5-10 dekar toprağı olan 290 bin aileye aile başına yılda ortalama 107,5 YTL, 10-20 dekar toprağı olan 540 bin aileye de aile başına yılda ortalama 218,5 YTL DGD ödenmektedir. Zaten, geleneksel tarımsal destekleme biçimlerinden daha maliyetli olduğu pek çok örnek ile ispatlanmış olan DGD sisteminin etkin olmayan tarımsal destek sisteminin bütçe üzerindeki yükünü hafifletmek amacıyla kurulmuş olduğunun öne sürülmesi, hedeflenenin etkinlikten çok daralma olduğunu göstermektedir.

Bugün gelineen noktada kır, büyük bir hızla çözölmektedir. 2005 yılı itibariyle kırsal nüfus artış oranı, 1990 yılından beri ilk defa negatife dönmüştür. Kırdaki tarımsal istihdamdan 1998-2006 döneminde üç milyon kişi kopmuştur. Ücretsiz aile işçisi olarak tanımlanan kırsal istihdam yapısı hızla erimekte, buna paralel olarak kırsal ve kentsel işsizlik birlikte yükselmektedir. Küçük mülkiyete sahip yoksul köylü ailesi, artık kendini besleyememekte, besleyemediğı için kırdaki tutunamamaktadır. Çoğunlukla ailelerin en yaşlı fertleri kırsal alanda kalmakta, geri kalanları şehirlere göçmektedir. Kır işsizlerinin çizdiği giderek yaşlanan ve iş bulma umudunu yitiren profil, bu çözölmeyi açık biçimde ortaya koymaktadır.

Yürütölmekte olan dönüşümün geri dönüşsüz bir nitelikte olmasına yönelik bilinçli çaba vurgulanması gereken bir başka önemli durumdur. 2001 krizinden bu yana geçen süre içerisinde, tarımsal desteklemeye dair var olan tüm kurumsallaşma yok edilmiştir. Özelleştirme çalışmaları halen sürmekte olan TŞFAŞ, TMO ve Ziraat Bankası da satıldığında, cumhuriyet tarihinin tarım sektörüne yönelik tüm kurumsallaşması tarih olmuş olacaktır.

Geleneksel tarım desteğı sistemine yönelik eleştirilerin çoğı haklılık payı taşımaktadır. Eski sistem gerçekten de en fazla zengin toprak sahiplerinin yararına işlemiştir. Zaten, Türkiye’de yılların kurumsallaşmasıyla oluşturulmuş karmaşık ve büyük tarımsal destek sisteminin ana amaçlarından biri büyük çiftçilerin çıkarlarının

edilebilecek faiz gelirinin düşüklüğü nedeniyle eksik olarak doldurulacaktır. Bu kredi boşluğu özel sektör tarafından doldurulsa dahi, bu kez de borçların ödenemediği durumlarda borçlar daha sıkı takip edileceği için borçları yüzünden iflas ederek toprağını kaybeden köylü sayısında bir artış yaşanacaktır. Her iki durumda da çözüm hızlanacaktır.

Ayrıca, kooperatif birliklerinde yaşanan şirketleşme dönüşümü halen durdurulabilir boyuttadır. Devletin sermaye açısından olmasa da planlama açısından müdahalesi ile, kooperatiflerin iç yapısı küçük köylülüğün ürün bazında kollektif bir dayanışma içerisinde örgütlenmesini sağlayacak biçimde yeniden düzenlenmeli, ayrıca kooperatiflerin bünyesinde üyelerin ekonomik açıdan sıkışık dönemlerde başvurabileceği fonlar oluşturulmalıdır.

Bunun yanı sıra kooperatiflere toprağını elinden çıkartmak zorunda kalan üyelerinden toprak alarak kendi bünyesinde de üretim yapan bir nitelik kazandırılmalıdır. Böylelikle kooperatifler kendi olanakları ile kırdaki varlıklarını sürdüremeyenlerin en azından bir kısmı için, bu kişilerin sahip oldukları beceriler açısından da sorun yaşamayacakları bir istihdam olanağı yaratmış olacak, ayrıca elden çıkan küçük ölçekli tarım arazilerinin boş kalmaması sağlanmış olacaktır. Kooperatifler bu yolla zaman içerisinde arazi biriktirdikleri takdirde de bu arazi tarımsal üretimin devamlılaştırılmasında ve rasyonalize edilmesinde kullanılacak, bu da genel toplumsal fayda açısından olumlu sonuçlar sağlayacaktır.

Bugün Türkiye’de tarım sorununun devlet müdahalesi ortadan kaldırılarak piyasa koşullarına bırakılması, köylülüğün çözülmesi ile sonuçlanmaktadır. Bu sürecin durdurulması isteniyorsa, devletin yeniden tarım sektörüne müdahil olması gerekmektedir. Ancak, köylülüğü kendi şartları içerisinde var etmeye yönelik destekleme stratejileri aynı zamanda köylülüğün sefaletinin de sürekli kılınması anlamına gelmektedir. Bunun yerine devlet, bir yanda küçük mülkleri birleştirirken, diğer yanda da küçük köylü ailelerinin daha kollektif yapılar içerisinde bir arada çalışmaya teşvik etmelidir. Mevcut kooperatiflerin uygun müdahaleler ile bu amaca yönelik yapılara dönüştürülmesi mümkündür.

KAYNAKÇA

Kitaplar ve Kitap Bölümleri

- Akad, M.T. (1987);** “Kırsal Kesime Devlet Müdahaleleri ve Kooperatifler”, *11. Tez Kitap Dizisi – 7* içinde, ss. 142-157, Uluslararası Yayınları, İstanbul
- Akçay, A.A. (1987);** “Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmelerin Oluşum Süreçleri Üzerine Notlar”, *11. Tez Kitap Dizisi – 7* içinde, ss. 45-58, Uluslararası Yayınları, İstanbul
- Akşit, B. (1988);** “Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), ss. 179-196, Yurt Yayınları, Ankara
- Ankara Üniversitesi S.B.F. (1954);** *Türkiye’de Zirai Makinalaşma: Ziraatte Makine Kullanılmasının Doğurduğu Teknik, Ekonomik ve Sosyal Meseleler Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara
- Altan, F. (1987);** “Tarımsal İşletmelerin Yeniden Tabakalandırılması Üzerine Bir Deneme”, *11. Tez Kitap Dizisi – 7* içinde, ss. 35-45, Uluslararası Yayınları, İstanbul
- Aruoba, Ç. (1988);** “Tarımda Teknolojinin Değişmesinin Gelir Dağılımına Etkisi”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), ss. 197-208, Yurt Yayınları, Ankara
- Aston, T.H. ve Philpin, C.H.E. (2002);** *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, New York, ABD
- Avcıoğlu, D. (1969);** *Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Bilgi Yayınevi, Ankara
- Aydoğuş, O. (1999);** “Buğdayda Destekleme Politikalarının Refah ve Dağılım Etkileri”, *Dünyada ve Türkiye’de Tarımsal Desteklemelere Yeni Yaklaşımlar* içinde, ss. 198-205, Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara
- Banaji, J. (1980);** “Summary of Selected Parts of Kautsky’a Agrarian Question”, *The Articulation of the Modes of Production* içinde (der. Wolpe, H.), ss. 45-92, Routledge & Kegan Paul, Boston, Massachusetts, ABD

- Bazoğlu, N. (1987);** “İşçileşmeye Karşı Köylülüğün Devamı’ Tartışması ve Düşündürdükleri”, *11. Tez Kitap Dizisi – 7* içinde, ss. 30-34, Uluslararası Yayınları, İstanbul
- Bettelheim, C. (1973);** “Theoretical Comments”, *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade* içinde (yaz. Emmauel, A.), New Left Books, Londra, İngiltere
- Boratav, K. (1980);** *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara
- Boratav, K. (1988);** “Birikim Biçimleri ve Tarım”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), ss. 237-256, Yurt Yayınları, Ankara
- Boratav, K. (1991);** *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek Yayınevi, İstanbul
- Boratav, K. (1998);** “1963 ve 1970 Tarım Sayımlarına Göre Toprak Dağılımı”, *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde (der. Oya Baydar), ss. 86-90, Tarih Vakfı, İstanbul,
- Boratav, K. (2004A);** *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Yayınları, İstanbul
- Boratav, K. (2004B);** “Tarımın Ticaret Hadleri”, *Türkiye Tarihi – Beşinci Cilt* içinde, ss. 206-211, Cem Yayınevi, İstanbul
- Boughton, J. M. (2001);** *Silent Revolution: The International Monetary Fund 1979-1989*, IMF, Washington, A.B.D.
- Cerrahoğlu, A. (1968);** *Türkiye’de Sosyalizm*, Çığ Yayınları, İstanbul
- Chayanov, A.V. (1966);** *The Theory of Peasant Economy*, Richard D. Irwin, Homewood, Illinois, ABD
- Çağlar, Y. (1987);** “Orman Köylüleri ve Küçük Üreticilik Üzerine”, *11. Tez Kitap Dizisi – 7* içinde, ss. 59-83, Uluslararası Yayınları, İstanbul
- Frank, A.G. (1967);** *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*, Monthly Review Press, New York, ABD
- Frank, A.G. (1969);** *Latin America, Underdevelopment or Revolution*, Monthly Review Press, New York, ABD
- Goodman D. ve Redclift M. (1982);** *From Peasant to Proletarian*, St.Martin’s Press, New York, ABD
- Hatipoğlu, Ş.R. (1936);** *Türkiye’de Ziraat Buhranı*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara

- İlkin, S. ve Tekeli, İ. (1988);** “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), ss. 37-90, Yurt Yayınları, Ankara
- Günaydın, G. (2002);** *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara
- Kayıkçı, M. (2005);** *Türkiye’de Tarım Topraklarının Tarım Dışı Amaçlarla Kullanımı: Adapazarı Örneği*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul
- Kazgan, G. (2003);** *Tarım ve Gelişme*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- Keyder, Ç. (1988);** “Türk Tarımında Küçük Meta Üreticiliğinin Yerleşmesi”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), ss. 163-174, Yurt Yayınları, Ankara
- Kıray, M. ve Hinderink, J. (1970);** *Social Stratification as an Obstacle to Development: A Study of Four Turkish Villages*, Praeger Publishers, New York, ABD
- Kip, E. (1988);** “Türkiye’de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), ss. 135-162, Yurt Yayınları, Ankara
- Köymen, O. (1988);** “Bahattin Akşit, Çelik Aruoba ve Nükhet Sirman-Eralp’in Tebliğlerine İlişkin Yorum”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), ss. 233-236, Yurt Yayınları, Ankara
- Köymen, O. (2003);** “Türkiye Tarımı ve Tarım Politikaları 1923-1980”, *Sosyalist Türkiye Hangi Kaynaklarla Kalkınacak?* içinde, ss. 193-212, NK Yayınları, İstanbul
- Küçük, Y. (1997);** *Türkiye Üzerine Tezler 1908-1988 I*, Tekin Yayınları, İstanbul
- Lenin, V.I. (1996);** *Tarımda Kapitalizm*, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K. (1999);** *Grundrisse – Birinci Kitap*, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K. (2002);** *Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i*, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K. (2003);** *Kapital – Üçüncü Cilt*, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K. (2004);** *Kapital – Birinci Cilt*, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K. ve Engels, F. (1995);** *Seçme Yazışmalar 1 - 1844-1869*, Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K. ve Engels, F. (2002);** *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, Sol Yayınları, Ankara

- Oral, N. (2006);** *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar: IMF ve Dünya Bankası Programlarının Türkiye Tarımına Etkileri*, Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara
- Oyan, O. vd. (2001);** *Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları: Dünü-Bugünü-Geleceği*, Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Ankara
- Önder, İ. (1988);** “Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikaları”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), ss. 113-134, Yurt Yayınları, Ankara
- Özmucur, S. (1996);** *Türkiye’de Gelir Dağılımı, Vergi Yükü ve Makroekonomik Göstergeler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- Pamuk, Ş. (1988);** “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Dönüşüm”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), ss. 91-108, Yurt Yayınları, Ankara
- Prebisch, R. (1950);** *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*, Birleşmiş Milletler, New York, ABD
- Ricardo, D. (1997);** *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, Belge Yayınları, İstanbul
- Rozaliev, Y.N. (1978);** *Türkiye’de Kapitalizmin Gelime Özellikleri (1923-1960)*, Onur Yayınları, Ankara
- Rozaliev, Y.N. (1979);** *Türkiye’de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri*, Belge Yayınları, İstanbul
- Sertel, S. (1969);** *Roman Gibi*, Ant Yayınları, İstanbul
- Silier, O. (1981);** *Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- Sönmez, M. (1987);** “Türkiye’de Tarım ve Büyük Burjuvazi”, *11. Tez Kitap Dizisi – 7* içinde, ss. 230-237, Uluslararası Yayınları, İstanbul
- Şnurov, A. ve Rozaliev, Y.N. (1970);** *Türkiye’de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları*, Ant Yayınları, İstanbul
- T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı (2001);** *Türkiye’nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı: Hedefler, Politikalar ve Uygulamalar*, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlık Matbaası, Ankara
- Todaro, M.P. (1989);** *Economic Development in the Third World* (dördüncü basım), Longman, New York, ABD

Toprak, Z. (1988); “Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950)”, *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde (der. Pamuk, Ş. ve Toprak, Z.), ss. 19-36, Yurt Yayınları, Ankara

Tökin, İ.H. (1990); *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İletişim Yayınları, İstanbul

Wood, E.M.(2002); *The Origins of Capitalism*, Verso, Londra, İngiltere

Sürekli Yayınlar

Akder, A.H. (2003); “Türkiye Tarım Politikasında ‘Destekleme Reformu’”, *ASOMEDYA*, Aralık 2003, ss.46-68

Aydın, Z. (2001); “Yapısal Uyum Politikaları ve Köylünün Beka Stratejileri”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 88, 2001 Bahar, ss. 11-31

Bernstein, H. (1979); “African Peasantries: A Theoretical Framework”; *The Journal of Peasant Studies*, Cilt 6, Sayı 4, Temmuz 1979, ss. 421-443

Günaydın, G. (2004); “Neoliberal Dünya Piyasası ve Alakart Avrupa’da Türkiye Tarımının ve Köylüsünün Kaderi: ‘Klasik bir Periferi Öyküsü’”, *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı 28, Ekim-Aralık 2004, ss. 42-83

Jorgenson, D. (1961); “The Development of a Dual Economy”; *Economic Journal*, Sayı 71, Haziran 1961, ss.309-334

Keyder, Ç. ve Birttek, F. (1976); “Türkiye’de Devlet-Tarım İlişkileri 1923-1950”, *Birikim*, Sayı 22, Aralık 1976, ss. 31-40

Lewis, W.A. (1973); “Economic Development with Unlimited Supplies of Labour”, *The Economics of Underdevelopment* içinde (der. Agarwala, A.N. ve Singh, S.P.), ss. 400-449, Oxford University Press, Londra, İngiltere

Ocampo, J.A. ve Parra, M.A. (2003); “The Terms of Trade for Commodities in the Twentieth Century”, *CEPAL Review*, Sayı 79, Nisan 2003, ss. 7-35

Patnaik, U. (1979); “Neo-Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and its Fundamental Fallacy”; *The Journal of Peasant Studies*, Cilt 6, Sayı 4, Temmuz 1979, ss. 375-420

Peker, A.T. (1996); “Dünya Bankası: ‘Büyüme’ Söyleminden ‘İyi Yönetme’ Söylemine”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 69, 1996 Bahar, ss. 6-59

Rosenstein-Rodan, P. (1943); “Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe”, *The Economic Journal*, Cilt 53, Sayı 210/211, Haziran-Eylül 1943, ss. 202-211

Bilimsel Toplantılarda Sunulmuş Tebliğ ve Bildiriler

Güler, B.A. (2002); “Dünya Bankası Proje Anlaşmaları”, *2002 Tarım Haftası: Küreselleşme ve Türkiye Tarımı* sempozyumunda sunulan bildiri, 7-8 Ocak 2002, Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, ss. 66-70

Günaydın, G. (2002); “Küreselleşme Sürecinin Kamu Yönetimi Üzerine Etkileri ve ZMO’nun Duruşu”, *2002 Tarım Haftası: Küreselleşme ve Türkiye Tarımı* sempozyumunda sunulan bildiri, 7-8 Ocak 2002, Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, ss. 244-297

Swinnen, J.F.M. (2000); “Ten Years of Transition in Central and Eastern European Agriculture”, *KATO* sempozyumunda sunulmuş tebliğ, Berlin, Almanya

Swinnen, J.F.M (2003); “Between Transition, WTO and EU Accession, Agriculture and Agricultural Policies in Formerly Centrally Planned Economies”, “*Agricultural Policy Reform and the WTO: Where are we Heading?*” başlıklı uluslararası konferansta sunulmuş davetli tebliğ; Capri, İtalya

Profesyonel Kurumlarca Hazırlanan Raporlar

Dünya Bankası (2001); *Agriculture in Transition Countries and the European Model of Agriculture: Entrepreneurship and Multifunctionality* (yaz. Arzeni, Esposti ve Sotte), Ancona, İtalya

Dünya Bankası (2004); *Turkey: A Review of the Impact of the Reform of Agricultural Sector Subsidization*, Washington, ABD

OECD (2006); *Producer and Consumer Support Estimates OECD Database 1986-2005*, <http://www.oecd.org/dataoecd/61/5/37036159.zip> (18.05.2007)

Petrol-İş Araştırma (2006); *Türkiye’de Gübre Sektörü*, Petrol-İş, İstanbul

TKB (2002); *Kimyasal Gübre Sektör Araştırması*, TKB Araştırma Müdürlüğü, Ankara

TÜSİAD (2005); *DTÖ ve AB’deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı*, TÜSİAD, Ankara

Resmi Belgeler

AB Komisyonu (2004A); *CAP Explained*,

http://europa.eu.int/comm/agriculture/publi/capexplained/cap_en.pdf (27.05.2007)

AB Komisyonu (2004B); *Proposal for a Council Regulation Establishing an Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA)*,

http://europa.eu.int/comm/external_relations/reform/document/com04_627_en.pdf
(27.05.2007)

AB Komisyonu (2004C); *Issues Arising from Turkey’s Membership Perspective*, Commission Staff Working Document,

http://www.photius.com/countries/turkey/turkey_european_union_membership_issues_paper_2004.pdf (27.05.2007)

AB Komisyonu Türkiye Temsilciliği; *Katma Protokol*,

http://www.deltur.cec.eu.int/_webpub/documents/katma%20protokol.doc (27.05.2007)

ABGS (2006); *Screening Chapter 11: Agricultural and Rural Development; Agenda Item 1 - Turkish Agricultural Policy*

http://www.abgs.gov.tr/tarama/tarama_files/11/SC11DET_1_Agricultural_Policy.pdf
(27.05.2007)

AT-Türkiye Ortaklık Konseyi; *1/95 Sayılı Ortaklık Konseyi Kararı*,

<http://www.deltur.cec.eu.int/default.asp?lang=0&pId=4&fId=3&prnId=2&hnd=1&docId=343&ord=1&fop=0> (27.05.2007)

DİE (1965); 1963 Genel Tarım Sayımı Örneklem Sonuçları, Ankara

DİE (1979); 1973 Genel Tarım Sayımı, Ankara

DİE (1983); 1980 Genel Tarım Sayımı Hanehalkı Anketi Sonuçları, Ankara

DİE (1994); 1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları, Ankara

DİE (2004); 2001 Genel Tarım Sayımı, Ankara

DPT; 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989,

<http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan5.pdf> (01.06.2007)

DPT; 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı - Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayii Özel İhtisas Komisyonu II. Raporu,

<http://ekutup.dpt.gov.tr/imalatsa/tutun/oik-ii.pdf> (02.06.2007)

DPT (2004); 2004/92 sayılı YPK kararı (Tarım Stratejisi Belgesi), <http://mevzuat.dpt.gov.tr/ypk/2004/92.pdf> (27.05.2007)

DPT (2005); Türkiye için Müzakere Çerçeve Belgesi ve İlgili Diğer Belgeler, <http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/muzakere/cerceve.pdf> (27.05.2007)

DTÖ; A Summary of the Final Act of the Uruguay Round,

http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/ursum_e.htm#aAgreement (25.05.2007)

İnternet Siteleri / Veritabanları

Avrupa Birliği İnternet Portalı europa.eu.int

Avrupa Birliği Genel Sekreterliği www.abgs.gov.tr

Devlet Planlama Teşkilatı www.dpt.gov.tr

Dünya Bankası www.worldbank.org.tr

Dünya Ticaret Örgütü www.wto.org

IMF www.imf.org

Özelleştirme İdaresi Başkanlığı www.oib.gov.tr

Pankobirlik www.pankobirlik.com

Rekabet Kurulu www.rekabet.gov.tr

Resmi Gazete rega.basbakanlik.gov.tr

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı www.tarim.gov.tr

Tarım Reformu Uygulama Projesi www.arip.org.tr

Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü www.tugem.gov.tr

TEKEL www.tekel.gov.tr

Toprak Mahsulleri Ofisi www.tmo.gov.tr

Türkiye Bankalar Birliği www.tbb.org.tr

Türkiye Büyük Millet Meclisi www.tbmm.gov.tr

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası www.tcmb.gov.tr

Türkiye İstatistik Kurumu www.tuik.gov.tr

Türkiye Kalkınma Bankası www.tkb.com.tr

Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. www.turkseker.gov.tr

Tütün Eksperleri Derneği www.tutuneksper.org.tr

Ziraat Mühendisleri Odası www.zmo.org.tr

Diğer Kaynaklar

Atalık, A.; *Cargill + Arttırılan Nişasta Bazlı Şeker Kotası = Kaybeden Türkiye,*

<http://www.antimai.org/bs/aataliknbs.htm> (03.06.2007)

Boratav, K. (2007); *Köylülüğün Tasfiyesi Mi?*

<http://www.sol.org.tr/index.php?yazino=10770> (10.06.2007)

Dünya Bankası (2006); World Development Indicators 2005 CD-Rom, Washington, ABD

TMO; *TMO-Özel Sektör Buluşuyor, Silolar Yükseliyor*

http://www.tmo.gov.tr/index.php?_plugin=News01&_p=info&id=262 (01.06.2007)